

I



*Zágráb, 1939. dec. 8.*

Ma már alig értem, miért haboztunk olyan kínosan soká, míg elhatároztuk, hogy elhagyjuk Franciaországot. Talán az a fajta szégyenérzés tette nehezzé az elhatározást, melyről Mici beszélt: mikor elhagyta a börtönt<sup>1</sup>, és a többiek ott maradtak... S talán ha ez a szükséglet: együtt maradni azokkal a veszélyben, akikkel együtt voltunk a békében — ha ez a szolidaritás-érzés nem követelte volna a maradást, nem vártunk volna olyan soká, s nem beszéltünk volna, álmatlan éjszakákon és nyughatatlan nappalokon keresztül, mint megoldhatatlan problémáról: menjünk vagy maradjunk? A „fait accompli”-t, akár kiutasítást, akár az ellenkezőjét, mint például az elutazási tilalmat, megváltásként fogadtuk volna, annyira bonyolultnak tűnt előttünk bármiféle döntés. S talán, ha nem úgy lett volna, hogy külföldiek csak az idegenlégióban teljesíthetnek katonai szolgálatot, maradtunk volna, noha Mici kísérletei, hogy orvosi munkához jusson, kudarccal végződtek, s az is nyilvánvaló volt, hogy a mi Párizsunk egyik napról a másikra eltűnt.

Döntés után: 16 napon át, minden áldott nap, esőben, szélben órák hosszat a prefektúra előtt a kiutazási vízumra való várakozás a métèque-ok napról napra szaporodó tömegében. A legtöbbször problémája: a kiutazási vízumra sokkal hosszabb ideig kellett várni, mint gondolták, tehát az úti-költségüket ették, fogyasztották. A várakozás ideje alatt pénzt keresni nem lehetett, mert egyelőre mindent megbénított a mobilizáció, de még ha találtak is volna munkát, napjában több órát ott kellett szoronganiuk a prefektúra előtt az utcán. A szerencsések névsorolvasása. A tömzsi alkalmazott; az elkeseredett és türelmetlen idegeneket, akik mindennap kétségbeesetten látták, hogy az ő nevük megint

nem szerepel a felolvasottak között — a tömzsi felolvasó szájából egy-egy vicc boldog, vagy legalábbis hálás nevetésre ingerelte, mint az iskolában a gyerekeket, ha a tanár úr leereszkedik egy barátságos tréfáig hozzájuk. Hála a rekedt „kikiáltó” humorának, még azt is megadással fogadták, hogy akik 7-én és 8-án adták be a kérvényüket, azok egyelőre ne számítsanak a vízumra, mert egyelőre erről a két napról a kérvényezőik listája — elkallódott.

Az első „alarme”, a metróban. A külföldit arról ismerni meg, hogy nincs gázmaszkja. Mindenki uralkodik az idegein, de mindenki a totális háborúra van elkészülve. Így történt, hogy ez első riadó alkalmával, miután már jó óra hosszát topogtunk ezernyi ember közt a metró sínein, szájról szájra adják a hírt: gáztámadás... és sorba, izgatottan, sietve csatolják fel körülöttünk a gázmaszkokat. Mindenki, akinek van. Egy magas, erősen másállapotos asszony, akinek nincs és félelmében sikolt és sír — és a hasát fogja. Mici és én — a kezünkben a szódabikarbónás vízbe mártott zsebkendőnkkel, melyet a szánkhoz szorítunk.

— Űgyis el vagyunk veszve, ez semmit se ér — mondja Mici, és megfogja kezemet.

— *Akkor* ülünk le — mondom én. (Addig ui. nem ültünk rá a sínekre, nehogy a ruhánk olajos legyen.) A metró különös szagát gázszagnak vettük, és egymás kezét tartva, szorosán egymás mellett ülve, vártuk a halált. Pár perc múlva csörögve visszakerültek a gázálcok a tartályukba — de ez a pár perc meg fog maradni emlékezetemben. Különös volt: senki azok közül, akik felrakták a gázálcot, nem látszott egy tekintettel se törődni velünk — sokan voltunk —, akiknek nem volt álcunk.

Osztrákok, németek koncentrációs táborban, emigránsok éppúgy, mint nem emigránsok. Pierre<sup>2</sup> elbeszélése a lengyel zsidókról, akiket rendőrautók hoznak be a Légion Étrangère sorozási irodájába „önkéntes” jelentkezésre — lengyel zászló alatt nem akarnak katonának menni, mondják. Az utasítás azonban: lengyel állampolgárok, tehát lengyelek.

Azután: még néhány idillikus alerte. A Maison de la Pisciculture pincéjében az elragadóan kedves ápolónők. Az elutazás: Ivo<sup>3</sup> adja a pénzt az útiköltségre. Séta a világ legszébb fasorában: Sanaryban<sup>4</sup> Párizstól Zágráb: tíz átszállás. A francia határon: a két olasz asszony, aki Franciaországban cseléd volt, és a megtakarított pénzét a határrendőrség visszatartja. Ismerkedés Olaszországban egy nővel, akit visszaküldtek a francia határról, mert a háború által érvénytelenné vált a visszautazási vízum. A férje Franciaországban — ő meg megy vissza Beogradba, ahova csak egy hónappal jött haza, a szüleit látogatni. —

Zágráb: a pályaudvaron Maček Olga<sup>5</sup> vár ránk. Az ő vendégei vagyunk, de... A Maček ház. — Dragić, aki le akar itatni, hogy Olgáról beszéljek neki, s ő lesz részeg, és hajnali három óráig gyón nekem a balkonon. Volt katonatiszt. Olga által intellektüellekkel kénytelen remény nélkül „versenyezni”. S mert alulmaradottnak érzi magát, s mert nem tudja átélni azt, hogy lehetnek emberek, akik úgy verekednek egy ideával, mint ahogy ő egy konkurrens gabonakereskedővel — minden intellektuális komolyság mögött voltaképp svindlit sejt, és el van keseredve, hogy a svindlit Olga nem látja svindlinek. Georges Dandin variáció — érdekesebb, mint a Molière-é.

Soha még olyan rosszul nem éreztük magunkat vendégségben, mint ebben a házban. És siettünk, amennyire csak lehetett, haza Sv. Ivanra<sup>6</sup>, ahová 2 heti zágrábi tartózkodás után érkeztünk meg. Ott akartuk bevárni az eredményét a zágrábi intervencióknak Mici orvosi kinevezése érdekében. S két hónapi Sv. Ivan-i tartózkodás után, anélkül, hogy a várt állást Mici megkapta volna, újra itt vagyunk Zágrábban — ezúttal Guga<sup>7</sup> vendégei.

*Zágráb, 1939. dec. 10.*

Mikor Párizsból elutaztunk<sup>8</sup>, úgy képzeltük, hogy Mici keresi majd itt a pénzt, és én teljes izoláltságban afféle bolond remeteként folytatom majd, amit eddig is csináltam: az írást. És a nagy meglepetés, hogy, úgy látszik, izoláltságról szó sincs, és szó se lesz, sőt. Az első zágrábi tartózkodásunk hasonlított azokhoz a hetekhez, melyeket Moszkvából jövet<sup>9</sup> éltünk Párizsban: rengeteg ember akart velünk találkozni, beszélni. Némelyik komoly érdeklődésből, némelyik azért, hogy szaporítsa az „érdekes” emberek gyűjteményét. De még ez utóbbiak is néha elfelejtették a sznobizmusukat, még ezeknél is átütött valami izgatott érdeklődés, mikor az U.R.S.S.-ről kérdezősködtek. Nem lehet másképp: mindenki tudja, hogy róla van szó, az ő sorsát is a nagy kockajátékban döntik el. S ez utóbbit különösen a zsidók érzik így, akik mindenképpen igyekeznek megfelelő kedvező magyarázatot találni a német—orosz barátságra. S mielőtt az első meglepetés részleteit jegyezném fel, itt kell megemlíteni a másikat: innen, Jugoszláviából az orosz külpolitika egész másként fest, mint ahogy Párizsból látta az ember. Itt egész a napig, míg az oroszok nem érkeztek Magyarország határára, az emberek hirtelen német megszállástól rettegtek. Az orosz előnyomulás<sup>10</sup> Európa belseje felé egy csapásra megszabadította az országot a náci hódítók fenyegető veszedelmétől. A Balkánon már nem a német—olasz fasizmus az egyetlen hatalom, itt vannak a határon a szovjetek is. És abból, amit hallok, úgy látszik, hogy épp a paraszttömegek előtt soha nagyobb presztízse még nem volt az U.R.S.S.-nek, mint most — ez egy valószínű reneszánsza a tradicionális pánszlávizmusnak, forradalmi előjellel.

Vissza az első meglepetéshez: Krleža. Első találkozás Cesaecnél<sup>11</sup>, kontaktus nem jött létre, túl tartózkodó volt, és félóra után mennie kellett. Második találkozás pár nappal később. Krleža, Mici és én, randevú a Korzóban. És mindjárt az első percek után egyszerre egy meleg baráti hang. Fi-

gyelmeztetés: Jobban vigyázzak arra, mit beszéljek. „Und wenn man von Russland spricht, so treten Sie aus Reich und Glied — und schweigen Sie.”<sup>12</sup> Hosszú beszélgetés mindenről. Utána: „Most pedig felcsapok ciceronénak, és elvezetem magukat. Nem mondom meg, hova, de bízzák rám magukat. Sehol Európában ma hasonlót látni nem lehet.” Titokzatosan nevet — és a festőakadémia kertjébe vezet, ahol — késő délután erősen sötétedő kertben — az óriási Piłsudski<sup>13</sup> lovaszobor. Aznap kellett volna a szobrásznak Varsóba szállítania, mikor Hitler bevonult oda. Krleža a történelmi viccet úgy élvezte, mintha ő költötte volna.

Harmadik randevú, néhány nappal később a lakásán. Mert rosszul tájékozodom, Sonja vezet oda. Nem akarom a kapuban visszaküldeni, felviszem magammal. Krleža nyit ajtót — s mindjárt látom, hogy hibát követtem el. Elsötétül az arca, mikor látja, hogy nem egyedül jöttem. Feketekávé. Nehezen meginduló, általánosságokban mozgó, világnézeti beszélgetés. Az egész rosszul sikerült — nem oly üres, mint a találkozás Cesarecnél volt, de egymáshoz nem kerülünk közelebb. Etika és történelem viszonyáról beszélünk. Krleža: „Ethik ist eine Verirrung des Menschen.”<sup>14</sup>

Negyedik találkozás: mert különböző kézirataimra, amiket a Pečat<sup>15</sup> számára kért el tőlem, semmi hírt sem kaptam, Sv. Ivanról egy napra egyedül Zágrábba jöttem azért, hogy vele beszéljek. Ezúttal megint a lakásán. „Múltkor nem tudtam beszélni, mert idegennel együtt jött hozzám, és különböző technikai kérdéseket kell tisztáznunk.”

— Technikai?

Amit elmondott, az a következő: a Pečatot a kommunisták illegális lapja és legális folyóirata, az Izraz<sup>16</sup>, vehemensen trockizmussal vádolja. Amennyiben én a Pečat munkatársa leszek, kockáztatom, hogy engem is stb. A Pečatnak szüksége volna rám, de ő kötelességének tartja, hogy figyelmeztessen arra, milyen látszatot kelthetek ezzel, s milyen ellenségeket teremthetek magamnak. Vállalom-e ezt a rizikót?

— Igen.

— Mit gondol a trockizmusról?

— Hogy az irodalmuk az 1917-es Lenint citálja, holott ma 1939-et írunk. És az 1923-as Lenin nélkül nem lehet megérteni azt, ami később történt az U.R.S.S.-szel.

Félmondatokból megértettük egymás gondolatát. A nála lévő kéziratok közül ő maga fog horvatra fordítani valamit a Pečat számára, én pedig ezenkívül írjak egy tanulmányt Anatole France-ról<sup>17</sup> halála 15-ik évfordulójára. Az Optimistákról is volt szó. Ha a háború itt nem borít fel mindent, januárban szerződést szerez nekem — horvát kiadótól.<sup>18</sup>

*Sarajevo, 1940. január 2.*

Szilveszter napján utaztunk Sonja sürgönyére, Zágrábból ide. Tizenhárom év után — da capo Sarajevo.<sup>19</sup> Az utolsó este Zágrábban Micivel együtt Krležánál — ez alkalommal a felesége is jelen volt. Hangulat, mely ellen valamennyien többkevesebb igyekezettel s majdnem minden eredmény nélkül küzdöttünk: reménytelen keserűség, szorongás — minden bátorító szó valószínűleg nevetségesnek hatott volna. Krleža híre: Lepoglaván a 45 emberből álló első koncentrációs tábor. S a jövő? Itt és mindenütt . . . S a kérdés, amit találgat mindenki: mikor kezdődik el az igazi szárazföldi háború a francia—német határon — és másutt is, itt is; tavasszal vagy csak ősszel?

Ki tudja, talán a reménytelenségnek ez a légnyomása is részes abban, hogy ezt a zágrábi tartózkodásunkat, a másodikat, mely egy hónapig tartott, nem a Krležával töltött irodalmi-politikai beszélgetések jegyében fogom emlékezetemben megőrizni, hanem a Wilsonov trg 3. idilljének fényében. Guga, Zorica<sup>20</sup> — és Sonja. Ha ez a három annyira különböző nő összebeszélte volna, hogy minden szívbeli képességükkel felém és felénk fognak fordulni, többet együtt és külön akkor se adhattak volna. Még Sonja is, mintha csak a fiatalabb testvéreim lettek volna. És köztük néha mindent el tudtam



felejteni, csak velük éltem, az ő problémáikkal, és élveztem a bizalmat és szeretetet, melyben fürdettek. Engem is, Micit is.

Húsz éve, hogy életem legnagyobb áldása<sup>21</sup>: Mici mellettem, velem, bennem. A húsz év alatt egyetlen gondolat, de egyetlen érzés se foglalkoztatott, amelyik szinte születése pillanatában már nem tendált volna Mici felé. Nem is született életre, nem is igazán enyém addig, amíg nem válik kettőnk közös, megosztott birtokává. Teher az öröm is addig, amíg Mici is meg nem tudja, hogy öröm ért. Emlékszem a lányra, akit Korach Marci küldött orvosi „tanácsért” Olaszországból Párizsba Micihez, s aki hitetlenül kérdezte tőlem: csak nem akarom azt állítani, hogy nem szoktam megcsalni a Micit? És én akkor vettem észre, hogy csakugyan, soha eszembe se jutott „megcsalni” — mert egyszerűen szenvedek minden óra alatt, amit nélküle töltök, és „megcsalni” mégse lehetne úgy, hogy közben vele beszélgessek, az ő kezét fogjam. Talán már „megcsaltam” volna, ha nem volna a térnek az az egyszerű törvénye, hogy az ember egyszerre csak egy helyen lehet jelen, s hogy én bárhol is ne érezek hiányt, annak előfeltétele, hogy ott legyen Mici, ahol én vagyok. S a halál gondolata — Párizsban, az első „alarme”-nál *tapasztaltam* — egyszerűbbé válna—számomra, ha nem járna együtt a Mici nélkül való állapot gondolatával. Mert magányosság — és önélküle lenni pontosan egyet jelentenek nekem, mint 15 vagy 20 év előtt. És lehetnék akár a jóistennel, akár a paradicsomban, amint Mici azt mondaná: én most elutazom — hanyatt-homlok szaladnék utána, ma, mint tíz vagy húsz év előtt, s mint, ha még tíz évig élnék, tíz év múlva is.

Minden szót, amit itt leírtam, pontosan, egész súlyában meggondoltam nappali és éjszakai magamat vallató rossz óráimon. Körülbelül egy hete nem teszek mást, mint fejem fölött ezzel a rettenetes európai éggel — épp ezt a rajtam kívül a világon mindenkinek közömbös és érdektelen kérdést vizsgálom. De nekem nem komikus. Ó, kevesebb kedvem még nemigen volt a nevetésre. Nem mintha boldogtalan volnék, sőt — néha elfog az elképzelés, hogy mielőtt koncentrációs

táborban vagy aláhulló bomba alatt fejezném be napjaimat, a közeli és közeledő vég előtt még egy utolsó szép újságot küldött nekem búcsúztatónak a sorsom. Mi történt? Kérdem magamat, és megpróbálom kihámozni a lényegeset. Első perctől fogva Micivel együtt meglepően kedvesnek találtuk a kis Sonját. Az ötdioptriás szemüvegével és a mindenféle csacsi félelmeivel az étellel szemben. A 18 éves fejében a kérdés, hogy érdemes-e élni, nagyon jól megfért a kétségbeeséssel amiatt, mert az első anatómiai kollokviumon megbukott. S körülötte mindenki féltette, Goldbergéket is beleértve aggodalommal a hangjukban beszéltek róla mind. És Mici és én is láttuk mindjárt, hogy Sonja csupa élet, csupa intenzitás és — egyszerűen az élet az, ami hiányzik neki. És elég volt, hogy a túl meleg, túl izolált, túl professzoros polgári otthonban Mici és én megjelenjünk — és Sonja minden nappal szabadabban mozgott, kevésbé félt, és a végén még megjött a saját egyéniségéhez való bátorsága is. És én élveztem a fel szabaduló frissiségnek ezt a napról napra világosabb látványát. Örültem, ha csak láttam, s mikor az a Sonja, aki ijedten csapta be a zongorát az én megjelenésemre, később minden hosszabb rábeszélés nélkül órák hosszat gyakorlatozott az én fülem hallatára, meg voltam magammal elégedve — és még több szeretettel szedegettem le az arcáról vacsora közben a szemüvegét. (Az orvos mondta, hogy lehetőleg keveset viselje.)

Az elmúlt év utolsó napjai hozták a meglepetést. Egész világos csak akkor lett nekem, hogy mi történt velem — egész világos? —, mikor Sonja elutazott Zágrábból síelni Sarajevóba. Egyszerre hiányzott nekem. Nagyon hiányzott. Hiányzott annyira, hogy ijedten kezdtem figyelni magamat. De semmivel se vártam vissza kevésbé Micit, mint azelőtt, hacsak egy félóra is ment el. Semmivel kevésbé nem örültem Micinek, mint azelőtt. És meglehet, nem is szenvedtem volna annyit, ha beszélni tudtam volna Micivel arról, amit felfedeztem. El tudom képzelni, hogy ha beszéltem volna róla, nemcsak könnyebb, hanem még szebb lett volna, nem szenvedés, hanem csak szép lett volna minden. A szenvedés

legfőképp az volt, hogy húsz év óta először történt valami velem egyedül — először hallgattam el valamit, épp ezt a fölfedezést. És holtbiztosan tudtam, hogy ha előbb nem tette, akkor ugyanekkor Sarajevóban ugyanerre a felfedezésre jut Sonja. És éreztem a felelősség egész súlyát — és az nagy súly.

Miért nem beszéltem Micivel? Miért nem mondtam: valami egész szokatlan esett velem. Azt mondhattam volna — ha valakinek, akkor Micinek lehetett volna ezt mondanom —, most már másként írnám meg Lénártné<sup>22</sup> figuráját. El tudom képzelni, hogy mi történt Lénárral — és teveled Mici, amikor egyszerre két embert szeretnél.

Mért nem tettem? Mert minden kigyulladt fantáziám mellett is világos volt előttem, hogy Mici nekem maga az élet. Ez az egyik. S a másik, hogy Sonját ahhoz túl gyöngéden, túl becsületesen szeretem, hogy akármiféle viszonyban is harmadiknak akarjam megtenni. Egész életért egy egész életet kell cserébe adni — s én ezt nem tudom.

*Sarajevo, 1940. január 3.*

Csak eddig jutottam tegnap este. És az írásból adódó kényeszerű világos átgondolása a gondolatoknak és ugyancsak az írásból következő distancia önmagammal szemben — és végül is talán elsősorban az, hogy már nem hordozom csak magamban, hanem itt van papírra vetve a „titkom” — nyugodtabb szívvel feküdtem le, mint bármikor az utolsó napokban. Sonjának az a megbízatása volt, hogy sürgönyözze meg, amint megtudja Kannitztól, hogy mi van a Mici ki-nevezésével. És így történt, hogy Szilveszter napján vonatra ülhattünk, s Mici elfoglalta Sarajevóban az 1400 din. havi fizetéses állását. Újév napján, mint régen, megint egyszer hónapos szobát kerestünk. A kapukra kitett cédulák és újsághirdetések szerint. Legalább tíz lakásba másztunk fel. Sonja közben vagy 20 fokos hidegben lent a kapuban várt ránk.

Délután találtunk csak drága, de aránylag barátságos szobát. Čemerlina ulica 22. Utána felmentünk hárman a hotelszobánkba, s aztán, hogy besötétedett, együtt kísértük el Sonját, aki Kannitz dr. lányával másnap reggel megy ki a Jahorinára síelni. Láttam, semmi kedve hozzá, szívesebben maradna velünk. Talán mindössze tíz percet voltam vele egyedül, míg Micire vártunk, aki jelentkezni ment Kannitzhoz. Ami rettenetes nekem: ha kést fognék a kezemben, talán csak akkor támadna fel Sonjában valami védekező életösztön. Vakon rá bízta magát, gondolat és ellenállás árnyéka nélkül. És én is csak ember, nagyon is ember vagyok — és nem tudom, voltaképp nem értem azt, ami velem történik — csak azt tudom, hogy minnek nem szabad megtörténni. Tegnap este, az első este ebben a kolostorian csendes Čemerlina ulicai, rosszul fűthető szobánkban, miközben a naplóm írtam, csupa megilletődés és hála volt a szívemben — és Mici minden lélegzetvételét élvezve hallgattam, míg írtam. És éreztem: bárki harmadik ember most ebben a szobában, a mi kettőnk csendjében, zavarna. De egyszerre valaki füttyült az ablak alatt — és szívdobogva figyeltem. Hátha valami okból Sonja. És többször egymás után füttyültek lenn az utcán, biztos a szomszéd ház előtt — de tudom, ha egyedül lettem volna a szobában, mégis kinéztem volna az ablakon.

---

*Délelőtt fél 11*

Most jött haza Mici a poliklinikáról, ahova reggel elkísértem. Egyelőre úgy látja, hogy komoly orvosi munkahelyre nincs kilátás, minden csak szemfényvesztés, balkáni aktagyártás. A parasztok, mesélte neki dr. Renner, a főnök jelenlegi helyettese, meg akarják verni a kiküldött orvosokat. Nincs mit enniük, és az orvosok arról beszélnek nekik, hogy mindennap meg kell mosdaniok egészségük érdekében.

Már azt is gondoltam, hogy talán nem is Sonja személyéről van szó, hanem csak a 19 évről — és az én 42. nehéz esztendőmről. Hogy talán csak honvágy az ifjúság után, s realizálhatatlan, mint maga ez a honvágy. Hogy talán csak afféle láztünete a betegségnek, mely az ősz, aki ragaszkodik a tavaszhoz. Próbáltam a legbanálisabb formulákra redukálni — nem sikerült, nem sikerülhetett. Azt hiszem, hogy a banálisnak is megvan a szerepe, de ha többről nem volna szó, szinte fájdalom nélkül elkészülnék vele, ez természetes is, mikor Mici nekem megmaradt kenyérnek, itálnak, s nemcsak itálnak, hanem bornak is. De ami nekem hátborzongató abban, ami történt, az az, hogy arra kezdek rájönni, hogy egy régi seb újult ki bennem, egy seb, melynek seb voltát talán senki se fogja soha megérteni. Micivel való közös életünk első tíz évében alig volt hét — nem volna talán túlzás, ha azt mondanám, hogy alig volt nap, mikor egy furcsa, csak a múlt felé forduló féltékenység ne kínozta volna. A szó: féltékenység, talán nem fejezi ki jól azt, ami kínozta — és egészen sohase szűnt meg kínozni! Sose szüntem meg szerelmesnek lenni abba a lányba, aki Mici volt, és akit én már csak asszonyként ismertem. Onkínzó dühvel ezerszer kiszíneztem magamnak, hogy sápadt, hogyan remegett az a Mici az első csók és az első ölelés alatt... és Mici soha erről énvelem nem akart vagy nem tudott beszélni. Sonjában nem az az alázatos, félnék, hívő odaadás kísért, mely a Micié volt, és melyet nem én kaptam?<sup>23</sup>

Miért nem beszélek Micivel? Újra és újra ezt kérdezem magamtól. Talán azért, mert félek attól, hogy azáltal, hogy szóvá teszem, egyszerre megnő jelentőségében az, ami bennem történt — hogy egyszerre ténnyé lesz az életünkben, ami eddig még csak az enyémben kísért — vagy helyesebben, csak kísértett. Ha szóvá teszem, kicsúszik a kezemből, és elkezd a velünk, sőt köztünk való külön életét, melyet eddig én kontrollálhattam. És aztán minek? Ha szóvá teszem, úgy hangozhat, mintha akarnék valamit, holott amit akarok, az csak az, hogy semmi, de semmi se történjék. Majd egyszer, ha már múlt lett a mai nap, talán ha majd a kis Sonja már

talált magának élettársat, egy csendes órán el fogom mondani Micinek, hogy bolondultam meg 1939 utolsó napjaiban, s hogy készültem el újév elején a veszéllyel. Veszéllyel? Igen, mert ami fenyegetett, fenyeget: az idill, melynek neve Sonja, elpusztíthatná nemcsak Sonját, hanem azt a fundamentális idillt is, melynek Ervin-Mici a neve, s mely nélkül én nem tudok élni, és sose tudnék.

*Január 3.*

Tizenhárom év után viszontláttuk Verát.<sup>24</sup> Anya — s elfejtette végleg, hogy azonkívül még nő is. Mondén jelenségnek éreztem magam mellette — mondta Mici. — Hál' Istennek — mondtam én.

*Sarajevo, jan. 4. 1940.*

## SONJA

Sose fogod olvasni, amit e fájó  
Idegen nyelven szólnak rólad a szók.  
Mint a szavam, hadd vesszek ködbe én is,  
Ködbe mint szép, hívó kis állomás mentén  
Az átutazók.

Élő test én, maradjak neked nyugtalan árny,  
Rekeszbe, sorba be nem illeszthető.  
Menj. Nem tudod, kislány, mit kapsz hogy küldlek.  
Feledj. Hogy élni lehessen, felejteni kell  
S a sírokra kő kell, nehéz szikla-kő.

Reszkető kezem fiatal fejedem  
Rossz áldás, gyenge tető. Én éhes, ki csak kezét  
Harapta, míg előtte friss gyümölcscsel  
Ragyogva rakva a tál... Csak mese volt talán.  
Szorosabban szorítsd majd karodba párod,

Ha kísértnélek a nászéjszakán.

*Sarajevo, 1940. jan. 5.*

Tegnap este Schneider Marcell nálunk. Minden humbug, akár a poliklinika — mondja. Az iskolában éhes gyerekek, és ő, a tanár, színházat játszik. Úgy kell tennie, mintha nem tudná, hogy a gyerekek éhes gyomorral, otthon a hidegben és piszokban úgyse tanulhatnak. „Az egyetlen logikus az volna, ha bezárnák az iskolákat mind...”

A poliklinika 16 000 gyerek egészségéről gondoskodik — hivatalosan, papíron. Valóságban egyetlen menza létezik, ahol száz gyereket kap ebédet.

*Jan. 5. este 9.*

Ó a mese, amit megírtak már százszor és ezerszer, és amit tán egyszer, eggyel többször majd én is megírok!<sup>25</sup> Arról, hogy a leggazdagabb ember is elepedhet valamiért, amit ha megszerezne, tán nem is tudna vele mit kezdeni — amihez ha hozzáérne, mindjárt a kezében elhervadna — s mégis, ahe-lyett, hogy a maga gyönyörű kertjével örülne, gondolatát, a szemét nem tudja elterelni a kis fától, mely az ő kerítésén kívül gyökerezve virágzik.

Micikém, hacsak rászánám magam, hogy beszéljek veled

erről, talán egy csapásra elmúlna mindez, mint egy rossz varázs — Micikém, ha tudnád, hogy soha még többet nem jelenttél a számomra, mint éppen most. Honnan ennyi ellentmondás egy emberben? Vagy tán nincs is ebben és abban semmi ellentmondás?

Ma elövettem a szerencsétlen regényemet<sup>26</sup> — körülbelül három hónapi, majdnem teljes szünet után.

A kislány négy napja a Jahorinán síel. Holnap tán újra megjelenik. S aztán pár nap múlva megy majd vissza Zág-rába — és lehet, hogy az egész mostani állapotom fantomatikusnak fog tűnni előttem 8 vagy 18 nap múlva. Afféle vihar, zivatar, mely nyomtalan kitisztul. De ma egész nap minden csöngetésre, mint egy gimnazista, szívdobogást kapok. S délután többször is szólt a csengő. Egyszer még hozzá ben-nünket kerestek: Vera volt a gyerekével, akit Mici tanácsára kvarcoltatni vitt. Mici aztán elkísérte — s én akkor türelmetlenül vártam vissza Micit, tán még türelmetlenebbül, mint máskor.

Kiszámítottam: ha még 3000 napig élek, akkor körülbelül 50 éves leszek.

*Jan. 7.*

Sonja tegnap visszajött a Jahorináról. Expresszlevél várta hazulról a hírről, hogy — engem kerestek. Miért? Rendelke-zések különböző eshetőségekre. Bennem aránytalan nyugalom. Hármasban nálunk szép, bensőséges szerb karácsonyeste — éjfélig. Utána a havas városon Micivel együtt hazakísértük Sonját. Délelőtt Veráéknál. Nagyon rendesek. Majd itthon egyedül Micivel — egy egész boldog óra.

Tegnap vizit Kannitzéknál. Kannitz bújik Mici elől, nem volt otthon. Hédi: szelíd, mint egy tehén, egyébként okos. Semmi se fog maradni abból, ami ma rokonszenvenessé teszi.



Ha el fog múlni a fiatalsága, felülkerekedik majd a polgáriasság.

— Nem szeretem, hogy cigarettázik a lányom. Az ember ne legyen rabszolgája egy szenvedélynek se.

Mi célra őrzik úgy a szabadságukat? Mit tudnak, mit akarnak vele tenni?

*Este 9 1/2 óra*

Mici és én ma egész nap kicsit úgy voltunk, hogy a zág-rábi látogatók sarajevói folytatására vártunk. Nem beszéltünk róla, de tudom, míg ő Jules Renard pompás naplóját olvasta, s amíg én a regényemet írtam tovább, gondolataink mélyén ez a várakozás volt. Hál' Isten, eddig hiába.

Sonja, akire ma, a tegnapi expresszlevél után már azért is biztosan számítottunk mind a ketten, mert természetesnek vettük, hogy nyugtalanságban van miattunk — nem jelent meg. Furcsa, hogy a legszebb emberi viszony se érhet meg még csak pár hetes kort se anélkül, hogy az egyik ember a másiknak fájdalmat ne okozzon. Micinek is rosszul esett. Holnap tán meghallom, hogy mi volt az ok — de ez nem fogja meg nem törtéنتté tenni, hogy ma miatta is rossz volt. S ennek ellenére s mindennek ellenére egész különösen szép volt a mai nap: éreztem, hogy *együtt* fáj mindenért a ket-tőnk szíve, a Micié és az enyém. És mikor sötétedni kezdett, és a kis törökös lócán a kályha mellett ő fejével az ölemben és én meg fejemmel az ő hátán „összegubancolódvá” feküd-tünk, és nem is aludtunk, csak a csendet hallgattuk — az oíyan volt, mint a boldogság.

Harc istene, istenem bocsáss meg nékem,  
Vágyam ma messzibb egekbe ragad;  
Torz az ököl, görcs csak nyílt, lágy tenyéren  
S tódulnak számra jó könnyű szavak.

Sarajevo, 1940. január 10.

Sonja, kettőnktől „megbízásokkal” elhalmozva, tegnap visszautazott Zágrádba. S ezzel együtt: Micit ma reggel nyolcra elkísértem a poliklinikáig — egykor-félkettőkor jön majd haza. *Jó esetben* most így fog folytatódni az élet, s lehet rosszabbik eset is... holnap tán megtudjuk, mert Sonja még ma expresszlevélben írja meg nekünk, hogy mit akartak tőlem 5-én Zágrádban. Mindenesetre azóta „lett este és lett reggel, hatodik nap”.

Tegnap Jusuftól<sup>27</sup> optimizmustól ragyogó levél. A Pirenneusokban télisportol. A boldogság talán csak fantázia kérdése — és igényektől is függ, de főleg fantáziától. Tudnék, bármi körülmények közt élnék is, én ma Franciaországban olyan derűs lenni, mint Jusuf?

Ivótól és Ivočkától<sup>28</sup> kedves levél. — A furcsa élmény: szerb karácsony estéjén a háziasszonyunk „meghívott”. Egy óra hosszat ültünk a „szalonban” — két öreg nő és két fiatal lány volt rajtunk kívül, akik boldog ünnepeket kívánni jöttek. Belül sírva fakadtam, mert egyszerre ráéreztem, hogy milyen idegen világban élek, Mici is, én is. Ó nem azért, mert rosszul beszélek szerbül! Párizsban is hányszor éreztem ezt — s érezném, ma már azt hiszem, tán Pesten is. A japánok Amerikából hazavitetik a holtjaikat, olvastam egyszer régen. Én idegenben fogok meghalni, és idegenben fognak eltemetni, akárhol is fogok meghalni, s akárhol is fognak eltemetni.

Reggel az ágyon Mici felfedezte az első poloskát. Nem is volt szenzáció. Valahogy mindketten szinte szabálynak megfelelő tényként vettük tudomásul — illetőleg kézbe, s dobtam a tűzbe. Ez a mai élet — természetes virága a poloska. Hozzátartozik. Mint a háború, a rongyos és éhes bosnyákok és a rossz szagú politikai és egyéb üzletek.

A zágrábi hír óta gátlásaim vannak tovább írni a regényt. Épp azt kellene most megírnom, hogy milyen nehéz volt az öreg Domonkosnak<sup>29</sup> felkelteni Selmeci Palit a hírre,

hogy — keresik. S esetleg ezen a ponton kellene abbahagynom, ha történetesen... A legostobább a dologban, hogy soha még olyan távol nem voltam a legkisebb politikai aktivitás pszichológiai feltételeitől, mint mostanában.

*Du. 6 óra.*

Egész nap — őket várom. Más várnivalóm nincs. És mégis, különös módon, tele vagyok étellel, még mindig. S még mindig az a gyanúm, egész irracionálisan, hogy ugyanaz nap, ma, mikor Chamberlain beszédét olvastam<sup>30</sup>, ennek és mindennek ellenére lelkem mélyén valami mindent jóvá tévő, ünnepien szép „aboutissement”-ra várok — lehet, hogy a halál lesz ez, és semmi más. Mert nagyon soká kellene még élnem ahhoz, hogy megérhessem a boldogságot — s ha csak nagyon sokára, akkor már úgyszólván késő lenne. Lehet például 60 éves ember igazán boldog?

Kint hó, fagy, szél — és bennem... S Mici tartja magát, édes, jó Micikém.

\*

Az ember nem érzi a saját tagjait, ha nem fájnak — vagy ha nem simogatja idegen kéz, idegen test érintése. Egyedül az ember nem lehet szép, és még csak embertelen se lehet.

A néphit, hogy az akasztott embernél a halált megelőző pillanatban ejakuláció következik be. Minden katasztrófa, pestis, háború, polgárháború visszasajogtatja az embert az élet fundamentális tényéhez: a sexushoz. Minden világégésben ősi izzásában tör fel ez is a felszínre. Az elementáris, mint egyetlen megmaradt igazság, a láva, mely betölti a vákuummá vált világot.

\*

Az erényt az erényes emberek teszik visszataszítóvá. Ha őket látja az ember, akkor a bűn önmagáért csábítóan tűnik. (Mici gondolata G.-kel kapcsolatban.) Még Krisztus se szeretne az erényeseket, még ő se tudta szeretni őket.

*Sarajevo, 1940. január 12.*

Tegnap egész nap kezembe se vettem a tollat. — Ma reggel, a Sonja expresszlevele helyett, ajánlott levél Goldberg-től. Biztat és nyugtat — minden eshetőségre...

Reggel fél hétkor költ fel bennünket az ébresztőóra. Mincinek 8-ra ott kell lenni a poliklinikán, ahol még mindig röntgengépnek nyoma sincs — és mindenki pont 8-ra ott van, hogy fél kettőig ott lebzseljen. Hóban, kemény hidegben rongyos gyerekek — és Vera meg a férje, akikkel reggelenként találkozunk. S aztán más hivatalnokok, akik éppúgy sietnek, hogy nyolcra ott legyenek a „munkahelyükön”. Tegnap A Karamazov testvérek első kötetében lapozgattam. Találtam részleteket, amik tizenöt év előtt kinyilatkoztatásként hatottak rám, s ma úgy hatnak, hogy „nem meggyőző állítások”. De egészben — egyszerűen szívem facsarja majd minden harmadik oldalon legalább egyszer. Bizonyos részeket átlapoztam, féltem tőlük, mint halottaim fényképét, nem merem nézni. Túlságosan kínos, féltem tőlük önmagamat. Például ilyen mondat: „Was ist die Hölle?” Ich meine so: „Das Leiden darüber, dass man schon nicht mehr lieben kann.”<sup>31</sup>

*Este 9 óra.*

Du. 4-kor expresszlevél Sonjától. Mindkettőnket jobban megörvendeztetett — s talán ezért inkább meg is nyugtatott, mint Goldberg egyébként igazán baráti levele. —

*1940. jan. 13.*

Én az ablak mögött, a fán pedig, az ablak előtt egy veréb. Épp csak a fejét mozgatta, azt se olyan élénken, mint madarak szokták. Ült az ágon, a fején kívül semmi se mozdult. 18 fokos hideg. Öt percig álltam és vártam, meddig marad így. Aztán visszaültem az asztalomhoz. Negyedóra múlva az ablakhoz mentem. Még mindig ugyanazon a helyen ült. Várt valamire, vagy pedig már nem volt ereje röpülni?

Este Vera negyedórára. Mici igazgatónőjéről beszélt, aki hétfőn jön vissza Beogradból. Idősebb nő, annak idején Szerbiában az első diáklány, aki kiment Oroszországba az egyetemre. Aztán — orvosnőként Sarajevóban kapott állást, ahol egy — muzulmánhoz ment férjhez. A diáklány, aki önálló, sőt bizonyos forradalmi elánnal előtte járt az egész korabeli szerb női generációnak — a legkonzervatívabb környezetbe került bele a házassága révén.

Vera Kannitzról: fél, állandóan fél — és ezáltal olyan rosszul végzi a dolgát, hogy nemcsak az irigyei, hanem a rendes emberek is ellenségeivé lesznek. Micivel szemben — ezt már én teszem hozzá — egyszerűen felháborítóan passzív. Mici máig még csak nem is látta a röntgengépet — s még a kinevezési dekrétumát sem.

Egy erotikus vízió: nagy terem, mely nem deszkákkal, hanem mint egymás mellett a deszkák, meztelen fiatal nőkkel van padlózva. Az ajtón beröppül egy férfi — az élő padló

mozdul, hullámszik, s az emelkedő karok és lábak közt, mint összecsapó fehér lángok közt elmerül — az idegen.

\*

Tízévesnek látszik, de tizenhat.

— Mióta köhögsz?

— Amióta születtem.

Tüdőbeteg, előrehaladott stádiumban. Azért jött, hogy bizonyítványt kapjon arról, hogy — egészséges. Foglalkozása: szobafestő. Ha a bizonyítványba beírják, hogy tüdőbeteg, hiába inaskodott két évig, nem lesz segéd, nem kap munkát, éhen veszhet. — Kiállítják a hamis bizonyítványt, hogy egészséges?

Kannitzné: A férje ingyen adott órákat a lányomnak, revansírozni akarom magam egy fényképezőgéppel...

Vera: Ő ezt rég kívántam, köszönöm. Csak nehogy nagy költségbe verjék magukat...

Kannitzné: Nem, ne féljen. Mi nagyon rendszerető emberek vagyunk. Pontosan feljegyeztük, hány órát adott a férjem, s ennek megfelelően állapítottuk meg a gép lehetséges árát. Pontosan.

\*

Az öreg Domankos a fiatalok szobájában.<sup>32</sup> Ezen dolgozom ma, s közben felvetődött bennem a kérdés: hol a határ az erotikus és az obszcén között? Nem a definíció kell, hanem a kérdés tisztázása. A következő regényemhez meg kell szereznem a jó, a művészi jó lelkiismeretet — vagy a bátorságot.

Sarajevo, 1940. január 14.

Vasárnap. Boldog ébredés Micivel. Délelőtt kávéház — az újságok. Két óra alatt egy évre elegendő mérget olvas bele magába az ember. Lengyelország, Palesztina . . .<sup>33</sup>

\*

Elküldtelek, és egyedül maradtam éhes álmaimmal. Kinek javára mondtam le? Ha tudtam volna, hogy másnap úgyis meghalok, akkor is így tettem volna? Azt hiszem, nem. — De azt is el tudom képzelni, hogy akkor is így tettem volna, de más okból. Azért, mert a halálom előtt való napot feltétlenül és kizárólag Micivel akartam volna eltölteni. — Reggel majdnem elkezdtem a vallomást. Utolsó pillanatban mégis másképp tettem: holott azt hiszem, mindjárt megváltozna bennem is minden, ha már rászántam volna magam a „szóvá tevésre”. Ezerszer könnyebb volna. De talán attól félek, hogy nem találok elég megértésre? Ez ostobaság.

\*

Egy napon előszámlálja az élvezeteket, amelyekben nem volt része — és nem tudja megbocsátani magának. A lelkiismeret-furdalás mintájára: gyönyörismeret-furdalás.

\*

A: Semmit el nem mulasztani, mennél többet megkóstolni. Aki kóstol, elronthatja rajta a gyomrát, de aki éhen marad . . .

B: Aki sokat megkóstol, elveszti azt, ami legtöbbet ér: az éhséget. Ezt a két típust kellene — többek között — szembeállítani egymással abban a bizonyos megírandó regényemben.<sup>34</sup>

\*

A szerelem, mely az erózió szükségletéből fakad — ez (talán) a tipikusan férfias módja. A nőt a szerelem adja önmagának, saját élete valóságának a szenzációját keresi benne. Magam, azt hiszem, közelebb vagyok a női típushoz.

Sarajevo, 1940. jan. 15.

20 fokos hideg, köd, amelyik csípi a szemet, mint a füst. Hazaérve az utcára pillantok és — mert csak fél kilenc, megijeszt a gondolat, hogy milyen hosszú még a nap. És még jobban megijesztett, hogy észrevettem ezt a reakciómat. —

Jules Renard naplójában olvastam tegnap Mici mögé ülve, aki most olvassa először: „Ha Sarah Bernhardt csak a kisujjával intene, elmennék utána a világ végére — a feleségemmel.”

Ha Sonja akkor éjszaka Mačekéknál nem meséli el nekem, hogy mi történt közte és Bruco között, talán gondolatban se tettem volna túl magam a kislány és a felnőtt férfi között létező distancián. Abban a pillanatban azonban, mikor elmesélte, hogy majdnem minden megtörtént köztük, éreztem, hogy elsápadok. Az volt az érzésem, hogy engem raboltak meg. S később kiderült: félreértés volt az egész. Bruco megcsókolta, s erre mondta ő, hogy majdnem minden megtörtént.

\*

Az embernek lehetnek, vannak örömei. De a boldogság — c'est une idée fixe de l' humanité.

\*



Jules Renard-nál olvasom, és magamra ismerem: „A quarantine aus, je n’ose pas aller tout seul a Moulin-Rouge.”<sup>35</sup>

•

Tehettem volna vele, amit akarok. S ha tettem volna, ma sokkal szerencsétlenebb volnék, mint vagyok. Sokkal, sokkal. Ezt tudom — és ennek ellenére . . .

Mikor Mici elérhetetlennek látszott, tudtam, ha elérhetném, boldog lennék. Sonjára soha így, egy pillanatig se gondoltam, sőt minden világos pillanatomban tudom, hogy ő nem az életemhez, hanem csak az életem egy „pillanatához” kellene nekem. Ahhoz, hogy éljek, csak Mici kell nekem, senki más nem „életszükséglet”.

De az embernek vannak más szükségletei is, mint az életszükségletei. Például: halálszükséglet? Játszani a halállal? A veszély vonzása? Az ördög?

*Sarajevo, 1940. jan. 16.*

Hó, hó. Kora reggel óta havazik. Hogy el nem unja magát — mondják mifelénk, és nincs igazuk. Mintha elég ok volna a megszűnéshez a magát megunás! — Posta: csak otthonról egy lap. A remeteség teljes. Azt akartam írni, a száműzetés, de aztán eszembe jutott: *honnan* száműztek?

Ha mostanában meghalnék . . . nem gratulálhatnék az Úrnak a művéhez, aki én voltam . . . Be kell látnod — mondanám neki —, ez nem a sikerült eseteid közül való volt. —

Hosszú idő után tegnap, hogy elkészültem egy kis fejezettel, gépbe diktáltam Micinek. — Mici igazgatónője még mindig nem jött vissza. — Mi lesz velünk?

Reggel visszafelé jövet: fiatalember, aki cipő híján zsák-  
szövetbe bugyolált lábbal jár az utcán.

\*

Rossz tűzben a föld. Ami jó, az ma magában ég.

*Sarajevo, jan. 17. 1940.*

A legrosszabb nap, mióta Sarajevóban vagyunk. Délelőtt — egyszer van csak posta — csak otthonról és Ivóttól levél. És ez már csalódás volt. És aztán, du. 2-kor, amint meglátam Micit, tudtam, hogy baj van. Az igazgatónőt nem látta, nem is fogja látni, mert 2 hónapi betegszabadságra megy. Ellenben a helyettesének elküldte az utasításait: röntgenről szó sincs, semmi közük hozzá, hogy Mici specialista, csinálja azt, mit a többiek... havi 1400 din.-ért bruttó. Szegény lelkem, közben itt elköltjük a pénzünket, és ez az, ami igazolja. Tanácskozás: írt Olgának — és elhatároztuk, elmegy holnap Kannitzhoz, akit valami módon nyilatkozatra kell kényszerítenie.

„Fáj karomnak, hogy nem ölel meg téged,  
Fáj szememnek, hogy téged nem lát...”

Így kezdődött a vers, amit tegnap akartam írni, s egyszerre nem jutottam a két sornál tovább: mert egyszerre feltámadt bennem a kérdés, vajon ki az, akiről ebben a két sorban szó van. És egyszerre éreztem, hogy Sonja nem Sonja, hanem mind az, amit sose öleltem és sose fogok megölelni és sose fogok látni. Mert hogy értsem meg különben, hogy soha még több örömmel, több szívvel nem szerettem Micit, mint épp ezekben a napokban? Ha Sonja csak *helyettesít*, azt a 18 éves Micit helyettesíti, akit csak fényképekről ismerek, s aki

nem az én karomban lett asszonnyá, s akinek az első ölelésben való remegését, ijedelmét és mámorát százegy önkínzó órában próbáltam elképzelni? Nem úgy néz rám föl, nem úgy hallgat engem Sonja, mint ahogy akkoriban Mici — lám, megakadtam, nem visz rá a lélek, hogy a nevét leírjam szegény halottnak.<sup>36</sup>

„Örjíti vágyam az a részszéged,  
Mit más ajkról szítt 18 éves száz,”

Most, hogy leírtam, most tudom: ez az igazi folytatása a két sornak, melyből tegnap nem tudtam verset csinálni. Most talán majd tovább is írom a verset. Különös, hogy mennyire csak az igazat lehet *írni* — amíg nem tudtam az igazat, a vers se ment, éreztem, hogy minden folytatási kísérlet valahol kongott — s végül tűzbe dobtam. S ma szinte véletlenül rátaláltam — a versre és az igazságra egyszerre.

*Jan. 18.*

Mici örülni fog: Sonjától levél. De hogy én hogy megörültem vele! Aranyos, alapos, meleg és szemérmesen meleg, hosszú levél!

Úgy látszik, Drvar még nincs Mici számára eltemetve. Legszívesebben szaladnék a levéllel a poliklinikára, Micihez.

S otthonról csomag, kolbászok, sütemény — ami szintén emeli a hangulatot.

*Jan. 19.*

Tegnap Mici is jobb hírrrel s jobb kedvvel jött haza. Kurtović (az igazgatónője) a másik újonnan kinevezett orvost

Micivel együtt magához kérette. Mici impressziói az ember-ről kedvezők — és ez már mindjárt több bizalmat ad az élethez. S a röntgen se kilátástalan — csak várni kell rá még soká.

\*

Hó, hó. Szekéren, mely csak lassan tudott előrehaladni, rongyokba öltözött fiatalember, a melle félig meztelen — és énekel egy jajgató bosnyák nótát. Olyan volt, mint a színpadon. Az ember a nótához, a nóta az emberhez, pontosan illettek egymáshoz.

\*

Tegnap délután — hátha mégis Sarajevóban lehetne maradni — ehhez pedig mégis idevaló emberekkel kell megismerkedni, tájékozódni — elmentünk a Druga ženska gimnazijába, felkeresni Marát, aki ott tanárnő. 28 éves lehet, az arca kedves, de a nő úgy hat, mint akinek nincs háttére, története. Szerdán este eljön hozzánk.

*Jan. 20.*

Tegnap levél Lehmann-nak — kísérlet eredmény nélkül. Délután, este munka a regényen. Ha Mici is a szobában, könnyebben megy az írás. Nélküle — mint ma is egész délelőtt — túlságosan érezhető az üresség körülöttem.

*Du. 6 óra*

Még Moszkvában se láttam ennyi havat. — Ivótól megint nagyon kedves levél — és a Canard<sup>37</sup> két utolsó száma. A „l'esprit” csak franciául esprit. Mici is mindjárt nekiesett a Canard-oknak, s egyhuzamban olvastuk el minden sorukat.

Szomjam nem volt sose szomjasabb  
Minden öröme. S minden öröm távol.

Vannak rövid életű remények, de a végzetesek azok, amik együtt őszülnek meg az emberrel, s aztán hálnak csak meg. Az ember pedig épphogy túléli a halálukat, de — ez a szörnyű — túléli, ha csak egy évvel, ha csak egy héttel is...

*Jan. 21. este*

Az élvezet, hogy reggel nem tépi ki az embert az álmából az ébresztőóra, s az élvezet, hogy nem kell sietni — maga a lassúság már gyönyörűség. S mert vasárnap volt, ahelyett, hogy itthon befűtöttünk volna, a kávéházban reggeliztünk, s az újságokat olvastuk. A német publikáció: a Ribbentrop<sup>38</sup>-Bonnet levélváltás. A két zsidó lap: „Židov” és a „Jevrejski Glas”<sup>39</sup> — lehet, hogy a végén a zsidó szenvedésből csakugyan megszületik a zsidó nép, zsidó föld? — A Politikában pályázat röntgenorvosi állásra Beogradban. Ebben az ügyben levél Goldbergnak és Krležának. Azután a tervezett szép munkadélután helyett — Vera látogatása. Egyetlen érdekes momentum: a beszélgetés Majárról. A barakkbeli Maja<sup>40</sup>, aki most saját házában lakik Beogradban, saját autóján jár, és hol a királynét fogadja, hol a ljevičarokkal van egy nézetten — attól függ, hol és kivel beszél.

•

Ha egy angyal jönne, hogy egyetlen kézmozdulattal megtisztítva szívemet, megszabadítson minden belső ellentmondástól, vágytól, félelemtől — mindattól, ami kínoz —, azt hiszem, megfogom a kezét, s azt mondanám: ne — mert mi maradna meg abból, ami én vagyok, ha megszabadulnék attól, ami miatt többé-kevésbé megmérgeztetek a nappalaim és az éjszakáim?

\*

Az öregség, ha csakugyan létezik abban a formában, melyben nem érzi kínzó ellentmondásnak az ember, az öregség talán egész jó (szókratészi értelemben vett öregség, „Örülök, hogy megszabadultam” stb.) — de ami szörnyű, az a megöregedés folyamata, épp az ellentmondásnak ez az állapota: te még éppoly szemekkel nézel a világra, mint azelőtt, de a világ már másképp viszonylik hozzád: számontartja, hogy mióta használod már a földet.

Mici meséli, hogy elcsúszott, és elvágódott a hóban. — Nagyon megütötte magad?

— Dehogyan, csöppet se. Csak leültem.

— No ott puha... emlékszem, Pesten láttalak egyszer el-esni a hóban. Csudálatos nyugalommal, mint egy kis zsák feküdtél le.

— Az régen volt. Azóta megkeményedtek a csontok... idővel nagyon megkeményednek.

Mici semmit se gondolt, csak amit kimondott. De énnekem, egyszerre, éreztem, olyan volt, mint akinek egy rossz emléket juttatnak eszébe: egész elborultam.

Úgy képzelem az én öregségemet, hogy állandóan éhes leszek, de nem fogok rágni tudni, az éhségem csak még nagyobb lesz, de a fogaim hiányozni fognak.

Rossz éjszaka.

A török sírkövek kőturbánjait a hó megtoldotta újabb fehér turbánnal. Ma reggelre már olyan magasan áll a hó, hogy nem látszanak ki a sírkövek. És még mindig esik, egyre esik.

\*

A különbség, mikor először: nem tudja, mit fog érezni, s azután: az ismétlés, előre tudja, s tudja, mit vár, s épp ezért kíváncsiság nélkül vár. Csak egyszer születik, csak egyszer hal meg, s csak egyszer szerethet először.

Húsz év óta most először, hogy történik valami bennem, s Mici nemcsak nem tudja — nem is sejti. Megrémít, hogy ez lehetséges két ennyire összenőtt ember között, mint mi ketten. S biztos, éppígy semmit se tudok arról, hogy néha miket gondol és érez ő — például mikor arcizma se rándult, hogy Komját halálhírét hallotta. S tudom, honnan tudjam, mi az oka, ha egyszerre különös türelmetlenül mondja, hogy: ne... ne... s eltolja a kezem? Másnap minden megint rendbe jön — de mi történt, amikor terhére voltam? S a másik — volt-e úgy, hogy a másik, az első is terhére volt — vagy az soha? Szabad volt annak mindent? Mint ahogy nekem minden szabad volna — ha akarnám — Sonjánál?

Örület, hogy mennyire szeretném látni azt a kölyköt. S mikor itt volt, csak nyugodtabb voltam, de egyáltalán nem volt bennem semmi mámoros öröm. Semmi, ami ehhez hasonlítana is. Legszívesebben vonatra ülnék — noha lehet, hogy még megérkezésem napján épp ilyen türelmetlenül vonatra szeretnék ülni, hogy visszajöjjenek ide mielőbb Micihez.

\*

Mici ma kapta meg a januári fizetését: 1280 din. Levél, nagyon baráti, Goldbergtől — biztató levél Olgától — kétségbeesett Prágából, Steiner<sup>41</sup> fivéréétől. A hófúvások miatt most 3 napig tart, míg Zágrábból levelet kapunk.

•

Azt hiszem, hogyha holnap meghallanám, hogy Sonja hirtelen férjet talált, van férje, abban a pillanatban vége volna az egész varázsnak. Nemcsak hiszem, de ez biztos így van — nyilvánvaló tehát, hogy egy álomszerű állapotban vagyok. Sonja helyettesít, valaki mást, mint ahogy álomban ez történni szokott.

*Jan. 23. reggel*

Csak kiléptünk az utcára, s mindjárt megcsapott bennünket a déli szél melege. A tetőkről csurog a víz, kásás sár, és a sírkövek kőturbánjairól leolvadtak a hóturbanok. Emelkednek, mint megannyi meztelen phallos. A fák zúgnak, kéjesen, szinte nyújtózkodnak, hogy megszabadultak terhüktől. Körül a hegyoldalak egyszerre látszanak. Tágasabb lett a világ. S mindez oly hirtelen, hogy a szánok, melyek a környékről a hajnali fagyban indultak el, fél kilenckor reggel alig tudtak már haladni benn a városban. Ilyen lehet egy csoda. — És most megindulhatnak „a hadműveletek”, a nagy „carnatio mondiale”. Isten tervez, ember végez — Isten csak a tavaszt tervezte.



*Este*

Délután elmentem Miciért a poliklinikára. A hivatalban a kolléganője: arcára van írva a szegénység megszürekítő hatalma. Míg ott ültem: egy úr, aki valami gyógyszergyár képviselőjében házalt. Nem szabad, ő tapasztalta, vagy úgy véli, nem szabad tárgyilagosan csak arról beszélnie, amiért jött. Társalkodni is kell. Társalkodott. Minduntalan ezt a szót használta: kolosszális. Egy operatőr: kolosszális, és ugyanez az operatőr kolosszálisan jó barátja volt az apjának, és őt magát is, gyerekkorában, kolosszálisan operálta meg.

Az utcán alig lehet járni az olvadó hóban.

Délután, főleg este: jó munka a regényen. Bibliaolvasás: mennyivel rövidebb a Mózes 5. könyvében az ígért áldások sora, mint az átkok listája!

*Január 24.*

Éjszaka félálomban Boriskát<sup>42</sup> láttam. Halott volt, de a két lábán állt, csak meggörnyedve — és a kezében csokor virágot tartott. Egyszerre eszembe jutott: de hiszen elégették — és ez szinte könnyebbséget okozott egy pillanatra. S aztán egészen felébredtem, és nagyon szomorú lettem.

Kezdem azt hinni, hogy beteg vagyok. Kínzom magamat mániákusan. Mici egy-egy szavát, egy-egy mozdulatát egyszerre a gondolatnál kísérem: és ezt mondta-e annak is, így tett-e azzal is 20 vagy 24 év, főleg 24 év előtt? Mintha egyáltalán nem volna idő, mintha... De valójában nincs igazam: mit számít az, hogy valami tegnap vagy 24 év előtt volt? Az egység: egyazon emberélet. És ugyanekkor várom, hogy mikor hoz megint a posta levelet Sonjától.

*Délben*

Levél Sonjától és Ivo Pekótól. És Sonja levele, noha igazán inkább kedves csacsogás, mint levél — megint megnyugtatót, örömet hozott. Ivo Peko: nem tudom, hányadán vagyok vele. Azok közül való-e, akik sose lesznek érettek, és ezért látszanak olyanoknak, akiktől „idővel” majd kitelik valami? Vagy egyszerűen csak arról van nála szó, hogy még nem kapott helyet a társadalmi mechanizmusban, s ha egyszer majd megkapta, szürke lesz ő is, mint a hely, melyet betölt?

*Jan. 25. reggel*

Ma reggel megint hó — és nehéz szív. Tegnap: „forgalmas” nap. Délelőtt Vera — délután Mara. 27 éves lehet — és minden valószínűség szerint lány. Őrvényei nincsenek. Nem cigarettázik, nem iszik még teát se. Nem elvből, hanem mert nincs szüksége narkotikumokra. Egyetlen passziója: a sielés. Így fejezte ki magát, mikor kérdeztem, hogy Sonja jól siel-e: „Sie hat Talent.” Kissé formátlan, de nem csúnya. Az arca kedves. A kívánságai és a lehetőségei egyensúlyban — és valószínűleg így is marad ez nála. Okos. Előítéletei nincsenek. Őnző, de ezt is mértékkel. El tud komolyodni, de aztán siet nevetni; kellemes, nyugodtan csengő nevetéssel.

*Délben*

Vera most ment el. Azért jött fel, hogy Micinek megmondja: holnapután mennek együtt Mandíchoz. Mindjárt fel akarom azonban jegyezni, amit a zsidó problémáról mondott.

„Az emigráns oroszokon lehet jól látni, hogy mi lesz egy néppel, mely nem él természetes viszonyok között: otthon. Először is természetesen az uralkodó nemzethez, a szerbekhez húztak — s a szerbek a horvátok ellen akarták felhasználni őket — favorizálták az oroszokat. És ennek ellenére és ezért nagy tömegekben úgy demoralizálódtak, hogy a bennszülöttek, akik azelőtt tradicionálisan oroszrajongók voltak, visszaszítóknak találják őket. Gyakran hallani: csak most ismerjük meg az oroszokat. Természetesen, nincs igazuk, mert most is, más értelemben, hamis a képük az oroszokról.”

Vera nagyon okos — és emberséges.

*Este*

Délután feladtam a kettőnk levelét Zágrábba.

A legnehezebb az előítéllettől szabadulni, hogy az embernek boldognak kell lenni — a legnehezebb, mert ez tán az egyetlen „elő”-ítélet; minden logikán innen, az idegeinkben gyökerezik. Az aszkézis intellektuális pátosza onnan ered, hogy gyakorlatilag szembezáll ezzel az élettől elválaszthatatlan előítéllettel. Az aszkézis csak a legerősebb szellemeknél mentes a prüdériától, a legerősebbeknél, akiknél az aszkézis nem egészen sikerült, sőt állandóan krízisekkel küzd... Tolsztoj néha korlátolt, mint minden szenvedélyesen élő ember, néha vad — de sohase prüd, soha, soha. A prüdéria, amennyiben őszinte, az „erkölcsös” kis emberek ressentimentja azokkal szemben, akik megengedik maguknak azt, amit a többiek megvonnak maguktól — ez utóbbi a Mici definíciója, illetőleg én mondtam az egyik felét, ő folytatta, kiegészítve az én gondolatomat.

A számérem: az egy egész más és nagyon bonyolult probléma. Mostanában vagy tíz olyan kérdés foglalkoztat Mici-vel kapcsolatban, amiket hangosan vagy suttogva, világosan vagy sötétben egyformán lehetetlen Micihez intézni — én

nem vagyok elég „szemérmetlen” hozzá, hogy tudjam — és Mici megdermedne, ha csak a tizedét is hallaná annak, hogy mi az, amit tőle meg szeretnék kérdezni.

— — — — —

*Sarajevo, 1940. jan. 26. reggel*

Most jobb? Mert a vonal, mellyel a papíron különválasztottam az eddigi napokat a maitól és a következőktől, azt jelenti, hogy valami lezáródott — és ami most van, kezdődik, az más. Most jobb? Tegnap befűtöttünk a fürdőszobában. Mielőtt bementem fürödni, félretoltam a regénykéziratot, és elővettem ezt a naplófüzetet. Az utolsó feljegyzést elvégezve, becsuktam a könyvet. Alig ültem tíz percig a kádban, jön be Mici a fürdőszobába, megkérdezi, hogy jó-e a víz — és elfakad nevetve, és nem akar nevetni, de látom, ha rám néz, megint csak nevet, szívből és gyöngéden — és olyan szép volt ebben a pillanatban! Kérdeztem, faggattam, nem mondta meg, min mulat, s visszament a szobába. Még vagy 1/4 óráig voltam a kádban, s aztán kieresztettem a vizet, és átadtam Micinek a kádat. Miután ő is megfürdött, mindjárt lefeküdt ő is — és még mindig ott volt az arcán az a különös világos nevetés. És éreztem, valami történt — mintha valami dermedet felengedett volna. — Sose fogom megtudni, min nevensz? — Soha. — És így oltottuk el a villanyt és a sötétben is éreztem, a kezem érezte az egész testén azt a kifejezést, amit az arcán láttam, mikor a kádban ültem — a kifejezést, és valami változást. Reggel még sötét volt, s még az ébresztőóra se szólt, mikor megkérdeztem: Elolvastad tegnap a naplóm? — Hátról előre, de csak odáig jutott, ahol az áll, hogy milyen borzasztó, hogy Mici nem tudja, mi történik bennem, nem is sejt semmit — és ez volt az, ami mulattatta, mert: — Mindent, de tökéletesen mindent tudtam. Csak azt nem, hogy ilyen buta vagy, és azt hitted, hogy én

nem ismerlek, nem látok... Talán egy férfi csakugyan nem vesz észre dolgokat, ha nem szólnak neki, de egy nő...

Csak épp öltözködés közben és az úton beszélgethettünk — és ha nem lettem volna szerelmes, most beleszerettem volna Micibe. „Nem fúrhatok lyukakat a bőrömbé, hogy belém láss.” „Bele vagyok varrva a magam bőrébe, és minden intimitás mellett minden embernek van egy elidegeníthetetlen saját benső élete. Akinek nincs, mint például Mirának<sup>43</sup> nem volt, nem tud egyedül lenni anélkül, hogy ne unatkoznék.” „Sonja hozzád menne feleségül. Talán szerencsétlenség, hogy úgy hozzám vagy nőve... Legfeljebb elválnál egy idő múlva tőle. Az idő, amit veled töltött, nem volna számára veszteség.” „Úgy az én, mint a Sonja problémájával neked egyedül kell elkészülni.” „Talán csak gyávaság, hogy nem realizálad ezt a viszonyt Sonjához. Félsz kettétörni az életedet — és engem féltesz.” „Én? Természetesen nem tudom előre, hogy reagálnék... az is lehet, hogy egész nyugodtan. Ilyesmit nem lehet előre tudni.”

Most jobb? Mici sose olvasta a naplómát. A legkevésbé kíváncsi ember, akit eddig láttam. A moszkvai naplót<sup>44</sup> is csak elutazásunk előtt, az én kérésemre — és azért olvasta el, hogy megítélje, vihetjük-e a határon át. De én, természetesen, sose kértem rá, hogy ne olvassa, mert sose akartam előtte titkot. Nyugodtan írhatod tovább, mintha csak magadnak írnál, nem fogom többet olvasni — mondta nevetve. — Most tehát, hála épp ennek a naplómániának, megint nincs titkom. És kérdem magamtól harmincadszor: most jobb? És nem tudom, mit feleljek. Egyrészt mintha egy nagy kő, mely a szívemen feküdt, egyszerre súlytalanná vált volna. De ez csak a pillanatnyi szabadulás öröme — a titoktól való szabadulásé. De azonkívül — ha Mici sejtett is mindent, most tud és — azonkívül — kapitális fontosságú — szó volt közöttünk minderről. De — és aztán? Semmivel se fogok kevésbé szenvedni egy „ne” miatt, mint eddig — és Mici nem fog „lyukakat fúrni a bőrébe”, hogy beléje nézzek — és nem tudom, hogy azáltal, hogy beszélünk róla, nem költöztött-e bele még inkább az életembe, fantáziámba, idegeimbe az,

amit Sonja néven kell összefoglalnom, mert így hívják...  
Eddig ketten voltunk, és most itt van egy harmadik, jelen  
a mindkettőnk tudatában.

Vajon menthetetlenül, megoldhatatlanul tragikus-e a férfi  
és nő viszonya? Mici voltaképpen azt mondja, hogy minden  
viszony ellenére minden emberhez hozzátartozik egy lényeg-  
es darab némaság.

*Du. 1*

Elkezdtem újra azt a bizonyos verset. Most már szinte  
ömlik.

### KOLDUS, LÁMPÁS ABLAK ALATT

Fáj karomnak: nem ölelt meg téged  
És fáj szememnek, hogy téged nem lát.  
Vágyam őrjíti volt részegséged  
Mit másnak ajkán szítt  
Csóktanuló tizenyolcéves száz.

Távoli part! És nincs, nincs oda híd!  
Nincs! És nincs! S mint éhes kósza koldus,  
Ki életében nem volt soha víg  
Néz lámpás ablakot  
S kifesti magának mint él a dús:

Én gyermeklánytestedről álmodok,  
Irigy, rossz álmot, vérem mérgezőt.  
Lépted, cipőd a fülemben kopog,  
Nyár s mégy, most mégy felé  
S körmöd is él, mint sose azelőtt,

Körmödig érzed: övé vagy, övé,  
Mint harmat napé, mint földé a mag.  
Ó tán még nem hitt: eljön, nem jön-é?  
S melled már neki nyílt  
Fénylő bimbókkal s a fényes hajad

Minden gyökere vágy kapni az írt:  
Leheletét — s az idegen erőt,  
Mely titkot tép, mint Krisztus keze sírt...  
Jaj, kifosztott, koldus,  
Nem álltál soha így színem előtt!

Ó átkozott, ó elrabolt nagy juss!  
Nem én karomtól lett tiéd karod  
S nem látom meg én soha boldog-bus  
Első erős, szabad  
Magad köszönő asszony-mosolyod.

Ne mondd, ne mondd, hogy itt vagy, tartalak!  
Mit mástól kaptál, én vesztettem el.  
S a csókod néha szívembe harap:  
Ötöle tanultad.  
Múlt mámor éget, ha égsz is velem!

*Jan. 27.*

Pontosan az történt, amit vártam: szót se beszélünk többet arról a dologról. Ismerem én Micit; irtózik a dolgok agyonbeszélésétől. — Ma Verával Mandicnál volt. Én az előszobában vártam. Piszok. Rendetlenség. Eredmény: nagyon szívélyes, biztató ember, rokonszenves, de egyébként: nesze semmi, fogd meg jól. — Tegnap este, miután a regény újabb részletét — öt gépelt oldalt tett ki, amin egy hete dolgozom — gépbe diktáltam, séta Micivel. Első séta Sarajevóban, fel a

Logavinán a hegyre. Boldog és — szomorú voltam. Azt se tudom, hogy lehet az ember egyazon időben boldog és szomorú. — Tegnap ebéd után Mici odajött az ágyhoz, melyen én végigfeküdtem, és fejével a térdemen, elaludt. Az volt az érzésem, hogy ő is szomorú. Szomorúbb, mint máskor — és imádandóan szép. Ó, én örült! Nem értem magamat.

*Este fél 11*

Szerettem volna a regényt tovább írni, kötelességből, de egész nap a vers járt fejemben, amit tegnap kezdtem, illetve folytattam. Mici, édes, jó gyerekem, ma fáradt volt — biztosan szomorú is —, korán lefeküdt, és én itt a csöndben megírtam az utolsó strófákat is. — Középkorban talán szerzetest hívtott az ember, aki úgy volt, mint én. Kiűzetni magából az ördögöt. Szegény Sonja, igazán nem hasonlít az ördöghöz!

*Január 29.*

Tegnap szép vasárnap, s nem a kávéházban mazochista újságolvasás órák hosszát, hanem séta a Miljacka-partján, melynek a zúgását Mici úgy szereti. Aztán tovább föl kanyargós utakon, kiáltóan szegény keskeny utcák során. Egy ház, melynek a felét már el kellett hordani, a másik fele egy szobafallal, a falban két — egykor szomszéd szobára nyíló, most az utcára néző — ajtóval, az egyik ajtó fölött még ott maradt a fogas. A požarevacai kettős kivégzés: az egyik, aki holtrészegre itta magát, a másik, aki nem tudott, csak félni, és alkudni, mindenáron alkudni próbált. Tegyük ki a határon, vigyék „a feketék közé”, de ne akasszák fel —



kérte. S ez még az akasztófa alatt is, hogy időt nyerjen, utolsó kívánság közlése címén vég nélküli rendelkezésekbe kezdett, míg csak a kötéllel belé nem fojtották a szót. A másik, a részeg, cigarettával a szájában. A cigaretta csak akkor esett ki a szájából, mikor összeszorult a nyakán a kötél. — Egy-egy szó az én dolgomról, de inkább játékosan s nagyon gyengéden.

— Most szomorúbb vagy, mint voltál?

— Nem, igazán nem. Úgy nézem, ami veled történik, mint a Miljackát. Ő inkább — mulattat. Persze, tanácsolni nem tudok, nem az én dolgom, nem is lehet. Neked kell elintézni magadban. Én hajlandó vagyok mindenben segédkezet nyújtani neked...

És mindezt azzal a tiszta, nyugodt mosollyal. És közben ez a buta, buta szituáció itt Sarajevóban — egy munka, amelyik nem munka, és egy fizetés, amelyik nem fizetés — és én semmit se tudok, semmit se segítek.

S éjszaka, míg egymás mellett, egyre csak kérdem magam: ember, te örült, mit kell neked más, nem vagy boldog, nincs itt minden a karodban? És aztán jön a reggel, és alig tűnt el Mici a szemem elől a poliklinika kapuján, belém szúr: Sonja... Sonja... Jön-e, jöhet-e ma már levél? És várom a postát — és csalódás, hogy csak Ivočkától és hazulról jött levél. És alig várom, hogy Mici már megint itthon legyen.

Most ebben a pillanatban jöttem rá, mért féltem, mért nem akartam Micivel arról beszélni, ami velem történt: ha Mici tud róla, ezzel *legalizálva* van az, ami történt — és ezáltal több lesz, formát kap — veszedelmesebb, mint volt, a lehetőségei egyszerre megnőnek. S ez bekövetkezett. Ha hatalmamban volna, gyorsan férjhez adnám Sonját, vagy találnék neki egy barátot — és az én számomra ezzel minden egy csapásra *elmúlt* volna. Ha a mondat első fele nem is egész biztos — noha nem valószínűtlen —, a második fele teljesen, kétségtelenül igaz.

•

Hiába minden: ez nem tréfa. Ha csak az volna az öröm ára, hogy én szenvedjek — de elviselhetetlen, hogy Mici szenvedjen azért, mert én szenvedek, vagy mert én „örülök”. Nincs semmi, amiért ezt az árat én ne sokallanám. Vigyázz! Ha egyszer elindulsz s csak egy lépéssel, még nehezebb lesz megállni, mintha el se indulsz!

Jan. 30.

Micikém, örülni fogsz. Biztató levél dr. S-től, Zágrábból. A drvari állás nem reménytelen. Micikém, örülni szeretnélek látni — én pedig nem tudom, velem mi lesz. Tegnap nagyon nehezen dolgoztam a regényen — nehezen és keveset. És ma — holott már de. 11 óra — még hozzá se kezdtem. Nem jött levél. És ha jönni fog, akkor se lesz semmi más-ként. Nekem kellene egy „külön” levelet írni, de lehetetlen, mert hiszen az innen jövő levelekre ott mindenki számot tart — s azonkívül, mit írnék a külön levélben?

A lemondás nehezebb a halálnál. Az ember egyszer hal meg, de a lemondást mindennap újra meg kell ismételnie épp-úgy, mint mikor először elhatározta.

Éjszaka: börtön-álmok, és Krisztus is szerepelt az álmomban.. S közben, amióta a nagy hideg enyhül, a poloskák.

\*

Vannak nők — s ezek többnyire szerencsétlenek —, akik nem születtek élettársnak, hanem *útitársak* két állomás között. Mira is ezek közül való. Mindig magával viszi valaki — egy darabon. (Jaques-kal való utolsó beszélgetésem Párizsban erre vallott.)

\*

Semmire se un rá az ember olyan hamar, mint a pezsgőre. Kenyérre, vízre, levegőre nem lehet ráunni. Bort mindennap élvezettel lehet inni. Pezsgőt nem.

\*

*Egy hang:* A propos italok: s mi van a pálinkával? Az erős mérgekkel, mint az abszint? A pezsgő — nem, az nem probléma. De az erős mérgek szenvedélye? Az öngyilkosság tagadhatatlanul létező szenvedélye? — Akkor igyál pálinkát, de élő embernek ne oszd ki életedben a pálinka szerepét.

*Jan. 31.*

Sonjától levél. Kicsit komikusnak találom saját magamat, hogy erre a levélre annyira vártam.

*Este*

Minden és alaposan — de nem meglepően, elpackázva. Amíg csak beszélgettünk, addig bizonyos teoretikus jelentősége volt a dolgoknak — és annak, amit Mici mondott. De tudtam, hogy Sonja legközelebbi levele próba lesz — és félttem a próbától. Én mindjárt megírtam a választ, mint mindig, s mikor hazajöttünk ebédre, Mici a kérdésekre, hogy nem ír-e, ingerülten felelt: Elefántnak kellek? — Ezzel meg volt pecsételve a sorsa a mai napnak. Mici helyében én ennél biztos rosszabb volnék. De ez minden, csak nem vigasztalás. — A levelem közben itt fekszik. Ha Mici így reagál, akkor én véget vetek az egész Sonjával való levelezésnek. Egyszerűen azért, mert Micinek mindent feláldoznék, amit hallga-

tólag vagy kimondottan követel. De ha így lesz, ez lesz körülbelül a legrosszabb, a legmérgezőbb minden lehetőségek közül. —

*Február 3.*

Vajon csakugyan csak félreértés volt, az én hibámból történt félreértés? Egy dolog biztos: a szörnyű nap és éjszaka után — szörnyű azért, mert mind a ketten szomorúak voltunk oly mértékben, mintha temetnénk — szomorúak és némák — egy csapásra megint minden rendbe jött, mert másnap délután Mici megszólalt — és én mindjárt feltámadtam halottaimból. S olyan szép, tiszta, világos lett egyszerre minden! „Amitől én félek: hátha te nem mersz egészen őszinte lenni magadhoz. Én sok mindenre hajlandó vagyok, de arra nem, hogy én fossalak meg Sonjától...” És amit aligha hallott még hasonló körülmények között ember, melegen, túláradó melegséggel valóságos himnusz következett a kis Sonjáról, a Mici szájából: mióta mi együtt vagyunk, ilyen lány még nem került utadba. A többiek szívesen ráállottak volna „az érdekes emberrel” való kis szerelmi mulatságra, de ez az egyetlen, aki habozás nélkül hozzád kötné az életét. És ki tudja, mit vesztesz, ha nem hagysz engem el Sonjáért. Vedd feleségül. Ami tüneményes rajta, az a szenzibilitása. És mindennap bájosabb, gazdagabb lesz... Csak nem gondolod, hogy én egy percig is képes vagyok rossz szívvvel gondolni rá? Csak ne csald magad, ne csinálj hamis teóriákat arról, hogy — engem, az én lányságomat szereted Sonjában.”

Megint egyszer nyitva maradt szájjal hallgattam Micit. És aztán — megint otthont kaptam benne, megint beszélhettem hozzá, mint ahogy az ember csak nagy pillanatokban tud magamagához szólni. Mi volt az, ami miatt taglóútesként ért az „elefánt” szó? Csak az, hogy éreztem, elvesztem, menthetetlenül elvesztem azt az egész nagy örömet, amit nekem

Sonja jelent, ha Mici ezt az örömet ellenségesen nézi. Épp akkor, mikor az elefánt szó elhangzott, épp akkor éreztem elementáris erővel, hogy nincs a világon semmi, ami nem devalválódna az én számomra, ha elválasztó erővel állna Mici és én közém. Ez nem elhatározás, nem teória kérdése, hanem a húsom, az életem elementáris ténye. Én nem tudok élni, ha te nem élsz velem. Neked, benned, általad vagyok, írok, gondolkodom — és talán embertelen, sőt biztos az, de míg a Sonjának írtam, egy mondatnál az jutott eszembe: ez a mondat — egy hasonlat — tetszeni fog Micinek — és örültem neki. Te észrevehettél valami olyat, hogy én 10 vagy 15 évvel ezelőtt jobban szerettelek volna, mint most? A lelkemnek, a testemnek kisebb az öröme benned ma, mint valaha? És hányszor nem mondom magamnak, ha éjszaka ott fekszem a válladon boldogan, igen boldogan: ó én örült, mit jelent, hogy értssem meg magamat? Ki az, ki lehetne az, akivel én téged elcsereélhetnék? Ha Sonja — ez biztos — csak egyetlen szót, hangot mondana vagy mondott volna nekem, ami a te bennem betöltött helyed akarná kétségessé tenni — abban a pillanatban vége Sonja között és köztem mindennek. Egyszerűen nevetségessé válna. De nem neked mondta, s nem te mesélted el nekem: „Ich habe Euch beide furchtbar gerne . . .”<sup>45</sup>

És aztán még vita erről. „Hátha nálad ez csak konzervativizmus, hátha mégis meg kellene próbálnod Mici nélkül.” És aztán: „Hogy fogod tehát elintézni, megoldani az életedben a Sonja-problémát? Ő mindenre kész volna, szeretőd is lenne — arra túl jó, hogy kísérletezz vele . . . Másrészt biztos egy úrt pótol nálad, egy úrt, amelyet én nem tudtam betölteni.”

Ő ez a matematika! De egészben szép, szép délután, szép este, éjszaka jött a rossz nap után. És kiderült, hogy Mici még aznap este kereste a levelet, hogy hozzáírjon, míg én fürdök — nem találta, azt hitte, hogy elküldtem nélküle. S akkor, hogy látta, hogy a levél még itt volt, írt hozzá, és igazán közvetlenül, mint azelőtt, gyengéden és melegen. „Csak azt ne kívánd tőlem, hogy ha jövök a poliklinikáról,

azonnal nekiüljek és írok — és aztán nekem sok az, hogy minden ötödik nap írok Sonjának. Nincs minden ötödik nap, nekem nincs írivalóm neki. De te írsz — és — egy mosollyal — túlzás azért, hogy megmutasd nekem a Sonjához írt szerelmes leveleket . . .

— Tudom, abszurdum, de úgy van: én még házasságtörni se tudok — tenélküled.

És így, ennyiben maradtunk, vagyunk. Együtt vittük a postára a levelet csütörtök este. És én úsztam az örömben — és élveztem, hogy Mici színe előtt hangosan gondolkodhatok, mint mindig, mint az életem minden kérdéséről, erről is. És tegnap, hogy Goldbergtől levél jött, pályázatot írnak ki orvosi állásra Gračaniban, Mici írt Sonjának, hogy sétáljon ki oda, megnézni a helyet — és referáljon.

•

— Ó a statisztika! Aki kitalálta, megérdemelte volna, hogy keresztre feszítsék — mondom én Schneidernek, akivel a poliklinikáról hazajövet reggel az utcán találkozom. A poliklinikával kapcsolatban mondtam ezt, ahol minden blöff — számokat, lehetőleg nagy számokat akarnak felmutatni — ennyi száz gyereket vizsgáltunk meg stb. stb. De hogyan vizsgálják meg, s azonkívül, hogy a gyerekek általában semmi segítséget nem jelent, ha megállapítják a tüdőbaját . . . erről nem árulnak el az impozáns számok semmit.

— Sagen Sie das nicht. Die Statistik ist eine göttliche Wissenschaft<sup>46</sup> — feleli Schneider az én fölkiáltásomra.

•

A hó olvad. Reggel az ember elfelejthetné, hogy egy haldokló városban él. A házak előtt mindenütt munka zaja: csákányos, lapátos emberek törik a jeget, tisztítják a járdát. Csupa láрма, élet, elevenség. Itt lármával haldoklik a tél; a tetőkről lapátokkal dobják le az utcára a hőtömegeket,

melyek robbanásra emlékeztető zajjal esnek a földre. Mióta Sarajevóban, ma először láttunk csillagot.

\*

Ivo kegyes turpissága: Splitből 2500 dinárt küldtek nekünk az Ivónak hagyott bútorokért Ivo szülei.

*Vasárnap este*

Gyönyörű vasárnap — tavaszi nap, mindenütt hallani a tél múlását: ereszekből, csatornáknban csurog, csobog, ömlik a víz. Séta megint fel a Logavinán, ezúttal Vera is velünk: a hegyek napban, a muzulmán lányok mezítláb, magas farsarkú, szandálszerű nyitott papucsukban, a török kannákkal kezükben. Fent kavanában pihentünk meg hárman — negyediknek a kis Milica, Vera kislánya.

Vera elbeszélése a muzulmánok lelki finomságáról. A házi uruk Spako egy szegény, öreg muzulmánt szokott küldeni a lakbért bekasszírozni. Az öreget Vera anyja régtől jól ismeri, tehát barátságos akart lenni hozzá, s megkérdezte:

— Hogy van a felesége?

Az öregnek azonban időközben meghalt a felesége. S hogy egy „gaffe” elkövetésének a kellemetlen tudatától pillanatsnyílagon megmentse a kérdezősködőt, az öreg nem mondja meg, hogy meghalt, hanem úgy felel, hogy csendesesen azt mondja:

„Želi Vam dug život, gospodo” — és másról beszél mindjárt aztán.

\*

Szomjasnak lenni száz torokból.

\*

Újságolvasás: csömör, csömör, csömör. És mégis izgalommal várom a Politikát már délután 1-től kezdve. S mégis mindig úgy kapok utána, mintha lehetségesnek tartanám, hogy valami jó hír is lesz benne.

\*

Schneider-Vera-féle könyvtár: ami benne van, és ami hiányzik, együtt a tulajdonosok fiziognómiáját adja. Nagyon derék, nagyon okos, művelt, emberséges emberek — csak épp egyiket se soha nemhogy nem csókolta homlokon a Múza, hanem még a Múza hátát se látták soha.

*Sarajevo, 1940. február 5. (?)  
hétfő délben.*

Ez már sors. Számolni a napokat. Számolni, mert levélre vársz, számolni, mert utazni szeretnél — igen, mindig, mindenünnen el akartál utazni. Párizsból, Sv. Ivanról, Zágrárból, és most — Sarajevóból, a poloskás szobából, el messzire a poliklinikától, ahol Mici semmit abból nem kapott, amit ígértek neki, s amire várt. Mintha azonban az elmenéssel valami is el volna intézve; hol a hely, ahová szeretnél menni? És erre a kérdésre tulajdonképp nincs feleleted, mert az a hely nincs. Szeretnél egy lakást, tisztát, a könyveidet, békét — és ha mindez megvolna? Megint várnál. Levelet, vagy Sonjától, vagy Krležától, vagy Amerikából<sup>47</sup> — ó mikor fogsz már leszokni arról, hogy várj!

Kezdünk belül is nomádokká válni — mondta tegnap Mici. És körülnéztünk gondolatban a földtekén, és kiderült, hogy nincs egy város, egy sziget, nincs egyetlen olyan ország vagy földrész, ahová kíváncozni különös okunk volna. A világból kiszorult az ember — jó esetben kiszorult, a rosszabbik eset, hogy benne van.



*Febr. 6. délben*

Micit tegnap óta egyenest a Sv. Vinko zárdába kísérem, mindennap egy-egy osztály növendékeit kell megvizsgálnia. Ma nem térhettem mindjárt vissza a szobámba — a háziasszony komolyabb poloskairtásra szánta rá magát. Kényeszerű, de nem kellemetlen kétórás séta a féltavaszos Sarajevóban. A čaršiján, a téren, ahol több a galamb, mint Velenčében — ijesztően rongyos emberek. Mellettük a „hamalok” a vállukon átalvetett vastag kötéllel arisztokratáknak hatnak — ezek egy pozitív intézményt képviselnek a város életében. De a többiek — nem tartoznak sehova, csak éppen éhesek. Az egyik, aligha több 20 évesnél, borostás képpel, félig meztelán — egy felnőtt „besprizorni” úgy járt a nagy tér egy kis darabján fel-alá, mint valami cellában. Mikor észrevette, hogy nézem, találkozott a tekintete az enyémmel — egy pillanatra valami remény villant benne (hátha én hozom a segítséget valami alkalmi munkával) — s a következő pillanatban: láttam, amint újra elhalt a „hátha” — és járt tovább fel-alá, három lépést előre, hármat hátra.

\*

Posta semmi. Krleža éppúgy megnémult, mint Olga, Mrvoš — szegény Micikém, meddig kell még ezt a sarajevói poliklinikát „űznöd”? Tegnap én írtam Majának Mici miatt.

\*

A paraszt, akitől fát vettem: „Suha je, kao šibica.”

*Febr. 7.*

A csenevész kisleány a borbélynál. Hogy a kliens a várokozást elunva el ne menjen, a tükör elé ültetik, és a kisleányval beszappanoztatják. Csak negyed óra múlva kerül rá a sor, s addig a kisleánynak folyton dörzsölni kell a pamaccsal a képén a szappant.

\*

Posta még ma se. Semmi, de semmi, sehonnán. Lehet, hogy a végén Sarajevóban fogunk meghalni?

*Február 8.*

A levél, mely ma Sonjától érkezett, voltaképp nem is nekem, hanem Micinek szól. Gračani és egyéb letelepedési problémákat tárgyal példás hűséggel, komolysággal, részletességgel. Mici viszont tegnap megint egy expresszlevelet írt neki, melyben kéri, hogy menjen el ebben az ügyben Olgához. És most Sonja a legközelebbi levelében természetesen megint részletesen erről a démarche-ról fog beszámolni. S a sajtóságos lehetőség, hogy én olyan alaposan vonulok vissza, hogy a jövőben is a Mici és Sonja viszonya erősebb realitás lesz, mint a Sonjái és az enyém. A ma érkezett levélben — természetesen az is hozzájárul, hogy kettőnknek íródott — az én hosszú episztolámra még csak ki se tér egy szóval se. Talán így jobb — talán most lassan abba is kellene hagynom a túl hosszú és túl belülről jövő levelek írását. És hagyni, hogy magától kimúljon, ami születésben volt. Kimúljon illően, szokásosan szürkén. S legfeljebb, én majd még szomorúbb leszek, mint voltam, mint vagyok. De akkor biztos, hogy megmaradna egyetlen egésznek az életem.

Egyébként ma egyszerre eszembe jutott, hogy történt, hogy a világnak az a legkevésbé kíváncsi embere, aki Mici, akkor este, míg én fürödtem, elolvasta a naplómát. Én akartam. Mikor ugyanis Mici azt mondta, hogy mehetek fürödni, én elővettem a naplófüzetet, és gyorsan beleírtam még pár sort. Ma néztem meg, mi volt az a pár sor: felszólítás, levél Micihez. S azt megírva, csaptam be a füzetet, s hagytam bent Micivel egyedül. S tulajdonképp tudtam, hogy most meg fogja nézni, mert hiszen épp aznap egész leplezetlenül elkínzott, komor arccal jártam-keltem.

*Febr. 10. reggel*

Mintegy intercurrents láz, két-három napnyi csend után, újra elővesz — elég volt, hogy olvastam a nevét a Zoricától tegnap kapott nagyon szép, és az Ivo (Peko) ugyancsak tegnap érkezett nagyon érdekes levelében. De írni csakugyan még mindig nem írtam neki. S most már megvárom a Mici ügyében tőle érkezendő expresszlevelet.

Tegnap éjfélig a Fájj élet, fájj kezdetű versen dolgoztam. Most újra meg fogom nézni. Rossz éjszaka — s azonkívül poloskák. Az Isten, aki az emberek és poloskák atyja egy személyben — perverz paradoxhajhász.

•

Fájj élet, fájj. Sorsok sorsa, idő,  
Bősz kovács üss, szikráztass, mint vasat!  
Mit féljen, ki él? Csak izzak, míg élek,  
Szikrázó kínban halálig makacs.

Remény, menj füstbe! Rajta, sujts pöröly!  
Pajzstalan, pőrén sem kell rongy vigasz.  
Kit úgy átkoztam, tartlak s tarts csak sorsom,  
Himnusz lett már e bértelen élet,

Dac himnusza, vigasztalan, de dac.

(Jan. 20.—febr. 10.)<sup>48</sup>

*Febr. 13.*

A Pečat új száma megjelent — Krleža nem tartotta meg a szavát.

Ma levél Zágrábba — Mici Gračani-kérvényével együtt. S a levél nem program szerint szürke, hanem . . .

A Pečatról jut eszembe: a kudarcok kiábrándítók, de van ami még kiábrándítóbb: a győzelmek. Legalábbis úgy képezelem. Vagy talán ez a „savanyú a szőlő” filozófiája? Mindenesetre egy biztos: szeretnék, nagyon, egész nagyon szeretnék győzni — ez magyarra fordítva az én számban azt jelenti, hanggá válni a hangzavarban, publikálni — de anyira mégse szeretném, hogy „mindenáron”. Ezt bebizonyítottam magam előtt Párizsban, mikor Mme B. közölte velem a feltételeket.<sup>49</sup> Ma írtam Sonjának, hogy „írom a posztumusz műveimet”. Csak kicsit szorgalmasabban, gyorsabban írnám őket!

*Febr. 14*

Megint egyszer vad hideg és kifogyhatatlanul hulló, egyre hulló hó. Ilyenkor mindig vágyam támad, hogy a fejem meztelen meleg ölbe temessem bele.

Dr. Mrvoštól ma levél Micinek. Terminus nélkül — de biztat. És szegény Mici, aki hazaszaladt megnézni, mi jött a postán, örült vele. Milyen szörnyen szerények lettünk. Öröm, hogy ígérik, hogy majd esetleg sikerül — Drvaron élünk! És lehet, hogy még erre a poloskás szobára és a poliklinikára is nemsokára mint elveszett paradicsomra fogunk visszagondolni — ha — s erre sok minden vall — tavaszra csakugyan itt lesz a háború.

Az én átkom: a regényem megint mászva, de mégis közeledik a végéhez. Egy mondattal néha kerek egy órát vesződöm — és kevés örömmel veszem tudomásul, ha végül mégis elkészül.

*Délután*

Mici levele Ivo Pekónak: „Vrlo malo sam postigla u životu, ali to malo što sam postigla, zahvaljujem najviše mojoj nestrpljivosti. Da nisam nestrpljiva, nisam već živa.”

*Febr. 15.*

Tegnap este diktáltam Micinek — és megdöbbenve láttam: nem egész négy gépelt oldal a termése vagy tíz napnak! Fogadalom hangosan és magamban: sokkal-sokkal többet kell dolgozni.

*Febr. 17.*

Szép szombat délután. Huxley: Kontrapunkt. Poézis nélküli irodalom — s annak a szektának szól, melynek foglalkozásszerűen objektumul a poézis jutott.

Micinek ma lediktálhattam végre „a véres ing” fejezet<sup>50</sup> végét.

*Febr. 20.*

Milyen kár, hogy csak egyszer van egy héten vasárnap! Épp csak kóstolót kap az ember abból, milyen volna egy emberibb élet: vekkeróra nélkül, várásoktól mentesen, nem fáradtan kelni, s maradni az ágyban, amíg jólesik. De este már vége a varázsnak — este már a holnapi korai felkelés jegyében fekszik le az ember, és vége a szép csalásnak, ami a vasárnap volt. S aztán újra a hétköznapiak — sokat Mici nélkül lenni, s megint szabad préda rossz és fájó fantáziáknak a szegény fejem. A szegény itt nem azt jelenti, hogy sajnálom magam. Inkább a megvetésnek egy bizonyos hangsúlyával érzem a szót — és ez rosszabb, mintha sajnálni tudnám magam. Fájok magamnak, és még inkább — vagy emellett fáj nekem Mici, akinek a kezéből egyszerűen magát az üdvösséget eszem, valahányszor érint vagy érinthetem — s aki éntőlem semmit, még a piszkos gondokkal való harchoz se kap semmi segítséget se.

Szégyenletemben szerettem volna a föld alá bújni, mikor tegnap... Az történt, hogy a poliklinikáról már egy óraker hazajött azzal, hogy el kell mennie egy beteg gyerekhez a lakásra; azt valami alapból a poliklinika külön megfizeti majd. Nekem mindjárt különösnek tűnt, hogy az orvos, akinek menni kellett volna, Micinek adja át ezt a keresetet. Az ok kiderült aztán. Isten háta mögött, a Vratnik nevű muzul-

mán negyedben bolyongott Mici háromnegyed óráig, míg egy postás gavallérosan maga elkalauzolta a megkérdezett címre. A postás még meg is várta, míg Mici elvégzi a dolgát a betegnél — s aztán Mici sietett volna már haza, de a postás marasztalta, hogy jöjjön fel előbb hozzá feketekávéra. Micinek a világon semmi kedve hozzá, de a postás hólabdát dob a saját lakása ablakára, a felesége kidugja a fejét — és legalábbis egy percre fel kell menni. A beszélgetés a postással, az egész kis kaland, minden a végén egész mulatságos lett volna, ha Mici nem tudja, hogy van egy örült, aki a férje, s aki ötpercenként az órát nézi, hol késik. És lélekszakadva, a sietségtől kimelegedve jött haza a galamb . . .

Este mozi. Carnet de bal.<sup>51</sup> Párizsban nem néztük meg. Itt élmény volt. Mind a kettőnket felizgatott — a film és a reflexiók, amiket ébresztett. És az este szép volt — és az éjszaka, az én éjszakám . . . túl sokat beszélünk előzőleg az öregségről, az időről. — Voltaképp van abban valami irtózatot, hogy hetek, hónapok óta egyikünknek sincs, nem lehet egyetlen *vidám* gondolata se! Úristen, egy *vidám* gondolatot!

És ma — a biztosra várt posta helyett — egyáltalán semmi posta. És ennek megfelelően alig vonszolom magam. És Mici csak egy nagyon szomorú embert láthatott, mikor a zárdából, ahol pár tucat gyereket kellett megvizsgálnia, negyedóra házasietett, mielőtt visszament a poliklinikára.

Csöngettek az ajtón: megint egy koldus. Fiatall ember. A rongyos kabátját kihajítja — mutatja a meztelen testét, nincs inge. Nem volt mégse *a* boldog ember.

Megírandó: a fasiszta. Modell: dr. Renner. Hangos és dühös antiszemita, mert az anyja zsidó. Az írása: óriási betűk. Stílusa, ha beszél: grandelokvencia cinizmussal és nagyon energikus fordulatokkal. „Egy kiló ciankáli — ennek a lakoságnak ez oldja meg a problémáját.” Egyetlen erélyes szóra, mint egy hólyag, az egész alak összeesik, kicsi lesz . . . Nem visel télikabátot. Kraftmensch. A legnagyobb hidegben is kalap nélkül, barna sportöltönyben. Verától 80 din.-t vett egy orvosi bizonyítványért, amit ingyen kellett volna hivatalból kiadnia. A betegápolónők, akik az ő rendeletére az isko-

lából nem mennek egyenest vissza a poliklinikára, hogy ott az legyen a látszat, mintha még mindig az iskolában volnának dr. Rennerrel. A betegápolónők az utcán bolyongnak, hogy dr. Renner ellóghasson egy félórát. Véletlenül találkoznak a főnökükkel, az egyik megvallja, hogy dr. Renner parancsára töltötték az időt sétával... dr. Renner letagadja, mikor a főnök megkérdi, hogy igaz-e. A főnök, Kurtović, tudja, hogy Renner hazudik, Renner is tudja, hogy Kurtović nem hiszi el neki — az egész ember csupa ressentiment, féktelen ambíció és — csupa seb.

•

### AMOR FATI

Fájj, élet, fájj. Sorsok sorsa, idő,  
Vak lovaidd gázolva száguldnak.  
Mit féljen, ki él? Csak izzak, míg élek,  
Szikrázó kínban halálig makacs.

Remény, menj füstbe! Így élni ingyen  
Szép ez, szebb s pőrén sem kell rongy vigasz  
S kit úgy átkoztam, tartlak s tarts csak sorsom,  
Himnusz lett már e bértelen élet,

Dac himnusza, vigasztalan, de dac.

Sarajevo, 1940. február 20.

*Febr. 22.*

Tegnap este áhítatban verset kezdtem Micihez, akit ma reggel hétkor kísértem ki a vonathoz. Blažuljnak hívják a falut, ahova egy betegápolónő kíséretében megy ki, hogy az



iskolás gyerekek egészségi állapotát kontrollálja. Őt napon keresztül mindennap más községbe fog most kimenni. Tegnap este egy régi ruhájából készített magának egy kapucnit a hideg ellen. Olyan szép volt benne, hogy alig tudtam megállni, hogy „elbúcsúzás” ürügyén a Schwester Fanny jelenlétében meg ne csókoljam — de mégse lehetett, mert hiszen délután 2—3 órára vissza lesznek, s a sestra Fanny a végén gyanút fogott volna, hogy nem is vagyunk igazi házastársak. 20 fokos a hideg. A villamoson összenevettünk: a befagyott ablakra hatalmas betűkkel volt rárajzolva: Sonja. — A szokatlan korai felkelés — ami Micinek különösen nehezeére esik — szinte vidámnak mutatkozott. Azt hiszem, az is volt, s nem akartam elrontani a kedvét azzal, hogy figyelmessé tegyem a megbilincselte, kabát nélküli fiatalemberre, akit puska csendőr kísért — tőlünk pár lépésnyire a pályaudvaron a klozettba. —

Tegnap levél Gugától és Sonjától. Zoricánál, úgy látszik, baj van. Guga beadta a Mici kérvényét a gračani állásért. Sonja levele után megint az az elképzelésem, hogy ha még egy évig nem találkozom vele, lassan elszürkül, elhal az egész varázs. Egyszerűen — s ez különös — azért, mert az objektív stílus, amit ő — úgy érzi — kénytelen alkalmazni a levelében, addig fogja leplezni a szubjektív valóságot, míg nem marad majd csakugyan semmi komolyan leplezni való. — Mici helyett még tegnap én válaszoltam.

A tegnapi német hadijelentés. Mért rendíti meg inkább az embert egy ilyen hadijelentés, mely arról számol be, hogy húsz francia katonát, akik egy teherautón mentek a frontra, lemészárolt egy német járőr, mintha azt olvassa az ember, hogy itt vagy ott harcok folynak, s mindkét oldalon súlyos veszteségekkel? Azért-e, mert húsz konkrét, kevésbé anonim, mint ezer vagy tízezer?

## TE

Reménynek szárnyát lelke elvesztette  
De megtanult térdelni. Lelkem térdén áll.  
E hóhér zajban ha mint ma, megjött az este  
S a csend feltámad. Gyógyszer, hús ezüst kanál  
Lázás szájban. neved magában már, te szép,

Te, ó te! Négy fal, bent ágy, ócska asztal,  
Papír, papír, könyv. Fönt kis villanykörte ég.  
S e hónapos szobánkba bús malaszttal  
Húsz vándor év száz hónapos szobája lép  
S mindben — hol mindenütt! Mint most,  
velem te jó,

Te, ó te! Sátoros, vert élet holdja  
Vallásom, vétkem, üdvöm! Bőség, élet-kút!  
Leheleted száztorkú szomjam oltja  
S két kis melled, két nászra hívó édes hús,  
Szűz fészkem, száz szerelmem, száz nő vagy,  
te Egy,

Te, ó te! Itt húsz év óta mellettem.  
Se szó, se hang. Az én lelke most megy, bolyong  
Őserdőben benned. S fejem kezében.  
Életem csak véres, csúfolt, mihaszna rongy  
S imádom, mert tiéd, mert nincs másod, te dús.

Sarajevo, 1940. febr. 21—27.

*Febr. 23. de.*

Ma Mici Raskrsne nevű helységben. Ellenben Olgától levél  
— jó hírrel Drvar ügyében. Úgy örültem előre Mici öröme-  
nek, hogy alig tudtam ezenkívül mást is tenni.

Ma láttam a legalázatosabb koldust. Megint fiatal ember. Behallatszott a szobámba, hogy valaki megállt az előszoba üvegajtaja előtt. Csak azért hallottam meg, mert állandóan fülelek, nem jön-e Mici. Aztán egész halk kopogás az előszobaajtón. Kétszer, kis szünet, harmadszor, majd csend. A csend irritált, s kinéztem. Ott állt, az ajtótól tisztos távolban, a koldus. Mért nem csöngetett? Szembeszökik a csengő gombja. Mennyit taposhatták, hogy magát méltatlannak ítéli a csengő gombjának használatára! Csak mint egy kutya, kaparja az ajtót. A csengőt — ezt különben többé-kevésbé koldus útjaimban, minden olyan helyen, ahol kérni jöttem — én is pretenciózusnak éreztem —, a villanycsengő inadekvátan bátor és hangos, betölti a lárájával a házat, azt a házat, ahová az ember — kérni, alkalmatlankodni jött. A villanycsengő aránytalanul szerénytelen. Fel kellene egyet szerelni szordinóval — azok számára, akiket nem hívtak a házba, akiknek vinni kell, s nem lehet hozniuk.

*Febr. 24.*

Hajnali ködben vonathoz. Mici Reljevóra utazott a mindig édeskésen mosolygó, kék szemű sestra Fannyval — aki különben úgy él, mint egy kutya. Du. megfőzi az ebédet. A férje négykor jön haza. A fia megmelegíti magának délben az előző nap elkészített ebédet. Vasárnap nagytakarítás, vásalás, mosás.

A pályaudvarról gyalog mentem haza. A sűrű ködben távoli gyárkéményből felszálló füst — mint egy mozdulatlan kék oszlop ég és föld között.

*Febr. 25.*

Tegnap Mici már tízkor itthon volt. A hideg és fűtőanyaghiány miatt a falu iskoláját zárva találták — s szerencsére hamar akadtak vonatra, vissza Sarajevóba. Így dupla vasárnaphoz jutottunk. S a szenzáció: Guga aranyos expresszlevele tegnap du., a Zadrugák ajánlatával: azonnali állás Micinek, ha igényt tart még rá. Este tehát nagy levelezés — Zadrugáknak, Vera segítségével. („Nincs valami könyve a Mici számára hétfőre?” „De, egy regény: Rome, Zolától.”) Ma csodaszép nap, késői felkelés, séta Bentbašára, a Miljacka mentén. Bentbašán ebédeltünk, utána haza. — A magas hátú fanyergék a kis bosnyák lovakon. A sziklák, amik a napfényben „izzadnak” (Mici).

S mind ezen közben: nem töltök ébren egyetlen órát anélkül, hogy eszembe ne jutna Sonja — holott azt hiszem, hogy igazság szerint komoly helyet az én életemben egyszerűen nem tudnék adni neki, s mennél tovább hallgat ő, annál inkább kételkedem benne, hogy csakugyan olyan komoly-e a hely, amit én foglalok el az ő életében — vagy foglalnék el. De mindennek ellenére... és ez legalábbis addig így fog tartani, míg egyszer megint közelből jól meg nem nézhetem, s össze nem hasonlíthatom a fantommal, aki máris — talán máris... De ha nem?

*Febr. 26. reggel*

Ma hajnalban Micim Hadžićra utazott, csak du. 5-kor jön vissza a vonatja. Ha csak tudom, hogy nincs legalábbis ugyanabban a városban, mint én — máris egyszerűen bizonytalanabban járok az utcán, és komorabban ülök otthon. Olyan volt ma reggel az arca, mint lehetett tizenhat éves korában: olyan sima, kislányosan szelíd, friss komolyságú. A pályaud-

varon máris ismerősök üdvözlik: tanítók, tanítónők, akik Sarajevóból járnak ki naponta a környékbeli falvakba, ahol Mici az utolsó napokban iskolaorvosként szintén kint járt.

*Febr. 27. reggel*

Tegnap 153 gyereket vizsgált meg Hadžićon, és ma reggel — végre ez az utolsó vidéki kirándulás — Alipašin Most.

*Sarajevo, 1940. febr. 29.*

Mici tegnap óta erős meghűléssel, amit a falusi kirándulásokról hozott, vakációzik. De nem a hűlés miatt. Tegnap bement a poliklinikára, de. 10 óra tájban parasztszekéren beteg gyereket hoztak be a szülei: a gyereket Micihez vitték — és meningitise volt. A jelentésre, hogy meningitises gyerek jött — a poliklinikát fertőtlenítés céljából azonnal bezárták hétfőig. És így történt, hogy most mindennap 24 órát lehetek vele. Furcsa: nem vagyok fantáziátlan, ha rémségek elképzeléséről van szó, de percig komolyan nem gondoltam rá, hogy Micit megfertőzhette a kisfiú. S Mici mesélte, hogy a kolléganői, különösen az egyik, valóságos pánikban azonnal szinte menekült az intézetből.

Ma „a Vendég” fejezet<sup>52</sup> már kész részletét diktáltam Micinek gépbe — és Mici láthatóan és hallhatóan nagyon meg volt elégedve.

Ha nem volna itt még mindig a regény, most sok verset írnék — vannak dolgok, amik olyan abszurdok és ellentmondásosak, hogy csak versben lehet őket kifejezni.

*Márc. 5.*

A regényhez: Éhesnek lenni mindig nagyobb szenvedés, mint amekkora öröm jóllakni.

Gyerekkoromban egy iskolai dolgozatot írtam. A téma: „A gazdaságosság elve a természetben” volt. Már akkor is épp az ellenkezőjét fejtettem ki a dolgozatban, mint amit a cím előírt. Ma pedig egy „dolgozatot” tudnék írni a címmel: „A túlfizetés elve az életben.”

Szép esték. Véletlenül rábukkantam Benedetto Croce: „Aesthetik als Wissenschaft des Ausdrucks und allgemeine Linguistik” c. könyvére. Mici jumpert köt esténként, s én felolvasom neki Crocét. A mindig kellemes élmény: egész sereg gondolatomat vizontlítani egy rendszeren belül, mely nem az enyém.

Otthonról lap, apuska beteg. Jaj.

Sonja Zoricánál Čakovecen. Sonja pár nap előtt érkezett levelére egy, kettőjüknek Čakovecre írt lappal válaszoltam, közösen Micivel. Egyszerűen nem volt kedvem többet írni. Minthogy azt hiszi, hogy Mici semmit se tud, a leveleit annyi gátlással írja, hogy magából semmit se tesz bele a mondataiba. Beszélgetés Micivel: ne írjam-e meg Sonjának, hogy Micinek a számára nem titok a titok? Mici — s megint egyszer igaza van — azt mondja, hogy ne, mert akkor egész megzavarodik, megbénul a kislány. A megdöbbenő, amit Mici a Baudelaire: Réversibilitájéről<sup>59</sup> mondott. Inkább megrendítette, mint minden, amit mondtam, elmeséltem.

*Márc. 6.*

A csend eztán a számomra fehér színű lesz. Pár tavaszi nap után hogy ma újra havazik — reggel, hogy Micit elkísértem az iskoláig, meglepett a csend. Nem is hó, csend hullt a városra. Hullt és hull.

Sonjával beszélni kellene nekem — Mici is azt mondja, hogy akkor természetesen megmondhatnám, hogy Mici olvasta a naplóm, mind azt elmondhatnám, amit Micivel beszéltem. De talán jobb, hogy nem beszélhetek vele. Guga az utolsó levelében arról ír, hogy Sonja terveket sző, mint fog bennünket Drvaron meglátogatni. Első reakció: félelem volt a gondolatra, s másrészt...

Az élmény múltkor éjjel: egyszerre egész lényemben éreztem, hogy soha senki engem — engem, aki s amilyen vagyok — annyira szeretni nem tudott volna, s nem fog tudni, mint ahogy Mici szeret. S egyszerre boldog voltam, sírni tudtam volna a boldogságtól. Mici aludt, vállán volt a fejem, a karja a fejem alatt.

*Márc. 7. este*

Othonról semmi hír. Félek, hogy egyszerre csak — a sürgönyhordó fog csöngetni az ajtón. Csak Goldbergtől egy 6 oldalas, kínos levél, mely mind a kettőnk napját megmérgezte. A „professzionális deformáció”, úgy látszik, sehol se érvényesül annyira, mint a hivatásos pedagógusoknál.

Jól nevelt embereknek van egy állandó mosolya, egy személytelen mosoly, mely megbénít minden közvetlen emberit bennem. Mara, aki ma másodszor volt nálunk, ritkán mosolyog másképp, és ritkán tűnik el egészen az arcáról ez a jól nevelt mosoly.

*Márc. 8.*

Olgától régi hangú és jó hírt hozó levél. Hazulról is: megnyugtató. Nem tudtam bevárni a du. fél kettőt, az iskolába

mentem, ahová reggel kísértem Micit. Mici és még 3 nő — munka után — feketekávénál: a tanítónő, az ápolónő és Mici orvoskolleginája. Egy asztal körül négy nő — az első érzés: idegen szférába tolakodsz be, férfi. Számomra minden nőtársaság olyan különös, hogy szeretnék a kulcslyukon benézni, hallgatózni. Van benne valami érthetetlen: csak nők együtt. Csak férfiak együtt — nem titokzatos a számomra. Arról tudom: unalmas.

Írni egy verset, Suttogó dal volna a címe, és az egész vers minden sora gyengéd suttogásként hasson — szinte ne lehessen másképp felolvasni se.

Olga levelében arról is ír, hogy Krležával beszélt, aki az én érdekemben — a mai viszonyok között — helyesebbnek véli az én nevemet nem kinyomtatni — s Olga azt hiszi, hogy Krležának igaza van.

*Márc. 13—14.*

### VÉG HELYETT KEZDET

Szorít sorsom, mint béklyó rab kezét,  
Hideg, süket, nappal, éjjel kegyetlen;  
Hozzád kiáltok, én Enyém, Egyetlen,  
Rabnak kék ég, napfény, te jó, te szép,

Te Szívem Vére, Ház, Hazám, Egy-Szentem,  
Ne tarts tovább, und már e hős mesét!  
Mondjad te is ki végre: már elég,  
Elég belőle, csúf sorsával vesszen!

Ó veszni! veszni! vágyam: veszni már!  
S te nem bocsátsz, felkap dacos szerelmed  
Tenger szennyek fölött, szent griffmadár,



S gyönyörben álmod látok leglegszebbet  
S a fáradt szív már újra jubilál —  
S a vég helyett megint hajnal van, kezdet.

*Márc. 15.*

Sonja utolsó levelét múlt hó 29-én írta. Azóta, beleértve a mai napot is — mert a mai posta se hozott semmit — csend. „Das Lied ist aus?”<sup>54</sup>

*Márc. 18.*

Ma reggel elküldtem Mici levelét — én is írtam hozzá — Mirának. Hogy írjon neki, valószínűleg úgy szánta rá magát Mici, hogy egyszerre ő is úgy érezte, túl nagy a csend körülöttünk. Napok óta nemhogy Drvar ügyében, de sehonnan se semmi posta. És ma se. Az utolsó levél, amit kaptunk, azt Goldberg írta — s abban igazán nem telt örömünk. Különös tünemény: autoritás-öntudattal, fanatikus öntisztelettel kárpótolja magát azért, amit kívülről nem kapott meg karrierben. S emellett igazán maga a becsületesség és a baráti fáradhatatlanság — de emellett!

Vasárnap szép séta Micivel. Mici a kis török temetőre, melyre a magasból láttunk le: „Ezek a kis, kidőlt sírkövek, mint a megfehéredett csontok a földön.”

Séta közben egy másik sírkő, német felírással: „Hier ruhen die im Jahre 1874 bei der Einnahme Sarajevos gefallenes Kammeraden”<sup>55</sup> — két m-mel.

Az új mániám: megyek az utcán, és egyszerre arra várok, hogy felbukkanjon Sonja.

Tegnap volt egy hete annak a különös éjszakának, mikor

kétségbeesésemben sírva fakadtam. S Mici felszabadított — és azóta elmúlt az öregedéstől való szorongás a kínos következményével együtt —, és minden éjjel újra élvezem a boldogságot, hogy Mici az enyém. Néha fogcsikorgatva gondolkodom Sonjára: mi közöm hozzá? mit adhat nekem többet, mint amennyi az enyém? Eddig, amit adott, az a csalódás majd minden levele olvasásánál — és a gyűlölt postavárás — és a fantáziák, melyek Kirkét juttatják az eszembe — szegény kis Sonja, nem mintha ő a Kirké volna... Tudom: a húsvét nem volna olyan szép, ha Sonja megjelenne itt, mint amilyen szép lesz, ha ketten leszünk, Mici meg én. És valósággal szédeléské az, amit érzek, ha elképzelem, hogy hátha beállít meglepetésszerűen húsvétra.

---

A Ladoga-tó partján temetetlen heverő 50 000 orosz katonahalálának<sup>56</sup> több értelme van-e, mint a „Kammeraden” sarajevói sírkövének? Mindig az élők, a túlélők beszélnek a halál „értelméről” — általában az értelemről, a Sinn-ről és a történetfilozófiáról.

\*

A sarajevói lovaknak — nem azoknak, akik lovacsák, és a fát meg a tejet hordják be s a gazdájuk előttük megy, a kantárukat fogva — hanem azoknak, akik pl. a homokkal megrakott kocsikat húzzák, a Čemerlina ulica biztos bizonyíték az Isten léte ellen.

*Márc. 19.*

Rossz nap, de szép este, hála Micinek és a szerencsének, hogy egy könyvkereskedésben Krúdy Gyula: Aranykútcai szép napok — könyvére találtam. Az élet megenyhült bennünk, míg egymásnak felolvastuk. Posta semmi.

*Márc. 20.*

Posta sehonnán. — Krúdy: tizenötötől-húszéves koromig nem szerettem. Hiányzott belőle a harcos elem. Megengedhetetlennek tartottam. Negyvenen túl, ma, értem — és épp azért szeretem, mert 1916-ban az Aranykézutcai szép napokról írt.

•

Inkarnáció az Örömhöz — szeretnék egy nagyon szép verset írni, melyben az Örömet kérlelném, hogy szálljon Mici szemére.

•

Nem, mégis jött posta. A háziasszony unokahúga elkérte a postástól, és du. egy óraker hozta haza nekem. Sonjától — és Gugától —, és Sonja levele igazán szép, és most kezdek remélni, hogy nem lesz semmi csúnya, semmi romlás — és szép és emberi lesz majd minden. Kezdek nyugodtabban, emberibben — és kevésbé férfiként gondolni rá.

*Márc. 22.*

Nagypéntek. Mici tegnap csodálatos egyszerű, igaz levelet írt Sonjának, egész emberit, hamis pátosz, nemeslelkűsködés nélkül. Ma adtam fel az enyémmel együtt.

*Március 28.*

A regény megy előre, és meglepett azzal, hogy súlyban hogy nő az egész — a vége által.

Tavaszi, igazi, csodálatos kék éggel — és szép séták Mivel. A muzulmán korzó a Hrastovcin: a fátyol, melyből a csinos nőknél a kacérságnak különleges instrumentuma válik.

Háromlábú fehér macska a ház földszinti lakóinál. Tegnap tévedt be hozzájuk. Minden időkre titok marad, milyen harcban vesztette el a hátsó bal lábát.

*Márc. 29.*

Sonjától levél, külön Micinek, külön nekem. És méltó válasz a Mici szép levelére. És énbennem most már tisztul minden — nyugodtan és derűsen tudok rágondolni —, és ezt is Micinek köszönhetem. Gazdag, nagyon gazdag vagyok — és megint sokszor van szívemben, szememben ünnep.

*Márc. 31.*

Mici ma rosszul érezte magát, úgyhogy a vasárnap nem volt jó. Feküdt az ágyon, sikerült elaludnia, s én nem gyűjtöttem villanyt, nehogy zavarjam. Ültem a sötétben, és ezer mindenre gondoltam. Egyszerre eszembe jutott az új, megírandó regényem első két mondata — s ezzel nagyon sok az új regény tartalmából és formájából is megvan csírájában.<sup>57</sup>

„Nincs másom, mint a történetem. Birtokba akarom venni: hogy az enyém legyen, hogy egészen sajátommá tegyem, el kell, legalábbis magamnak, mondanom.”

Hiteiből, reményeiből, meggyőződéseiből semmi se maradt, ami túlélte volna a történetét, ami nem oldódott fel a történetében. Szó szerint: nincs mása, mint a története.

*Ápr. 1.*

„Érdekes történet-e? Valld meg, öreg — sajnos, már némi joggal aposztrofálhatom így magamat —, valljuk csak meg, hogy ami engem illet, hasonló érdekeset eddig nem hallottam, s minden valószínűség szerint nem is fogok mindhalálig.” Senki se kénytelen meghallgatni. — Nem érdemes semmit se elolvasni, amit nem magának írt az ember. Hogy ez korlátolt individualizmus? Fesztelen elmefuttatás, teljes szubjektivitás jegyében.

„Das Leben ist trotzdem kein Märchen”<sup>58</sup> — írta utolsó levelében a kis Sonja, s nekem eszembe jutott: elmondani egy egész életet mesében.

*Sarajevo, 1940. ápr. 3.*

Tegnap expresszlevél Olgától. Jovetić épp most volt Mrvošnál, s Mici azonnal utazzék Banja Lukára, hogy Jovetićnek bemutatkozzék, s vele a drvari állás dolgát megbeszélje. Az állás egyébként azonnal elfoglalható. — Mici épp tegnap egész kivételesen fáradtan és olyan fáradtan jött haza a poliklinikáról, hogy ő maga még azt se érezte, hogy milyen rosszkedvű — de én láttam. S aludt szegényke, mikor az expresszlevél megérkezett. Perc alatt friss lett. Együtt mentünk. A kávéház előtt vártam rá, míg vissza jött Kurtovićtól, aki nagyon kedves volt, és borzasztóan fájlalta a kitűnő munkaeő elvesztését. Ma reggel Kannitz volt soron — és

délután 5,30-kor Micikétől elbúcsúztam a vonathoz, mely vitte Banja Luka felé. S most egyedül ülök itthon, este fél tíz, és most kezdek csak annyira magamhoz térni, hogy egyáltalán tollat tudok a kezembe venni. Ezt senki se érthetné meg: olyan, mintha idegenben volnék, nem tudom hová tenni magam, és szomorú vagyok, mint egy gazdátlan kutya — holott tudom, minden emberi számítás szerint Mici holnapután ilyenkor már megint itt lesz. De ez a „már” nekem nem már. Édes, jó életem, szó szerint: a jó életem ül most vonaton, és én üresen maradtam itt a Čemerlina ulicában. S milyen szép volt a „búcsú” délután ma, hogy tele volt ez a szoba, amely most megbőgetően üres. Elég, hogy a pillantásom a piros kendőjére essék — ezzel a kendővel takaróztunk be ma délután még az ágyon.

Fél hatkor ment el. III. osztályon holnap fél tízig fog vonaton ülni. Vacak 500 din. miatt nem utazhattam vele. Ha legalább tudnék sokat és jól dolgozni — akármilyen hírral is jön vissza —, ez megörvendeztetné ezúttal is, mint mindig.

### KIS DAL

Elment az én rózsám idegen országba,  
Nem mehettem vele és nem is utána.

Elment az én rózsám — megyek én is, megyek  
„Föld alatt” jó ország, ott nincsenek hegyek,

Ott nincsenek vizek, hajó, vonat, határ,  
Hazakapja párját ott aki haza vár.

*Április 4.*

Féltizenegy délelőtt. Most már a lelkem Banja Lukán, s talán már szemben ül és mint más felnőttek, „tárgyal” dr. Jovetićtyel, akiről Olga azt írja, hogy egy „Kugehener”.<sup>59</sup> S ma estére itt lehet a sürgöny az édestől arról is, hogy mikor érkezik. Az éjszaka azon a címen, hogy a két takaró alatt is hideg lesz, az ő piros kendőjét vettem a vállamra, s úgy aludtam, s abban ébredtem fel reggel.

*Délután 6 óra*

Siettem vissza ebéd után, hogy hátha már itt a sürgöny. Délután kétszer hosszú, postásos csöngetés: egy expresszlevél Gugától — nagyon kedves gratuláció a Goldbergtől hallott jó hírhez —, de ezúttal csak a csalódást éreztem; a második csengetés — a háziasszony valami barátnője. S azóta csend. Huszonnégy és fél órája, hogy Micit elvitte a vonat. — Dél-előtt jól ment a munka a regényen, de most nem tudok egyebet csinálni, mint várom a sürgönyét. —

Most csöngettek, s hozták a sürgönyt. S mint mindig, ha nagyon várok, egész más, mint amire készültem, se az a jó, se az a rossz — harmadik rossz. Legrosszabb, hogy holnap nem lesz még nálam. A vonat késéssel érkezett, és mennyi késéssel, ezt nem sürgönyzi. „Stigla zadocnjenjem / kiša / čudnovat čovek naručio mene za sutra”, mikorra, hány órára, nem tudom, de úgy képezem, még délelőtt kaphatok sürgönyt. Szegény lelkem, még azt is sürgönyzi, hogy „dobro raspoložena od zanimljivog slučaja / nadam se biće dobro” — ha legalább biztosan tudhatnám, hogy csakugyan nem levert, nem izgatott. Legvalószínűbb, hogy holtfáradt, s ezért tán csakugyan fog aludni tudni.

Én meglehetősen nyomorultul — hozzá még fizikailag is; időnként szédülök.

Sarajevo, 1940. ápr. 5.

Jó reggelt, Micikém... most kaptam a lapját, Novskán kellett két óra hosszát várnia, lekéste a sarajevói vonat a csatlakozást. Így csak du. 1-kor ért tegnap Banja Lukára. Csak egy kis levelezőlap, és hogy árad belőle az egész fénye, Micisége! — Köszönöm. S most tíz óra, délelőtt. Délre itt lehet a sürgöny. — Furcsa ez ezzel a naplóval. Megbolondulnék a magányosságban nélküle. Hisz nincs senki, akivel itt egyetlen élő szót válthatnék, vagy kedvem volna váltani. Kezdem megérteni, hogy mért külön súlyos emberkínzás a magánzárka.\*

\* Az április 4-i feljegyzésben idézett sürgöny, s az 5-én megkapott novskai lap mellett a naplófüzetben megvan, dokumentumként betéve, Sinkó alábbi válaszlevele is:

Édesem, jóm, gyönyöröm, Micikém,  
A tegnap délután 4,10-kor feladott sürgönyöd tegnap már délután hat után a kezembem volt, ma reggel megkaptam a Novskáról írt aranyos lapodat is, szegénykém. Most fél hét délután — és a sürgöny még mindig nincs itt. Ezt nem értem, mert az a szörnyeteg bizonyára már délelőttre rendelt oda, s a sürgönyöd mindenképp már rég itt kellett volna hogy legyen. A legrosszabb az, hogy nem tudok erre semmiféle magyarázatot találni, megnyugtatót nem. Mert ha Drvar körül akármiféle komplikációkkal találkoztál is szembe, sürgönyt te küldtél volna. Nem akarom, hogy te úgy ülj Zágórában, mint én itt, s minthogy lapodban azt írtad, hogy komplikációk esetén Zágórába utazol, elhatároztam most, hogy ha este 8-ig nem jön tőled sürgöny, elviszem ezt a levelet a főpostára, és expressz adom fel. Kincsem, egyetlenem, akármilyen rossz meglepetés is ért, csak épségben légy, és ne hadd, hogy bármi is kínozzon. Én semmivel se fogok törődni, csak egyszer már megint együtt legyünk, akárhol. Most már azzal is beérfém, ha csak hírem volna felőled, hogy nincs bajod. Énmiattam se búsulj. Eltekintve ettől a mai naptól, melynek némaságát képtelen vagyok félig-meddig megnyugtatóan megmagyarázni magamnak, nem is bírtam olyan rosszul az egyedül-létet. S ha holnap hírem lesz tőled, megint ember leszek. Szépem, szentem, mindenem — hiába fülelek, nem jön a sürgönyhordó, holott most már fél hét van. Még másfél órát várok — csak ne várnék hiába!

Mondom, ha csak hírt adsz magadról, akkor mindent kibírok, s akkor nem kell miattam aggódnod.

Rettegtek érted, te édes, te jó, te Mici és csókkollak és öllelek és simogatlak gondolatban. Több vagy az életemnél,

Ervin

Péntek este — 7 óra.

7 óra 30.

7 óra 45 — és most nem várok tovább, édes, édes lelkem.



*Sarajevo, 1940. ápr. 8.*

Pénteken nem jött meg délben a sürgöny, este se, éjjel se, reggel se, csak szombat délután egykor jött Travnikből: délután ötkor érkeztem, utazunk szerdán. A bölcsek, okosak, józanok nevések, de amit én pénteken déltől szombat du. 1-ig a sürgönyre várva átéltem, az erős ízelítő volt a pokolból. S most már tudom: lelkileg az én számomra az egész látszólag közbiztonságos civilizáció egyáltalán nem reális; az elképzelésben egy ember itt éppúgy elveszhet, elvérezhet, mint valami úttalan őserdőben. És mert nem jött délbe, se este a biztosra várt sürgöny, éjfél után már nem ültem tovább szemben az ébresztőórával, hanem már a különböző halálnemek gondolatával feküdtem, nyitott ablaknál, s folyton az utcáról felhallatszó zajra füelve, s párszor Mici „hallóját” hallucinálva, az ágyban, hogy időnként az ablakhoz szaladjak, s csalódottan feküdjek vissza. És legalább valamit tudtam volna tenni! Se olvasni, se írni — semmit, mindent értelmetlenné tett, megbénított bennem a gondolat, hogy — nem látom többé Micit, s én még pár napig így ülök itt hiába várva a sürgönyre — s aztán? És szombaton este úgy ültem már Mici mellett, mint máskor, s az én számomra mégis úgy, mintha egy alvilágban végzett utazás után tértem volna — haza. S most pakolunk — és szerdán utazunk együtt Jajcén keresztül Mici új munkahelyére: Drvarra.

*Drvar, 1940. ápr. 13.*

Az Okružni ured drvari kórházában az ötös számú szobában, miközben Mici a főnökével, dr. Zotovičtyal a délelőtti orvosi vizitet végzi . . . Igen, Mici megint egész komolyan orvos, a pályaudvaron a kórházi szolgálta várt, dr. Zotovičhoz vezetett mindkettőnket — én a Prinzgemahl szerepé-

ben hallgattam illedelmesen — Mici és a főnöke a munkáról beszélgettek, aztán a lakáskérdésről, dr. Zotović megígérte, gondoskodni fog róla, hogy a „Šipad”<sup>60</sup> ingyen bocsásson Mici rendelkezésére kétszobás lakást, fűtést, világítást, igen kedvesen, kollegiálisan addig is a kórházban-adott nekünk szobát — mindez normális, de a normális olyan szokatlan a mi életünkben, hogy kalandnak érezzük. Utazásunkhoz és érkezésünkhöz a „zenekíséret” az örületes tengeri csata az Északi-tengeren...<sup>61</sup>

Az út: Jajce. A vízesés félelmes — egy folyó, amely pillanatokig meder nélkül az úrben — mintha magának a folyónak is rémületes volna. Séta a folyó partján. A sziklás part, tele barlangokkal — s egy-egy barlang „szája” — csakugyan szája, őslények, mammutok állkapcsára emlékeztet, egy-egy óriás záp-, vagy éles szemfoggal. — A cölöp-építmények!

Mici nem akart semmit arról mondani, miket gondolt, míg egyedül volt, Sarajevótól Banja Lukáig és vissza. Talán majd Jajcén — mondta. De ott azt felelte: az most már elmúlt, ma ma van, minek arról beszélni? Jobb nekem, ha azt most hagyjuk.

— Jó, ne beszéljünk róla. De legalább valamit arról, hogy miért voltál „miattam szomorú”, mint írtad a lapodon. Tudod mit, írd ide az újság szélére...

S oda írta ceruzával az összefoglalást: „Az öröm nem hagy nyomot, csak a szenvedés, tehát...”

— Ez az én múlt-komplexusomra vonatkozik? A hosszú versemre?

— Igen.

— De akkor miért voltál miattam olyan nagyon szomorú?

Nevet. Egy órával később újra az újságpapír szélére egy még rövidebb mondat:

„Találkoztam Zinner Erzsivel.”<sup>62</sup>

Erre megborsódzott a hátam. Nem faggattam tovább, nem akartam elrontani a szép, boldog napot. De azóta töröm a fejem, mit jelent ez a második mondat. Vajon máris úgy

érzi magát énmellettem, mint ahogy én leírtam Zinner Erzsit Lénárthoz való viszonyában? Ez legalábbis óriási anticipáció volna, anticipációja még mindig távoli lehetőségeknek, több mint távoliaknak. Én most már igazán nem tudom, hogy egyáltalán mit jelent, sőt jelent-e egyáltalán valamit Sonja nekem — vagy az egész csak egy káprázat volt — különös módon, most már azt se tudom, hogy egyáltalán „tetszik”-e nekem? És hogy mióta Sarajevóból elmentünk, és Micit anynyival elégedettebbnek látom, én is elégedettebb vagyok — azt tudom —, elégedettebb a szó eredeti értelmében, az elég-en a hangsúly, azaz hogy sokkal kevésbé kell valami más, sokkal inkább fölöslegessé vált minden egyéb.

---

A kis Šipad-vonat Jajcétól Drvarig. A vénlány, aki a drvari vasútigazgatóság tisztviselője, és nemcsak Micinek, akiről megtudta, hogy orvos, de a többi útitársnak is főleg a különböző betegségeiről s a velük összefüggő testi szenciációról beszél. Azt teszi, amit minden lírikus — csak éppen nem tudja — a crocei értelemben — kifejezni magát.<sup>63</sup> Órák hosszat fenyves erdőn megy keresztül a vonat. Sarajevóban tavasz volt, igazi — tavaszból utaztunk bele a télbe, magas hóba, hóborított fenyvesek közé. Itt is, Drvaron, hófúvás fogadott — de ma már tavasz, kint süt a nap, és nyoma sincs hónapnak.

---

Hófúvás ellenére tegnap bejártuk Drvart. Sivár. Mint az emberek élete — mindenki munkás vagy hivatalnok, s mindenki az egy Šipadnál — minden szabályozott. Ki van kapcsolva az életből a jó hazard — csak a rossz véletlen marad érvényben: betegség, halál, háború. A Činovnički dom: mindenki külön ül egy asztalnál, s mindenki ismeri a szomszéd asztal vendégét, s átbeszélgetnek egymáshoz — de külön ülnek.

Lehet, sőt valószínű, hogy egész Drvaron én vagyok az egyetlen ember, aki nem Šipad-munkás, nem Šipad-hivatalnok, és mégse kereskedő vagy csendőr.

---

Az utolsó nap Sarajevóban. Egyszerre Vera és Mara, és mind a ketten rengeteg „személyes” beszélőnivalóval. „Ha tudtam volna, hogy ilyen hamar elmennek!” — mondja egyik is, másik is. Se Mici, se én emberileg semmit, de semmit se kaptunk se ez este, se egész sarajevói tartózkodásunk alatt. Könnyebb szívvel még nem hagytunk el várost, mint most Sarajevót.

*Drvar, 1940. ápr. 17.*

Micinek, minden jel szerint, itt jó lesz. Klinikai munka, és a főnöke hagyja, hogy önállóan dolgozzék. Hosszú évek után megint szabad orvosnak lennie. Még mindig a kórházi szobában lakunk, s kialakul egy egész új életritmus. Számmomra a nap két eseménye: délben a posta, mely eddig csak egy lapot hozott otthonról, s délután 4-kor a vonat, melynek a postakocsija a beogradi Politikát hozza — s mindjárt a pályaudvaron kell megvenni, mert különben nem kapni. De eddig minden második nap hiába ácsorogtam a többnyire késve érkező vonatra várva a pályaudvaron, ha a belgrádi vonat késik, akkor a miénk újság nélkül érkezik. És épp ezekben a napokban, mikor még éhesebb hírekre az ember, mint máskor. S rádiónk egyelőre nincs.

Már azért is, mert a szobánkban rossz a világítás, mi, akik megszoktuk az éjjél után való lefekvést, kilenc után ágyban vagyunk. Reggel 5-kor azonban a betegek, koránkeléshez szokott parasztok, munkások már fellármáznak bennünket. Fél hétkor vizet melegíték mosdáshoz, teához, hétkor felkelés, mert 8-kor Mici már a főnökével vagy nélküle az orvosi vizitet végzi. Délig majdnem mindig el van foglalva. Aztán ebéd a Činovnički domban. Du. 4—6-ig megint orvosi munka, 6 után, vacsora előtt — tegnapelőtt nagyon szép holdvilágos estében — séta a kolónián kívül, egész a „Spitz”-nek nevezett helyig. A kolónián belül kedélytelen minden mozgás —

mindenki néz, mindenki lát. Az országúton megint otthon vagyok, vagyunk, de én, és itt, különösen, mert az az érzésem, hogy nagyon furcsán hat itt az egzisztenciám.

Tegnap a Radnički domban, mely még csak nem is azon az oldalon épült, mint a Činovnički dom, nagy munkásgyűlés. Nagyon szerettem volna bemenni, megtudtam volna legalább valamit az itteni életről, de ha oda beteszem a lábam, vagy csak a közelébe megyek is, azonnal akkora feltűnést keltek — s annak minden következményét is felidézem. Így tehát a teljes inkognitó, mint életforma — inkognitó és némaság. Hatodik napja, hogy itt vagyunk, és az egy Micin kívül, aki imádandóbb, mint valaha — senki emberrel még nem közöltem háromszavas gondolatot se. Nemcsak élőszóban, hanem még levélben sem. De a regényen dolgoztam, nem sokat, de talán jól.

Sonja nem megy ki a fejemből. Mici küld, beszerzések miatt is — ez az ürügy —, jó volna, mondja, ha Zágrábba mennék, s jövő héten félárú jeggyel lehetne utazni. Sonja nem megy ki a fejemből, de — ez a különös — nem akarok Zágrábba utazni. Ha Mici is jöhetne, akkor boldogan, de egyedül... Sonja nem megy ki a fejemből, de soha boldogabb nem voltam Mici mellett, Mici által, mint most, mióta visszajött Banja Lukáról. —

Tegnap az újságra várva a vonatnál tömeg rezervista, csupa rosszul táplált, rongyos ember, szomorú arc és lárma. Azt hiszem, tegnap piac volt, mert egész karavánja a kis bosnyák lovaknak — elöl a kantárttartó paraszt vagy parasztasszony — haladt el a kórházablak alatt. Az egyik parasztasszony eleresztette a kantárt, a lovacska, mint nálunk a kutyák, csak lassabban, ment a gazdája után. A parasztasszony egy kakast vitt. Nem úgy, mint nálunk, összekötözött lábainál fogva, fejjel lefelé tartva, hanem a karján vitte — és a bal kezével simogatta a fejét, a taraját.

*Drvar, 1940. április 26.*

Ide is vonalat tehettem volna, mert esemény: lakásunk van s a lakásunkban, egyelőre még ládákbán, a könyveink, minden holmink. S a lakás — Sarajevo és a kórházi szoba után — szinte félelmesen szép álom. Három oldalra nyíló kilátás — és lesz egy asztalom, amely csak íróasztalnak fog szolgálni, és lesz egy könyvespolc, amelyben a kéziratoknak is hely jut. És van már egy saját ágyunk is. Mind a ketten úgy érezzük, hogy ennek nem lehet jó vége — és ha legalább addig nem csapna be a mennykő, míg előbb egy kicsit mindezt a csodát nem élveztük! Titkos szorongással és elfogódottan ülök itt az egyelőre csak egy asztallal és a Sv. Ivanról utánunk küldött kerti fonott székkal bútorozott tágas szobában, a „szobámban” — nem lelem magamat.

*Drvar, május 3.*

Különös, hogy bizonyos emberek mindig bizonyos sorokkal kerülnek szembe — Párizsban és Drvaron egyaránt. A takarítónőnk elhozta a menyét magával a nagy munkához: kőműves, szobafestő után kellett a lakást kitakarítani. A meny: mezítlábra vetkőzve súrolt, fölmosott, éppúgy, mint az anyósa — fiatal nő, inkább csinos, és mozdulatai, a ruházódása elüt az anyósétól, aki egész primitív prolinő. A története: sarajevói gimnáziumi tanár lánya — a férje most katona, s civilben lakatosmunkás, de még nem dolgozott soha, mert — nincs állampolgársága. A nő, aki egyáltalán nem hat túl okosnak, főleg az állampolgárság kérdéséről és a férje gyomorsüllyedéséről beszélt. Mikor az iratait kérte — a férjhezmenéshez, a községházán azt mondták neki, hogy vigyázzon, mert ha a Fedorov<sup>64</sup> felesége lesz, megtörténhet vele, hogy kizsuppolják — ezt azért mondta el, hogy jelle-

mezze, milyen durvák az emberek speciel a drvari község-házán. Egyáltalán nem látja hősiességnek a saját szerepét, semmiféle teória nem volt az indítókai közt: egyszerűen szeretett. Vidámnak, elégedettnek hatott — és nem száműzött hercegnőnek — vagy sorsüldözött kisasszonynak.

Sági, aki a vízvezetéken dolgozott — és a segédje, aki egy napig volt csak vele nálunk, másnap már Sági mesélte, hogy bevitték a csendőrök, mert a Šipadnál ócskavasat lopott, melyet aztán a čaršiján adott el. Sági: az én három láda könyvem, mely személyem iránt odaadó tiszteletet és szimpátiát ébresztett benne.

Az asztalos: Reméli, hogy szintén állást kap a Šipadnál?

ÉN: Nem. Nem is akarok. A feleségem orvos, én meg író vagyok.

Az asztalos rám néz. Látom, nem érti, mit jelent az, hogy író.

ÉN: Asztal, papír, tinta, toll — és más nem kell az én munkámhoz.

Az asztalos úgy tesz, mintha most már felfogná a szó jelentőségét: író — de csak úgy tesz, látom...

\*

Sonjától három sor egy képeslapon, melyet Goldbergnével együtt ír Crikvenicáról. Olyan banális három sor, hogy inzultusnak érzem.

Azóta, tegnapelőtt újabb levél. Nem épületesebb, csak több sor, és ezért kevésbé bántóan személytelen. Mici meghívta újból Drvarra.

Mici reggel 8-kor már a kórházban, délig, s du. 4—6-ig, vasárnapja sincs — és mégis ragyog, mert dolgozhat, és mert nincsenek anyagi piszkos gondok.

*Dovar, 1940. május 15.*

Mögöttem a könyvespolc, előttem az íróasztal, minden új és minden szívgyönyör — és 10-e óta megkezdődött a háború<sup>65</sup>, és úgy ülök itt, ahol életem végéig maradni tudnék, munkában, Micivel, író örültként — úgy ülök itt, mint egy állomáson átutazóban, s fülelve, hogy melyik órában indul a vonat, mely majd ezt az országot es engem is belevisz a háborúba.

Sonja hetek óta nem ír. Kezdek hozzászokni, annál könnyebben, mert soha még ennél tökéletesebb nem volt a ketőnk együtt, együtt élése, mint most. Azt hiszem, hogy magamat düpiroztam az egész furcsa és eddigi utolsó húsz évembe egyáltalán bele nem illeszthető találkozással. A szájam kezd keserű lenni, ha rá gondolok — de annyi az ok ma keserűnél keserűbb százjzre, hogy kezdek ritkábban gondolni az egészre.

Mikor Zágrábban voltunk, hallottuk, hogy az a Banja Luka-i fiatalasszony, akinek Jusuf tervezte Párizsból a viláját — hosszú levelezés folyt köztük, Mici gépelte a levelet minden apróságról, és a nő szimpatikus volt, és nyilván annyi szeretettel gondolt az egész jövőző lakására, mint ahogy mi itt a könyveinket rakosgattuk — s mikor a villa elkészült — véletlenül került rá a szó Zágrábban — a fiatalasszony meghalt. S mikor ma reggel fél nyolckor láttam, ahogy Mici a zöld párnát, melyet tegnap készített, gonddal odarakja az én íróasztali székemre — elszorult a szívem, a hálától és — a gondolattól, milyen rossz lesz Micinek egyedül ebben a lakásunkban.

\*

„Magának az állam fizet azért, mert író?” — kérdezte Ságiné.

\*



Ki sebesült, ki halott már a párizsi embereink közül?<sup>66</sup> Hölderlint<sup>67</sup> lapozgatom mostanában. Az unokáink szabaddabbak, jobbak, boldogabbak lesznek — olvastam, és ráeszméltem: ezek mi vagyunk, mi, 1940-ben. Én már nem írok ilyesmit. Azon, amit én írok, nem fog az, aki 2000-ben él, keserűen mosolyogni, mert én már nem hiszem, hogy 2000-ben jobb lesz, mint 1940-ben. Az én generációm a fejlődés naiv elképzeléseinek a sírbatételét a saját szemével látja. Mi marad? Maga az élet, és ez nem kevés, ha olyan is, amilyen; az élet megmarad, és a harc, illúziók nélkül való, de élettől elválaszthatatlan, az élet gazdagságának tartozékát jelentő harc.

*Máj. 17.*

Félelmes, ez a megfelelő szó, félelmes német diadalok, csak német diadalok<sup>68</sup> — és pusztulás, vér, halál. Most volt itt a szomszédom, Zarić. Búcsúzni jött, behívót kapott, utazik. Felesége véletlenül nincs is Drvaron.

*Május 27. reggel*

Istenem, ha visszamehetnék oda, ahol az éjjel jártam! Ha tudnám, hol jártam! Nem tudok mást, csak hogy ma reggel valami olyan nyugodt, édes boldogságban ébredtem, mintha nem is 1940-et írnának, mintha én nem is én volnék... mi, ki látogatott meg, szegény embert az éjjel, hogy halottait, reménytelen napját, mindent elfelejtetett, mintha nem lett volna? Szép volt, igaz, az este is már. Micikém, a regényt diktáltam neki, délután meg, hisz vasárnap volt,

sétáltunk a földeken, ahol már igazi zöld a nyár — csak közben hangosan olvastam az újságot, melyért a postára mentünk.

*Máj. 28.*

Egy egész fajtája az irodalomnak, a kritikája egy irodalmi iránynak, melyet krisztiánus és egyéb tendenciáimmal én is műveltem<sup>69</sup>, nem más, mint amit Rabelais-nál a szerzetesekről mond Gargantua: „il mangeut la merde du monde, c'est a' dire les pechez.”<sup>70</sup> (Livre I. Chapitre XL.)

*Jún 1.*

„Der Philister als der Stifter der Religion der Zukunft . . . der zum Schwärmer gewordene Philister — das ist das unerhörte Phänomen, das unsere deutsche Gegenwart auszeichnet” — írta 1873-ban Nietzsche.<sup>71</sup>

\*

Nincs jelentősége annak, hogy hova és hogyan temetnek el egy hullát; van egy illem, melynek mélyebb értelme pietás a múlttal, az elmúlttal szemben, s ez az illem tiltakozik ellene, hogy a halottjait pecegödörbe vesse az ember. Különös azonban, hogy milyen kevés gondot fordítanak arra, hogy egy meghaló viszony *hogyan* haljon meg — hagyják, hogy szépség nélkül feloszoljon; ha valahol, akkor pedig itt jelentősége volna a szép temetésnek.

\*

Aki definiálni tudná a hisztériát, a nő alacsonyabbrendűségének az okát határozná meg. Mert ez az, és semmi más, ami által a nők általában emberalatti rangsorba tartoznak. Az egyetlen nő, akinek nincs több köze, sőt kevesebb köze van a hisztériához, mint nekem: Mici. Eddig más ilyen példát nem láttam, rajta kívül senkit.

\*

„Az udvar anglofil, a kormány frankofil, és a nép az oroszokkal tart.” (Zotović Micinek)

\*

Egy dalmát paraszt a kórházban: „Hitler az igazi, én rászavaznék.” Zotović: „Miért?” A dalmát: „Mert Hitler a kapitál ellen van, azért.” Mikor kimennek a betegszobából, a bába azt mondja Zotovićnak és Micinek: „Hrvatska banovina.”<sup>72</sup>

*Június 11.*

Vasárnap levél Gugától, Sonja pár sort ír hozzá: 15-e után meg akar bennünket látogatni, ha a régi barátsággal fogadjuk. Két hónap előtt örültem, sőt nagyon örültem és nagyon féltem volna — most nem félek, és még lelkem mélyén se nem „nagyon” örülök. Olyan lett az egész, mint egy óriási izgalommal indult kirándulás, mely az első lépések után csúnya esőt kapott. — Mit ér az egész, ha akármi okból is — sőt, ami legrosszabb — ideg-okokból hónapokra el tudott némulni — s ez mindig újra bekövetkezhet? Túlságosan el vagyok én kényeztetve, mert a mennybolt nem biztosabb a fejem fölött, a saját két kezem hamarabb válhatna megbízhatatlanná, mint Mici.

Mici jött ma a hírrel — Zotović hallotta a rádióban —, hogy Olaszország megüzente a háborút Franciaországnak. Egyáltalán nem izgat a kérdés, hogy Tuniszban franciák vagy olaszok gazdálkodnak-e — az egyetlen kardinális probléma, hogy az oroszok továbbra is megkönnyítik-e a németeknek a hódító háborút? Ha Amerika és nem Oroszország fogja a lidércnyomás alól Európát megszabadítani, akkor... akkor az egész ún. világtörténelem ún. eredményei igazán nem érdekesek, viszont az útjai igen, s azok is csak azért, mert milliók erőszakos halálát, pusztulást és gyászt jelentenek. A háború a civilizáció végét fogja jelenteni — hangoztatták minden oldalról még egy év előtt. A tank-csodák és a motorizált osztagokról szóló tudósítások láttán az ember kísértésbe jön, hogy ezt mondja: sajnos, még csak a civilizáció végét se jelenti.

*Jún. 16.*

Hiába minden okoskodás: reggel ötkor felébredek, és az első gondolat, ami eszembe jut: a németek Párizsban vannak<sup>73</sup> ...és nem kétségbeesés, hanem kétségbezuhanás, ami bennem végbemegy. Hiába mondom magamnak, hogy nekem még szörnyűbb volt, mikor francia és angol segítség mellett Franco bevonult Madridba: ez igaz, és mégis — Párizs! Mi marad meg majd mindennek a végén abból, amiért érdemes volt élni!

\*

„En toute chose l'on ne recoit qu'en raison de ce que l'on donne.”<sup>74</sup>

Balzac

Tegnap, szerb ünnep, Mici valamivel hamarább hagyhatta el a kórházat, mint különben. Szép séta, a víz partján leültünk a gyepre — hazamenet előtt a Činovnički domba, hogy kenyeret vegyünk a vacsorához. Ott hallottuk a rádión, hogy Franciaország kapitulált<sup>75</sup> — és Oroszország ugyanakkor a „balti államok” likvidálásához fogott<sup>76</sup>. A „balti államokat” igazán csöppet se sajnáltuk, sőt az egyetlen, ami némi reményt ad, vagy reménnyel még áltathat, hogy épp ezt a pillanatot választotta Oroszország. Mici azt mondja, hogy én megint „visszaesek” Oroszország-illúzióimba... Ő semmi jót nem vár már. Amiben megegyeztünk: a francia állam veresége egyáltalán nem izgatna, ha például a háború Franciaország és Anglia között folyt volna. De Hitler, de Mussolini — a fasizmus győzött — és kinek a segítségével? Itt az éjszaka — persze, lesz majd nappal megint, de hosszú sora a háborúknak: ez a legközelebbi jövő. Újságot tegnapelőtt óta nem láttunk — a szerb ünnep miatt. Késő este otthon az ablakból telihold. Az igen prózai farakások ebben a világításban, mint holmi fáraonikus emlékművek — nem piramis, hanem négyszögletes formákban.

És a regényemet most mégis be akarom fejezni.

\*

Egy elvesztett háború: azelőtt a forradalmat hozta meg. Most az elvesztett háború még a forradalom kísérletét se hozhatja — a francia munkásság zászló nélkül maradt — a Lavalok<sup>77</sup> és a legszemetje a francia jobboldalnak reprezentálják majd — egyelőre — a l'esprit français.

\*

„Máris túl soká éltünk” — mondta Mici tegnap, már az ágyban.

*Jún. 20.*

Pár nap óta, újságolvasás után, lefekvés előtt, Micinek a Tristram Shandy életét és véleményeit<sup>78</sup> olvasom fel. Ez a kevés könyv közül való, amelyekről azt lehet mondani, hogy jótétemény, hogy vannak.

*Jún. 25.*

Sonja itt volt két napig az anyjával. Semmi mámoros öröm, de talán jobb: lassan felmelegedő, vagy visszamelegedő gyöngéd érzelmek. A rejtély magyarázatát megkaptam: ő ahhoz tartotta magát a gyakorlatban, amit én mondtam neki arról, hogy ahhoz túlságosan szeretem, hogy harmadiknak akarjam, holott Mici mellett stb. — és ő konzekvensebben mint én, alávetette magát ennek az én bölcsességemnek. S mondott erről valami szépet: szeretni valakit már magában is olyan gyönyörűség, hogy arra, akit szeretsz, szinte nem is tartozik. S ő úgy fogta fel, hogy különösen ebben az esetben — „soha a nevetséges gondolat, hogy egy millimétert is én el tudnék foglalni a helyből, amit Mici tölt be, eszembe se jutott” — ez most már csak az ő ügye. És őszintén rajong Miciért — minden oka megvan rá. Mici beszélt vele: figyelmeztette, hogy teljesen szabad, semmi tekintettel nem kell lennie őrá. S Mici is igazán, őszintén szereti, azt mondja, hogy Sonja kivételesen szelíd. És így egészben szép két nap volt, bár — Guga által, aki nem is tudja, milyen heterogén társaságot alkot Sonjával — fárasztó. Július végén, ha addig élünk és itt lehetünk, Sonja eljön hozzánk 10—14 napra. És én most már csöppet se félek — szép, tiszta, jó érzésekkel várom. Mióta Mici Banja Lukán volt — azok alatt a napok alatt csírázott bennem ez a világosság, és született újjá az az

egyensúly, mely megállta a próbát az elmúlt két nap alatt. Egyensúly: nagyon pontosan fejezi ki az állapotnak azt a gazdag feszültségét a nyugalomban, mely az enyém. Hála neked, Micikém.

Sonja emléke a szép meséről: a kis lyuk, melyen keresztül az elkárhozott büntetésből az égiek üdvösségét nézi, s Sonja, aki a mesét a maga használatára kislánykorában átköltötte: addig nézi, míg maga is a látványtól megüdvözül s be-sétál...

\*

A tegnapi Politikában a hírek tömegében egy kis mellékmondat: a zsidó vallású francia állampolgárok kivételével senki franciának nem adnak útlevelet. Tehát máris elkezdődött, ott is.

\*

Itt, épp Sonja ittléte alatt, a Pilana<sup>79</sup> munkásai sztrájkba léptek. Meg akarták szállni az üzemet, a csendőrség megelőzte őket. Az otthon érzése, amivel a sztrájkoló munkások között az utcán áthaladtam. Természetes egy hangot nem szólhatok velük, de csak azért, hogy tovább legyek köztük — tegnap, hogy elkísértem a vonatig Sonját és Gugát — az utcán fel-alá járva olvastam el az újságot. Tizedannyi hivatalnok vagy polgári személy az utcán elég ahhoz, hogy ne mozduljak ki.

\*

Guga: az áttört harisnyát „erkölcstelennek” érzi, de nem érzi erkölcstelennek, hogy azt szeretné, ha a lánya kevésbé volna „válogatós”. A túl disztingvált Mačekné, aki azonban az intimebb családi körben pofon vágja a húgát, 50 din.-ért veszekszik, és ha valakiről azt hallja, hogy „erkölcstelen”, azt szokta mondani: „erschiessen sollte man sie”.<sup>80</sup> A túl disz-

tingváltság a társaságban, szavakban, mozgásban — indikáció a gyanúra: ezt mindig is így éreztem. Most már tudom.

\*

Ivo Rismondo<sup>81</sup> : semmi hírünk felőle, és vele együtt vagy egy tucat emberről se, akik évekig, a párizsi években a mi életünk emberfáját alkották.

Jún. 27.

Minden teoretikus megállapítás elhanyagolja az árnyalatokat: mikor imperializmusról beszélnek, nincs szó az árnyalati különbségekről, amik kétségtelenül fennállnak az angol és — mondjuk, a román imperializmus, a francia és a német között. Holott épp ez a teoretikus szempontból irreleváns nüansz tenné az angol imperializmus győzelmét a német fellett nemcsak kisebb szerencsétlenséggé, hanem az emberiség szerencséjévé. Mert nagyobb szerencse, amire *ma* várni lehetne, sehol a láthatáron még csak lehetőségként se rajzolódik ki.

Oroszország — igen, ha majd összecsapásra kerül a sor közte és a német fasizmus között. Ez elképzelhetetlenül be fog következni, de addig egy egész generáció elpusztulhat a német pokolban. — Ma egyedül az angol birodalom visel háborút a német ellen — ha csak utolsó pillanatban még az is meg nem hátrál, amit ma már nem lehet eleve lehetetlennek tekinteni. Meddig tart ki háborúban, meddig akar tartani Anglia, az nemcsak Amerikától, hanem legalábbis ugyanolyan mértékben attól függ, hogy Oroszország milyen tempóban folytatja a németek ellen azt, amit a balti államok okkupálásával kezdett el.

\*



Mici a kórházban végkimerülésig dolgozik. Senki se kényseríti, de nem lehet másként; a főnöke mindenekelőtt a saját pozíciójával törődik, Mici pedig a betegekkel. S ez a főnök nem rossz ember, a munkásbiztosító a rossz — és nem elég, ha egy ember nem rossz; egy rossz világban minden alkalmazkodás effektíve rosszá, ártalmassá válik, cinkossá lesz az alkalmazkodó. Mici úgy dolgozik, mintha nem a munkásbiztosító kórházában volnának rábízva a betegek, és ez azt jelenti, hogy a maga fáradságával kell pótolnia, ellensúlyozni azt, ami az intézményben rossz, embertelen, szűkmarkú. Mióta itt vagyunk, még egyetlen vasárnapja nem volt.

Tegnapelőtt egyszerre megkérdezte tőlem: Hiányzik neked Sonja? És ő maga felelt: „Nem akarod magadnak bevallani, hogy igen, tudom, szeretsz, nem tudsz nélkülem meglenni, de nem vagyok elég neked, marad egy hiányérzés.” Gondolkodtam ezen azóta magamban. És azt hiszem, arról van szó, hogy rettenetesen szegény vagyok. A szegénység alatt itt azt értem, hogy nem tudok örömet, ezredannyi örömet se tudok adni Micinek, mint amennyit szeretnék. Nézegettem a párizsi naplóm, amit most hozott vissza Zágrárból Sonja: ott is mindig ez a fájdalom tér vissza. És egyszerre jött valaki, akinek én örömet, nagy örömet jelentek azzal, amit lát nálam, tanul tőlem, akitől én nem kapok mást, mint az „adhatás gyönyörűségét”. És egész pontosan tudom, hogy legkevésbé akkor hiányzik nekem, ha nagy néha az az érzésem, hogy Mici „élvez” engem... ő akkor senki, senki se „hiányzik”! De ha kínlódom a szegénységem miatt, ha úgy érzem, hogy én vagyok az örökös élvező, az élvező, aki többet élvez, mint ami „élvezetet” nyújt, akkor felüti a fejét a hiányérzés... Egyetlen olyan emlékem nincs, hogy valaha is nem voltam maradéktalanul betelve, ha Micit magam mellett, általam boldognak éreztem. De édesem, lelkem, én napjában tízszer vagyok boldog általad, és te — mit kapsz te tőlem? A te kezéd nekem boldogság, mámoros — s az én kezem neked? Jó, ha pihe-nés... „Nekem legjobb, ha ketten vagyunk” — mondta Mici — és amikor mondta, nekem is a legjobb volt, hogy ketten vagyunk, mert láttam, hogy örömforrást is tudok jelenteni,

nemcsak a mindig száraz torkot, akü itatni kell. Ha Mici nevet, nem kell nekem semmi — de ha azt mondja, „ne bánts” . . . akkor a koldussá leszek, aki vagyok, s akiról néha boldog percekben éppúgy elfeledkezem, mint arról, hogy felesleges magyarul írni.

Ha például ma délben azzal fogadhatnám, hogy kaptam Amerikából 1000 dollárt az Optimistákért, s most mehetünk venni egy fürdőkádat, kaucsot és egy hétre pihenni Dubrovnikba — senki se hiányozna nekem, és boldog volnék, hogy együtt örülünk az Optimisták, a kettőnk gyereke világba lépésének, a fürdőkádnak, kaucsnak és Dubrovniknak és egymásnak!

*Jún. 29.*

Harmadik napja újság nélkül, mert a sztrájkhoz a helyi vasút munkásai is csatlakoztak. Valakitől, akinek rádiója van, Mici véletlenül hallotta meg, hogy az oroszok Besszarábia miatt ultimátumot intéztek a románokhoz.<sup>82</sup> Ezt tegnapelőtt tudtuk meg. Azóta semmit se hallunk.

Micit mindinkább irritálják a kórházi dolgok. Több, mint kedvetlen. Minden oka megvan rá. De ez nem vigasztalás nekem, inkább vád. A legszörnyűbb: az a fanyar íz a szájban. Túlságosan ritkulnak az ünnepnapok, az ünnepi órák, ó még a percek is, az ünnepiek, megrítkultak. „Freude, himmlischer Götterfunken”<sup>83</sup> . . .

*Júl. 1.*

Meglepetés, mely Micire különösen jól hatott: a mi látogatósunkra eljöttek Olga és Dragic Zágrábból. Dragic két emléke

az elmúlt háborúból: aktív tiszt, századparancsnok volt az olasz fronton, ahol elfogtak 22 cseh légionistát. A „vad bosnyákok”-ra esett a választás, ők akaszták fel a 22 embert. Dragić tiltakozott: az ő százada nem „hóhér-század”, ha bosnyák is. A századparancsnokok egymás után utasítják vissza, hogy az ő századjukkal végeztessék el ezt a munkát. Ha még arról lett volna szó, hogy agyonlőni őket — mondta Dragić —, de akasztani... Viszont az előírás az volt, hogy a cseh légionistákat „akasztással kell likvidálni”. Végül a nagy huzavonának a hadtestparancsnokság egyik tisztje vet véget. „Az urak nem tudják, hogy kell az ilyen dolgot legegyszerűbben elintézni... Majd én megmutatom. Vergatterung! Ki jelentkezik önként?”

Kétszáz ember jelentkezett önként a hóhérmunkára. —

A másik kis történet: egy katonatiszt, aki hosszú hónapokig tartó nemi absztinencia után, tudva, hogy az egyetlen, tábor körül található nő lueszes, hozzá megy. „Megőrültél?” „Nem, csak nem bírom tovább nő nélkül.”

Mind a ketten kedvesebbek voltak, mint bármikor is. Még Dragić intellektüel-komplexusa is háttérbe szorult. Láthatóan jól érezték magukat. Olga: egyszer külön fejezetet kellene róla írni. Az erotikus gyűjtőszennvedély. S amit ő maga mond: soha a nagy teljesülés szenzációja, mint erotikus élmény, és csak „10 és 20%-os élmények”. Teljesen őszinte, és a hozzánk való viszonyában nyilván nagy szerepet játszik, hogy Mici meg én úgy vagyunk együtt húsz éve, ahogy ő még nemcsak magánál, de másnál se látta. Főleg ez az, ami fascináálja. „Natürlich habe ich meinen Mann wieder einmal betragen”<sup>84</sup> — így kezdte az elbeszélését az egyhetes utazásról, melyet hivatalos megbízásból tett Carigradba és Szófiába. Semmi romlott, semmi cinikus nincs a lényében, még a modorában sem: ezen a számtalan kis kalandján, mint zsidók a Vörös-tengeren, száraz lábbal megy át. Nem tud elmerülni, s ő ezt úgy fejezi ki, hogy nem akarja elveszteni magát egyetlen viszonyban se.

A sztrájk még tart. Ma kerülő úton ideért a szombat reggeli újság.

*Júl. 4.*

„... alles besteht noch, aber niemand glaubt mehr daran. Das unsichtbare, geistige Band, das dem Bestehenden Recht und Halt gibt, ist ferschwunden, und so ist unsere Zeit zugleich komisch und tragisch; tragisch, weil sie untergeht, komisch, weil sie besteht; denn es ist doch immer das Unvergängliche, das das Vergängliche, das Geistige, das das Körperliche trägt; könnte man sich vorstellen, dass ein entseelter Körper noch eine Zeitlang seine gewöhnlichen Funktionen verrichten könnten, so wäre das zugleich komisch und tragisch.”<sup>85</sup>

Kierkegaard Entw. oder II.

*Július 10.*

Mára véget ért itt a sztrájk; teljes débâcle-lal. Tegnap az utcákon szokatlanul sok lerészegedett ember. Halotti toros hangulatban készültek a másnapi munkába állásra.

Mici tifuszbetege, a tizenhárom éves Kesić, hét gyermek közül egyedüli élő. Az apja 70 körül jár. Reggeltől estig, sőt reggeltől reggelig a kórház körül ólalkodik.

Az újsághírek: egy örült rémlátásai. A téboly triumfusa. Amit 19-ben vártunk — 40-ben bekövetkezett, csak nem mi, hanem az ellenség csinálta meg. Elképzelhető, hogy egy Lavalt tartósan, huzamosabb ideig túrjon meg maga fölött a francia nép?

Micinek gépbe diktáltam a regény újabb részletét. Aztán Tristram Shandyt olvastam fel. Trim szerelmének története. Gyönyörű. Alig tudtuk abbahagyni. Amilyen szép este, olyan rossz álmokkal teli, nyugtalan éjszaka. Csak arra emlékszem, hogy keservesen sírtam álomban, Tele vagyok halottakkal.

Délelőtt a konyhában a becsukott zsalugáter mögé bújva félórát töltöttem azzal, hogy néztem és hallgattam, amint épp az ablak alatt egy Drvar tiszteletére kiöltözött parasztlánynak — bő ujjú, lila műselyem blúz, tarka, széles szoknya, fehér harisnya és fekete cipő — egy csendőr udvarolt. A lánynak láthatóan borzasztóan imponált és tetszett a csendőr — a csendőrnek meg nagyon kedvére való volt a csakugyan csinos fiatal lány. Láthatóan egyáltalán nem volt fontos, miről beszélnek; birkákról, közös ismerősökről, arról, hogy a lány két nap előtt is bent járt, folyt a szó, de két percenként nevettek. A téma közömbös. A fontos, hogy megállnak egymással beszélgetni, és közben nézik, nézhetik egymást. Körülbelül három lépés távolságot tartottak be egymás között. A csendőr — ó Freud<sup>86</sup> — egész idő alatt a bajonettjét markolászta, kihúzogatta, és a tenyerével rá-ráütött a bajonett fejére. A lány kezében percig se nyugodott a kis, cifra gypjúból készült táská. Hol a szája elé tartotta, hol az egyik, hol a másik arcát ütögette vele; a csendőr a cipője orrával időnként belc-belerúgott egy kavicsba. A beszélgetés nem szünetelt, a nevetések szalvéja se. Sajnos, nem láttam, hogy fogtak kezét, mikor elváltak. Épp akkor egy pillanatra elfordultam. A lány elmenőben, pár lépés után, gyorsan hátrafordult, s egy másodpercig, csak egy pillantással, utána-nézett a csendőrnek.

*Drvar, 1940. júl. 17.*

A tegnapi Politikában egy kishír: a „Petit Dauphinois”<sup>87</sup> jelenti, hogy Pauli Otto, Ausztria volt moszkvai követe feleségével együtt öngyilkosságot követett el. Ez csak az öreg Pohl<sup>88</sup> lehet. Az első ismerősünk a francia összeomlás áldozatai sorában, az első, akiről értesültünk. Pohl felesége volt az, aki azt üzent nekem bizalmasan, hogy jobban vigyázzak arra, kivel mit beszélek. Ez volt az első ilyen nemű „meglepetés” Moszkvában, csak később értettem meg.

\*

A borzalom — és az elégtétel: „még nem én”, ami az első rezdülés a mást ért katasztrófa hírének hallatára. Mici nyugodt kijelentése: „Lehet, hogy mi is így fogjuk végezni. Vannak szituációk...”

\*

Este Cervantes-novellát olvastam fel. Ami ma vadregényesnek tűnik, egyszerűen realizmus volt — művészi realizmus. Beszélgetés Micivel Leonisárol<sup>89</sup> — lehetséges-e ma is az a fajta női szépség, melyet mindenki ellenállhatatlannak talál, mely mindenkit elbűvöl? A „Grossmütige Liebende”-ben<sup>90</sup> úgy néznek egy nőre, mint ma egy telivér paripára a hozzáértők. Nemcsak a pasák, hanem a keresztények is. S Leonisát kicsit úgy is öltöztetik fel, mint ahogy egy lovat díszítenek fel csótárral, ezüstsarkantyúval stb.

*Druar, 1940. júl. 22.*

Magam számára meglepetés: mennél inkább a vége felé közeledik a regényem, annál szomorúbb hangok törnek fel, annál komorabb hangnembe csap át még visszamenően is az egész. Nem is tudtam, hogy ekkora a sötétség bennem.

\*

Tegnap Sonjától minden hisztériától, nyafogástól mentes, friss levél, szívvel, kedvességgel teli. Nagyon örültem vele, de egészében nagyon felkavart. Tíz nap múlva itt lesz. — Hírek Franciaországból, közverve: Jusuf kaszárnyában, vár a demobilizálásra. Ivo Biarritzban. — Olgától levél. Hív engem Zágrábba, nagyon jó is volna talán, de ha Mici nélkül kellene mennem, biztos csak szomorú, nyugtalan volnék. Lélegzeni se tudok szabad mellet Mici nélkül. Úgy vagyok, mint kisgyerekek koromban: félek az utcán egyedül, s ha Micivel együtt megyek, észrevettem, másképp, biztosabban lépek.

\*

Velünk szemben egyik munkáslakásban egy fiatalasszony és két lány, nagylányok, a fiatalasszony rokonai vagy tán sógornői. A férj valami nagyon aranysujtásos egyenruhában szokott elmenni, alig tartózkodik otthon. Az összes lakók között odaát ezek a legpolgáribbak s a legkevésbé rokonszenvesek. A nők mind a hárman mindennap sütnek, és egész nap kóstolgatják az elkészült és a készülő süteményeket. Úgy élnek a nyalánkságok közt, mint a féltékeny extremadurái<sup>91</sup> házának lakói a Cervantes novellájában.

\*

## I-Á, I-Á

Az állomások egyre váltakoznak,  
Csak szíved maradt éhes ugyanaz;  
Csodák csacsija, nagyfülű kamasz,  
Vágy lovagoltja, holdbeli jó honnak

Lelkese már sírj fel, ne szégyelld! sírj nagyot!  
Hátad már roskad, lábad már nehéz.  
De vén szemed mégse fogta penész,  
S legjobb zabnál is jobb volt a te abrakod<sup>92</sup>

*Júl. 29.*

Az egyetlen nő a világon, akire nemcsak vággyal, gyöngédséggel, hanem áhítattal is gondolok: Mici. Erre ebben a pillanatban jöttem rá, mikor a Kende Gábor utolsó, szörnyű éjszakáját<sup>93</sup> írva felpillantottam, és a tekintetem az ő, ajtó melletti kis, falon függő portréjára esett. Az áhítat több, mint a német „Andacht” — mert benne van az áhítás is. Áhítattal egy pillanatilag se gondoltam még másra, csak rá.

Valószínűleg ez az egész megállapítás onnan ered, hogy mindennap jöhet most már az értesítés Sonja jöveteléről — és én várom az értesítést, és szeretném objektíve látni magam s ami bennem van. S azt hiszem, hogy fontos dolgot találtam meg: Ami szegénnyé teszi az olyan féktelen erotikus életet — erotikában is szegénnyé —, mint például az Olgáét, az épp a hiánya ennek a vallásos — értsd irracionális — elemnek, aminek jobb nevét nem tudom, mint az áhítat. Az áhítatos sose lakhatik jól, mert egészen akarja, akit áhít — és egészben megkapni senki embert állandóan ember nem tud. De vannak az eksztázisnak pillanatai — ó vannak, vannak!



Most jut eszembe — egyszer régen Mici azt mondta, hogy trubadúr természet vagyok. Igaza volt.

\*

Gyerekek, lányok, asszonyok, fiatal fiúk is, itt meztláb járnak most. Tegnap, szép vasárnapon, hogy a víz partján sétáltunk Micivel, egy 10—12 éves meztelen fiú — egyenesen barna bőrrel, *mindenütt* barnára sülve — olyan szép volt, hogy megértettem a népeket, akik, ellentétben a keresztényekkel, meztelennék álmodták az isteneiket. Nem tudok közönyösen egy meztelen lábszárra nézni. A csúnya, különösen a nőknél, a lábfej — csak egész fiataloknál, gyerekeknél szép még az is, majdnem mindig. És Micinél.

\*

Íme, átkozzanak ki a főpapok, a politikai és egyéb főpapok, hogy 1940 júliusában ilyen kérdések és érzések foglalkoztatnak engem. De tegnap olvastam a beszédet, melyet a német festők kiállításának megnyitásánál Goebbels<sup>94</sup> tartott — és olvastam, hogy hány terem van tele képekkel, melyek a német haditetteket örökítik meg. Goebbels beszédét Zsdanov<sup>95</sup> is tarthatta volna, és a kiállítás maga a leírás után rettenetesen emlékeztetett kiállításokra, melyeket Moszkvában láttunk. [...] A főpapok exkommunikálhatnak annál is inkább, mert én exkommunikálok magam — inkább, inkább vállalom, hogy egyedül legyek, mint hogy — ez volt a másik, sok mindenre pontosan emlékeztető hír — azt tegyem más színben, mit a „német költők”, akik meginterjúvolták Brauchitschot<sup>96</sup> és más hadvezéreket, hogy „a tőlük

kapott felvilágosítások alapján hozzáfogjanak a nagy eposz megírásához, melynek tárgyát a német hadsereg diadalmas haditettei fogják szolgálni.” Heil és Szpaszibo!<sup>97</sup>

*Aug. 1. este 9 óra*

Most fejeztem be az utolsó Kende-fejezetet. Micikém, szegény édes, olyan fáradt, hogy már lefeküdt. Én túl izgatott vagyok alváshoz, ébrenléthez egyaránt — és egyedül sétálni menni Drvaron — nem vonz.

Sonja még Makarskán. Nagyon rendes, hosszú leveleket ír — mindennap beállíthat — mindennap várom. Talán azért is annyira, mert az egész levelezés, ami köztünk folyik, tisztára praktikus és informatív jellegű, és igen óvatosan helyezek csak el-egy-egy bensőségebb szót. Ha csak nem lesznek komplikációk — s én vigyázni fogok, hogy ne legyenek —, nemcsak nekem, Micinek is üdítő lehet majd a pár nap, amit velünk tölt. Vagy ez csak afféle férfi hipokrizis, hogy azt mondom: Micinek is? De mikor soha még boldogabban Micihez tartozónak nem éreztem magamat, mint most!

Mici elbeszélése: „Mindig Máriákat ábrázolnak karjukon vagy ölükben gyermekkel. A kórházban most van egy apa egy kétéves gyerekkel. Erdőmunkás, fákat irt, és olyan gyöngédséggel hordozza a karján a kisfiát naphosszat — ha én festő volnék, ezt festeném meg.”

*Augusztus 5.*

Az oroszok németpolitikájának kritikája: „Denn nicht derjenige, welcher einen andern knechtet, sondern derjenige, der es zwar hintertreiben könnte, sich aber

nicht darum bekümmert, ist als der wahre Urheber davon anzuzehen und wenn er auch tausendmal mit dem verdienstvollen Namen als Befreier von Griechenland prangt.”<sup>98</sup>

Thukydides I. 69.

•

Mozgalmas éjszaka: háromszor hívták el Micit. Uraemiás beteg a kórházban, ahol nincs diétás konyha. „Két szép ember, kiket rosszkor . . . stb.”

•

Sonjától lap: holnap érkezik. — A regényem utolsó fejezetét — Jani-Megyery Ila — elkezdtem.<sup>99</sup> Nagyon nehéz, mert nem szabad, hogy a rabbi ellenszenves s azt se, hogy nevetséges legyen — másrészt az írónak egész észrevehetőenül mégis ironikusan kell őt megmutatni.

*Aug. 7.*

Tegnap óta itt van Sonja. „Wenn ich mich jemals in eine Frau unglücklich verlieben könnte, so wäre es Mici”<sup>100</sup> — mondta nekem. És Mici csakugyan olyan, hogy ha nem volnék fülig szerelmes belé, most beleszeretnék. Mert persze hogy Sonja elfogult volt — életében először „idegeneknél”, és hozzá még ilyen komplikált vonatkozásokban — és Mici minden erőfeszítés nélkül, egyszerűen azért, hogy Mici — Mici, túlsegitte, és most otthonosan, szabadon mozog és beszél — és én élvezem a jelenlétét, mint egy ajándékot.

Az én utolsó leveleimről mondott valamit, ami nagyon érdekes. Ha beszélek vele, sose „froclizom” — és a leveleimben minduntalan ezt a hangot ütöm meg — és rájöttem ezzel kapcsolatban, hogy ez az irónia titka; ahol, mint az én le-

veleimnél, melyekben már azért is, mert más is olvassa őket, az egyetlen megengedett *nagyon* személyes hang — a „froc-lizás” — a közvetett forma, melyben a „nagyon” kifejezést keres.

*Drvar, 1940. augusztus 22.*

Tegnapelőtt délután kísértem el Sonját Kninig — tegnap délelőtt érkeztem vissza — „Isten hozott, Ferikém”<sup>101</sup> — ezt olvastam a cédulán — Mici írta — mikor beléptem a lakásba — örömben könny futott a szemembe. Az egész két hét még túl közel, hogy áttekinthessem — csak most már tudom: ami nekem ajándék lett volna, mint egy váratlan vakáció, Micinek ugyanaz a két hét üres volt és tele szenvedéssel. Az örömet nem lehet megosztani, az örömmel nem, csak a szenvedéssel lehet „együttérezni”. S így történt, hogy ez a két hét nemcsak nagyon szép, de nagyon fájdalmas, nagyon nehéz két hét is volt az én életemben: húsz év óta először történt, hogy ami Micinek keserű, az nekem édes lehetett — vagy inkább lehetett volna, ha Micinek nem lett volna keserű. Úgy vagyok most, mint még soha: én vagyok az, aki sebet ütött, sebet ott, ahol csak simogatni szeretne, s tehetetlenül nézem a saját átkozott kezem. Átkozott? Minek a nagy szavak? Sonjától kaptam valamit, amit én csak tőle kaptam eddigi életemben — mert eddig mindig magamat éreztem a megajándékozottnak, és sose éreztem, hogy Mici általam olyan boldog, mint én Mici által. Ez a kettőnk viszonyának a történetéből következett így. És húsz év után, épp egy olyan pillanatban, mikor magamat, egész sorsomat csak egyetlen reménytelen nyűgnek kell látnom és éreznem — megjelenik valaki, aki a szemével, minden mozdulatával és a szavával azt mondja nekem: áldás nekem a kezed, gazdaggá tesz engem, hogy te vagy, s hogy olyan vagy, amilyen vagy, és itt van, kínálom érte a tizenkilenc éves egész testem, egész

lelkem. Ez történt. És az, hogy én erre nem tudtam becsapni az ajtót, hanem inkább kitértam — inkonzekvensen. Inkonzekvensen, mert nem fogadtam el, amit Sonja feltétel nélkül adni akart. Kninben tegnapelőtt azt mondta: Légy te az első férfi az én életemben, vígy magaddal ma éjszakára, s ha akarod, holnap reggel eltűnök az életedből. És én soha nem fogom elfelejteni, hogy ő ezt mondta nekem, és ha semmiért se volna, de ezért mindig drága lesz nekem. És fél tizenkettőig beszéltem vele, magyaráztam, hogy nincs igaza abban, amit akar, hogy én csak boldogtalanná tenném, mert az éjszaka után még sok-sok nappal és sok éjszaka jönne — énnekem megvan az életem, amibe ő nem kaphat helyet, olyan helyet, amilyen kijárna neki stb. Bölcs voltam, és soha jobban nem szerettem, mint mikor éjjél előtt vonatra ültettem. S reggel 6-kor, rossz éjszaka után, de elégedetten kiérek a knini pályaudvarra — egy hosszú vonatszerelvény túlsó oldalán, két vagon között Sonját látom, kiált felém: Ervin! Elrémültem. Köztünk volt a szerelvény, csak álltam és bámultam. Átkiabálni se tudtam, mert még az éjjel óta egész rekedt voltam. Elindultunk, én a szerelvény jobb, ő a bal oldalán. De sehol keresztülmenni nem lehetett, s nem látszott a vége. Pár perc után azt mondtam: forduljunk vissza, a másik irányban legalább látszik a szerelvény vége. Így futottunk, mint egy folyó két partján, egymással paralel. Mikor végre a végére értünk, már csak pár perc volt az én vonatom indulásáig: annyit tudhattam meg, hogy — a vonaton ülve észrevette, hogy hiányzik az esőköpenye, erre az első állomáson kiszállt, és a legközelebbi vonattal jött vissza Kninbe. Első gondolatom az volt, hogy az esőköpeny csak ürügy volt — öntudatlanul persze —, délben megy csak újra vonat Zágrábba. Én elindultam az én vonatommal reggel 6 óra 10-kor. Sonja arca, a kicsit nyitott szájjal, amint ott állt a sínek mentén és integetett utánam, aki a vonatablakból kihajolva intettem búcsút neki.

Kint most szakad az eső, mint mikor vele a vonaton ültem. Kevésbé szeretem Micit, mint azelőtt, hogyha most arra gondolok, hogy szeretném szegény kis Sonját, aki olyan egye-

dül van Zágrábban, melegen megsimogatni? Épp azért melegen, szinte bocsánatkérően, mert nekem annyival jobb, mint neki, épp azért, mert nekem öröm volt visszajönni Drvarra Micihez — és itt találni a Mici keze írását: Isten hozott, Ferikém? — Inkonzekvencia volna ez a simogatás, ha csak egy levélen keresztül is küldeném neki, ez igaz. Ez igaz, és ez a legfájdalmasabb. Nem is, nem ez a legfájdalmasabb: a legfájdalmasabb, hogy Mici mindebből semmit se érezhet velem, ami nem *lehet* másképp, de ez nem vigasztaló. „Semmit se változtat, hogy nem vetted el Kninben” — mondta Mici —, „nyolc hónap óta itt van egy harmadik ember az életünkben, és évekig így lesz még. S nekem csak asszisztálnom lehet hozzá. Nekem jó volt, ahogy azelőtt volt. Siratom, ami olyan szép volt az életünkben, s ami nem lesz soha többé. Te család magad, ha ezt tagadod. Ez nem szemrehányás, te szerencsétlen, jó fiam, csak így van, és ezen nem lehet változtatni.”

És ha ezt hallom, majd megőrülök, és szeretnék meghalni.

•

Otthonról rossz hírek. Betegség, szegénység; siralmas szomorúságban két elhagyott öregember.

•

Mici: „Nekem rettenetes szultánának lenni, akinek a szegény kis odalisk hódol, vagy Sárának, aki elűzi Hágárt a pusztába.”

*Drvar, 1940. augusztus 23. reggel*

Egy éjszaka után, melyet nem kell leírnom, mert fájdalom, sohase fogom elfelejteni. „Ne légy buta. Nem teszek szemrehányást, nem vádolkol, csak azt kérem, légy önmagadhoz

őszinte: nem szeretsz már úgy, mint szerettél — és ez az oka mindennek, és ez a magyarázata is mindennek” — mondta Mici.

És még egy szót mondott, ami szíven ütött. Míg a gondolata, hogy én már nem szeretem úgy, mint azelőtt, csak kétségbe ejtett, a másik szó szíven ütött, mint ahogy csak egy igazság üthet szíven: „Hónapok óta a Vénusz barlangjában élsz.”

Reggel 3 óra volt már, mikor elaludtunk. És Micire ma délelőtt negyven fekvőbeteg és ambulancia és röntgen vár a kórházban. „Meglátod, ki fogok magamból mindent tépni . . .” S a válasz: „Vigyázz, ez a Páter Szergiusz attitűdje,<sup>102</sup> ez nem segít semmit, nem változtat semmin, ez csak öncsonkítás.”

Van bűnöm: alábecsültem a veszedelmet. Ha századrészét annak, ami ma fenyeget, ami ma ránk zuhan, előre láttam volna, az első lépés után megálltam volna, mert nincs a világon semmi és senki, ami kárpótolhatna azért, amit a mi kettőnk élete szépségének az elvesztése jelentene. És most ez elveszett, és az életem függ attól, hogy újra megtaláljam, visszahozzam, visszaállítsam. Rémület, szörnyűség, hogy két hét múlva Zágrábba kell majd utaznunk apuskáké miatt, hogy találkozzunk velük ott, és Micinek az állása ügyében. Édes jó életem! Én, én ejtettem sebet rajtad. És hogy én kínozzalak még eztán is? Mindenáron véget kell vetni ennek, még a lehetőségének is! „Nem lehet, nem fogsz, ez egy szerpentin út, ez még évekig így fog tartani . . .” — mondta Mici. Valami gonosz varázslat ez: én, én teszem boldogtalanná a Micit, az egyetlen embert, akiért pillanatnyi habozás nélkül minden kint elviselnék, aki nélkül már rég nem tudtam volna elviselni az életemet. Hogy jutottunk ide? Mi történt? Mit tegyek? Meghalni? Így, így még meghalni se akarok. Húsz év, szent, gyönyörű közös húsz év — egy fuvallat ekkora fát, mint a mi húsz évünk, gyökerében támadhat meg?

## JAJKIALTÁS

Tapadjunk össze, sírva tapadjunk,  
Szentségtörő vad örület  
Szállta meg kezed, kezemet,  
Tapadjunk, ments meg, mentsük meg egymást!

Romboló angyal jár minket körül  
S viharja véres zavarba  
Kavarja, hogy legyilkolja  
Szívem szívét, szíved szívét: múltunk.

Rémület szent villámfénye!  
Nem hűlhető együtt-lázba  
Haláltalan tapadásba  
Tapadjunk össze, örült tékozlók,

Vonagló szívek, magunk gyilkolók.



# II



*Druar, 1941. ápr. 23.*

Azt hittem, hogy soha többé nem fogok naplót írni. S alighanem csak azért került rá a sor ismét, mert mást nem tudok most írni. Az Áronról tervezett novellatrilógiának<sup>1</sup> a közepéig jutottam el, s nagy kinnal, még a hadüzenet után<sup>2</sup> pár nappal is dolgoztam rajta — s aztán mégse bírtam tovább. Zúdult az események tömege az emberre. Micinek ott volt a kórház, a munkája, rengeteg munka, egyedül végezni azt, amit négy orvos végzett eddig s még a többet, amit a háború, helyesebben polgárháború szállított szörnyű sebesülések formájában. De nekem csak a kóválygó, épp csak hogy nem a lábatlankodó néző szerepe jutott ki az életünk új centruma: a kórház körül. S holnap tán ez a centrum is elvész számunkra, mint ahogy minden el fog veszni — és kint leszünk az országúton vagy még rosszabb helyen. Minek még szaporítani a kézirataimat, mikor meglehet, a meglévők is, egész eddigi életem eredménye minden pillanatban megsemmisülhet? De az írás mégis legalább a tevékenység illúzióját adja — talán —, s talán orvosság az aléltságnak ebben az állapotában, mikor annyi százezer emberrel együtt s azonkívül külön okokból is úgy állok itt egy fel nem engedő sírógörcsrel a torkomban, az idegeimben. Vagy nem is ez, csak valami kábult várakozás a bekövetkezendőkre — pusztulásra, kínra, talán halálra, minden rosszra. Mert még csak az elején vagyunk, csak épp tudjuk, hogy süllyed a hajó — de e tudaton kívül ezzel a helységgel s Micivel s velem ennél több eddig a percig nem történt még meg.

1941. ápr. 24.

Gépfegyverkattogás a folyó partján a konyhaablakunk alatt: a német katonák gyakorlatoztak a zsákmányolt jugoszláv hadianyaggal. De aztán nem tudtam már tovább írni, mert hogy lementem a kórházba, megtudni, mit jelent a lövöldözés, Vašalićnál<sup>3</sup> ragadtam, aki a híreit közölte, s akit én a magam éppoly kevésbé megbízható hallomásaimmal vendégeltem. Aztán Miciért az ambulanciára, aztán ebéd, aztán vagy előbb egy bolničar, aki most tért vissza a katonaságtól, s elmondta, hogy és mint volt minden — illetőleg hogy és mint nem történt semmi, ami ellenálláshoz hasonlítana —, százegyedik variációja a százszor hallott elbeszéléseknek... Összevissza, bonyolódik csak szó szóra, így nem jutok tovább. Legjobb lesz a messzi múlttal kezdeni, vagyis: a három hét előtti eseménnyel, mikor Drvar tombolt a lelkesedéstől — és mindjárt elkezdte a polgárháborút, melynek a kulminációs pontja összeesett a tizenkét nap alatt elvesztett háborúval. Drvar, az alig pár ezer lakosával, áttekinthető, éles képpel szolgál arról, ami nagyban, az egész országban történt.

Zotović meséli Micinek: reggel kinyitom a rádiót, és hírek helyett csak katonai marsokat, himnuszt, egyre mindig a himnuszt játsszák Beogradban. Bosszankodom, s el akarom már zárni a rádiót, mikor megszólal a szpíker, s jelenti, hogy a kormány lemondott, a régenstanács<sup>4</sup> is lemondott, s az új kormányt Simović generális alakította meg<sup>5</sup>. Sporazum<sup>6</sup>, bánságok<sup>7</sup>, minden, ami az utolsó években történt, semmis, tiszta katonai kormány. Ez utóbbit Zotović különösen helyeselni látsozott. Mit jelent a változás, mi történt — szerb Antonescu?<sup>8</sup> — kérdezte Mici. Délután érkezett az Ouzor<sup>9</sup> igazgatója Banja Lukáról. Az már többet tudott. Maček is benn van a kormányban, az összes régi szerb pártok is; katonai puccs, amely a történelemben példátlanul a demokratikus erők felszabadítása... Teória helyett elég volt Drvaron kinézni az ablakon: az utca örömmámorban. Jagnetović, a pékmester a nemzeti zászlóval, a munkások, az igazgató, a bolničarok és a fő-

orvos, a betegek és a gyerekek mind az utcán és mind — tudják, hogy ez a háborút jelenti, de örülnek, lelkesednek, mintha egész Drvar valami boldogító ajándékot kapott volna.<sup>10</sup>

A polgárháború Drvaron egész kicsiben már a Hármas Paktumhoz való csatlakozás napján<sup>11</sup> kezdődött. Akiket okkal vagy ok nélkül német szimpátiával vádoltak, azoknak macskazenét rendeztek az ablakuk alatt. A Činovnički domban elverték egy bírót, aki helyeselte a Hármas Paktumhoz való csatlakozást. A kórházba két munkást hoztak be: Hitler je naš pokrovitelj — mondta az egyik, mire a másik kést rántott. A „hitleriánus” könnyebb sebesüléssel, a másik életveszélyes mély sebbel a tüdejében, egyszerre került a kórházba. Aznap éjjel valaki be akart lopózkodni a kórházba, hogy bosszút álljon a „hitleriánus” sebesültön. A másik, súlyos sebesült a kérdésre, hogy érzi magát, az új kormány megalakulása napján azzal felel az orvosnak: soha jobban, mint most.

A zászlók továbbra is kitűzve, de az első örömet már két nap múlva valami nyugtalan aggodalom váltja fel. A beogradi újságok oldalas hírekben számolnak be a lelkesedésről, tüntetésekről, melyeket a változás szerte az országban előidézett — riportok a ljubljanoi, a szkopjei, a Novi Sad-i demonstrációkról, Sarajevo, Maribor, Niš is ott szerepel a sorban — Zagrebről egyetlen szó se. S a fényképeken, melyek az új minisztereket a király eskütételénél mutatják, hiába keresik a horvát miniszterek arcképét. — Zágrábi újságok egyáltalán nem kommentálják az eseményeket. A Horvát Bánság ügyeiről szólnak a vezércikkek — és noha a beogradi lapok állandóan hangsúlyozzák, hogy a horvát parasztpárt képviselői benne vannak a kormányban, ezek hallgatnak, mintha nem volna igaz; Zagreb magatartása passzív rezisztencia. Öt nap után jön a hír: Maček Beogradba<sup>12</sup> utazott és minden rendben. De ez az öt nap végzetes lett volna akkor is, ha nem is következik közvetlenül utána a német hadüzenet. Ez alatt az öt nap alatt a horvátok különváltak attól, aminek Jugoszlávia volt a neve. Groteszk volt a szerbek helyzete is: az előző kormányból két szerb miniszter kivált<sup>13</sup>, mikor a Hármas Pak-

tumhoz való csatlakozást elhatározták. A horvátok nem váltak ki, őket éppúgy terhelte a felelősség, mint a többi minisztereket. De az új kormány úgy tett, mintha csak Cvetković és Cincar-Marković meg a többi nem horvát miniszterek lettek volna felelősek. És vége volt a Maček presztízisének is, egy ember, aki a Hármas Paktum kormányában éppúgy miniszterelnök-helyettes, mint — ötnapi huzavona után — a Hármas Paktum ellen alakult kormányban is az marad. Horvátok és szerbek szemében kompromittálta magát. És így ment Jugoszlávia háborúba a németek ellen.

*Drvar, 1941. ápr. 25.*

De amit láttam: az Drvar. Zotović megkérte Micit, menjünk át az ő lakásába. Ja idem da poginem — mondta minden pátoosz nélkül, mert mielőtt behívót kapott, mikor még csak beszélt a bekövetkezendő háborúról, neki éppoly kevésbé voltak illúziói, mint a többi itteni szerbnek. Pillanatnyilag csak a németek győzhetnek — ezt tudták előre. Amit senki se tudott előre, az a polgárháború, a teljes dezorganizáció, az, hogy a hadsereg katonái — közkatonák közkatonákra, tisztokra, tisztek pedig egymásra és közkatonákra fognak lövöldözni. Mindenki számolt vele, hogy Beograd a háborúban romhalmazzá fog válni, de senki se volt elkészülve arra, hogy a beogradi rádió leadóállomása a háború első napjától kezdve megnémul, és Drvar éppúgy, mint az egész ország lakossága, irányítás és életjel nélkül fog maradni. Aki a zagrebi rádióállomást próbálta fogni, mint ahogy mi is — az szinte szakadatlanul a repülőök közeledését és távozását jelző szirénasívitást hallhatta. Drvar első naptól kezdve pánikban: nem a fronthírektől, melyek hiányoztak, hanem a bombázás réme miatt. Ha a szirénák megszólaltak, mindenki eszeveszetten rohant ki a házakból a rétekre. A bolničarak

otthagyták a kórházat a magatehetetlen betegekkel — a kis Nikola, a bába, Pajo, mind —, és Mici minden példaadó nyugalma, fenyegetése hiábavaló volt. A betegek, a legsúlyosabb állapotban is, haza akartak menni, mint ahogy Drvar lakosságának nagyobb része az erdőkbe költözött ki, parasztházakba. A kórház kiürült, csak egy gerinctöréses vasutas és egy öregember, akinek sínben volt a lába, maradt. Harmadnap még a gerinctöréses is elvitette magát haza. Igen, volt még egy, akinek vakbélgyulladásra volt. Azt egy riadó idején, minthogy a férfi ápolószemélyzet mind egy szálig a rétekre szökött, az ápolónő és én vittük ki hordágyon a kórház udvarára, miközben Mici a többi betegeket azzal nyugtatta, hogy bent maradt a betegszobákban a riadó alatt.

Mici a kórházban, az ambulancián, én pedig tétlenül, főképp a rádió mellett, híreket lesve, keresve — s egy napon Vašalić telefonál. Azt hittem, megint híreket kérdez. Mindenki mindenkitől híreket kér. De ő boldogan világosít fel: — ő az, aki nekem újságot akar mondani. A világházára hivatalos sürgöny érkezett: Orosz- és Törökország háborút üzent Németországnak. Biztos? Holtbiztos. Rohanok a kórházba, a betegek ujjonganak, Micit az ambulancián találom meg, sírva fakad, a bába megcsókol... Teljesen plauzibilis a hír: előző nap a németek áttörték a frontot, Szalonikiig jutottak, erre meg kellett mozdulni Orosz- és Törökországnak. Teljesen plauzibilis, de hiába csavargatom a rádiót, egyetlen állomás se, betűt se mond a nagy újságról... Ez nap éjfél után felzörgetnek bennünket. Mici húga, Renée a férjével<sup>14</sup> és a fiával. Öt napig utaztak, beogradi házukra bomba esett, a pincéből még felmentek a lakásba, hogy kabátot vegyenek magukra, s aztán, mindenüket odahagyva, sodródtak a bombázás elől menekülő tömeggel. Az első vonatra, ami akadt, felültek, s ott határozták el, hogy Drvar felé fognak igyekezni... Útközben tucattal hallottak hasonló híreket, mint amilyenel Vašalić örvendeztetett meg engem. Szerintük fizetéses propagandisták igyekeztek így lelket önteni a menekülőkbé. De valószínűbb, hogy az ellenség

ágensei röppentettek világgá túlzott jó híreket; a tartós depresszió, mely hamar nyomon követte őket, felért a múltó bizakodással, és fokozta a káoszt.

Reggel, Renée-ék érkezése napján, légiriadó — miután már tíz perce Mici is, én is az ágyból tisztán halljuk a repülőgépek motorzúgását. Senki se tudja, ellenséges vagy saját gépek-e, és így napjában négyszer-ötször szólalnak meg a szirénák. Közben a hírek a drvari cseményekről: a Drvar felé menő vonaton elfogtak s félig agyonverték egy német kémeket, aki begradi kurírnak adta ki magát. (Pár nappal később „a kém” a kórházba került. Subotikai zsidó fogorvos, aki Kninben szolgált a katonaságnál. Mikor Kninben Pavelić-párti horvátok<sup>15</sup> kitűzték a fehér zászlót, és horvát tisztek kihirdették a katonáknak, hogy menjen, ki merre lát — a pánikban s attól való féltében, hogy német fogságba kerül, nem zsidó hangzású névre hamisított magának iratokat. Utközben összeverték, a csendőrök itt Drvaron hét bordáját törték össze, s akkor vallotta csak be, hogy mit s mért tett. Kivétel nélkül, tisztek, akik később a kórházba jöttek, maguk a csendőrök is, sajnálták. A kapitány — idősebb ember, aki itt parancsnokféle volt, fülem hallatára mondta: „Orvos, intelligens ember, ilyen ostobaságot kövessen el. S ha már megtette, mért nem mondta mindjárt: ezért és ezért tettem — mind megértettük volna, s haja szála se görbült volna meg.” S külön kérte Micit, tegyen meg minden lehetőt, hogy Schlesinger felgyógyuljon.)

A vasútépületnél egész nap ott feküdt egy szerb ezredes hullája. Senkinek se jutott eszébe, hogy el kellene takarítani, s naphosszat bámészkodó népség állta körül. Semmi más nem lehetett róla megtudni, mint azt, hogy egy őrmester lőtte agyon, mert — kémnek tartotta<sup>16</sup> avagy valami hasonló-nak. Hátról lőtte le, mint Mici, akit halottkémnek hívtak oda, megállapította. Az őrmester, fiatal ember, napokig sé-tált még itt Drvaron. Senki se volt, aki kérdőre vonja. (Al-lítólag most a németek nyomoznak a gyilkosság ügyében.) Az ezredes zsebében pénzt már nem találtak, csak fényképek



voltak a tárcájában és a zagrebi Higijenski zavod lelete vér-  
vizsgálatról. Pop Milan temette el a legnagyobb valószínű-  
ség szerint ártatlanul megölt öregembert a drvari pravoszláv  
temetőben.

*Drvar, 1941. ápr. 28.*

Azért írom ide minden esetben, hogy „Drvar”, mert az az  
érzésem, hogy „még mindig” Drvar. Tegnap az utcán talál-  
koztunk Janković mérnökkel. Őt napon belül el kell hagynia  
Boszniát, mert szerbiai eredetű. A kiutasítási rendelet min-  
den szerbiai szerbre érvényes; az orvosok annyiban kivételek,  
hogy meg kell várniuk, míg helyüket újonnan kinevezettek  
öltik be.

A Verle kisasszonyok, akiknek apját a kórházban, őket  
magukat pedig szívességből kezelte, vizsgálta Mici — s akik  
tegnap az utcán nem köszöntek Micinek. Az öreg Verle  
német eredetű munkás. Drvaron, ahol a megszállás óta szer-  
bek és horvátok Micivel, tehát velem szemben is hangsúlyo-  
zottan barátságosak, s különösen melegek a szerbek, a Verle  
kisasszonyok az első szimptóma. Most jut eszembe, a második  
— az első az a kis Nikola esete<sup>17</sup> volt. A Nikola 15 éves.  
Télen került az erdőből valami sérüléssel a kórházba, s mikor  
felépült s el akarták bocsátani, a „bolničar”-ok vették párt-  
fogásukba, amennyiben elmondták Micinek és a főnökének,  
hogy Nikolának se apja, se anyja, senkije, és sír és öngyilkos  
akar lenni, ha el kell hagynia a kórházat. Nikolát erre be-  
tegyállományban ott tartották továbbra is azzal, hogy segí-  
tenie kell a fahordásban és egyéb házi munkákban. Nikola  
boldog volt, és még boldogabb lett — cipőt vett, elválasztotta  
a haját, kicsípte magát, mint ahogy illik annak, aki karriert  
csinált —, mikor a „bolničar”-okat behívták a katonasághoz,  
s őt fizetéssel mint igazi bolničart továbbra is a kórházban  
tartották, amíg a régiek vissza nem térnek. Ez azonban most

pár nap előtt bekövetkezett — és minthogy most már tavasz van, Mici és a kórház adminisztrátora elbocsátották a helyettes ápolókat, s a régieket, akik 8—10 éve dolgoznak a kórházban, őket akarták megtartani. A napokban azonban megjelent a kórházban egy vasutas, Micit kereste. Itteni bizonyos urak — megnevezte azokat, akiknek az ablaka alatt három hét előtt macskazenét rendeztek, mert hitlerofil hírben állottak —, ezek az urak üzenik Micinek, mint a kórház jelenlegi főnökének, hogy meg kell tartani Nikolát. Így lett a kis Nikola, akinek a nemzetiségével eddig senki se törődött, politikai személyiség, mivelhogy horvát. Helyette a pravoszláv Lukát, a régi kórházi alkalmazottat kellett elbocsátani.

Mindez nem érdekes a tény mellett, hogy tegnap a németek Athénben s ugyanakkor Solumnál több helyen átlépték Egyiptom határát.<sup>18</sup> De ha a Verle kisasszonyokról, Janković mérnökről és Nikoláról — és a Mici meg az én kiszolgált sorsomról beszélek — és Drvarról a háborúban —, nem beszélek másról, mint épp az „érdekesnek” a manifesztálódásairól. Maradok tehát Drvarnál; annál, amit itt a tizenkét napos háború alatt láttam — a magam és még inkább a Mici szemével. Mici szeme — ó, édes, áldott, szegény, szép szeme!

*Drvar, 1941. ápr. 30.*

Ez az összevisszaság a látottak sorrendjében elkerülhetetlen, mert a 15 nap előtti események, nem is szólva a 20 nap előttiokról, kiszorulnak az újak, a frissek utolérhetetlen iramától. Mégis, ha már akkor elmulasztottam, megpróbálom most utólag a megrögzítésüket: a kórház első háborús sebesültje egy 8 éves kisgyerek volt, akinek egy, az erdőben talált töltény leszakította keze két ujját. Azután négy-öt nap alatt a kórház egészen kiürült, a légiriadók elől csak egyetlenegy beteg nem menekült el a kórházból: egy szegény öreg, akinek a lába sínben volt, s aki az egész tizenkét nap alatt,

megadva magát sorsának, nem mozdult az ágyából, nem mozdulhatott. A háború 7. napján — az öreg kezdett társaságot kapni. Délután telefonáltak Oštrejéről, hogy sebesültek vannak útban, a kórház készüljön. Ott voltam Mici mellett, mikor az első sebesültszállító kocsi megérkezett. Az első katonára, akit a hordágyon behoztak, nem került a műtőasztalra: egyenest a kórház halottaskamrájába vitték. Azután jöttek a többiek... egész hajnalig. Mici az egyetlen orvos, röntgenológus, belgyógyász, és sehol a közelben valaki, aki a sebészethez értene. Mici — ezt Vašalić mondta rezüméképpen — higgadságban, munkabírásban, idegekben különb volt, mint a legkülönb férfi lehetett volna. Irtózatos volt ez az első éjszaka. A sebek miatt — tüdőlövéses csendőr, a fiatal katona, akinek keze feje hiányzott, a 17 éves dobrovoljac<sup>19</sup> a térdsebesüléssel — iszonyat volt, de a legiszonyatosabb az iszonyatban, hogy közülük senki ellenséget nem látott. Itt az a hír járta, hogy Grahovón — innen egy órányira — harcok folynak — a sebesültek azonban mind vagy úgy sebesültek meg, hogy szerencsétlenül jártak elővigyázatlanáguk miatt, vagy pedig — s ez volt a leggyakoribb — félreértésből, gyanakvásból, mindenkiben árulót sejtve vakon és vadul lövöldöztek egymásra. Például a tüdőlövéses csendőr: egy tucát fegyveres katona körülfogta a trubari csendőrörsön. Add meg magad! — mondták neki, ő abban a hiszemben, hogy horvát usztasákkal áll szemben, egyedül egy tucát ellen, lövöldözni kezdett. Mikor harc képtelenné vált, kiderült, hogy a támadói is tévedtek. Az volt a hír, hogy a csendőr az usztasákhoz csatlakozott. Ez a tucát is, mint annyi más ezernyi tucát katona, irányítás nélkül kóborolt, keresve az ellenséget: a tisztjeik horvátok voltak, akik azt mondták nekik, hogy vége a háborúnak, ki-ki menjen, amerre lát. Tisztjeiket és egymást ölték, és özönlöttek, másnap és a következő napokban egyre többen, sebesültek és nem sebesültek, egész osztagok, Drvarra, keresve egy parancsnokságot, mely harcba vigye őket — és híreket kérdezve és hírkérdezőktől ostromolva — és senki se tudott semmit, csak azt, ami látható volt: a felbomlás teljességét. Csak 1918-ban, Magyar-

országon láttam hasonló káoszt, a különbséggel, hogy akkor ott már senki se akart harcolni, itt pedig mindenki úgy érezte, hogy feltámadás volna, ha akadna, aki parancsot adna: ide vagy oda kell menni az ellenséggel szembeállni.

*Drvar, 1941. május 1.*

Tegnap Drvart elhagyta a megszálló német csapat<sup>20</sup>, s még arról se írtam, hogy volt az, mikor bevonultak s itt voltak. Ma Drvar ünnepiesen csendes. Az olaszok, akiket a németek helyére már tegnap vártunk, mindeddig még nem jelentek meg, s a munkások pedig, mint Mici már tegnap a borbélynál Todortól hallotta, ma a gyár kívánsága ellenére, ünneplik a május elsejét. Azt hiszem, mindenki úgy volt itt, mint én: nagyon hosszúnak tűnő 10 nap után az elmúlt éjszaka először aludtam jól, mint aki zárt ajtók mögött fekszik az ágyában. Az ajtók persze máskor is zárva voltak, de a valóság csak illúzió volt: az ember tudta, hogy akármelyik órában jöhetnek, s fülelt, várt — nem voltunk egyedül, ők is itt voltak. Nem mintha ittlétük alatt valakit is bántalmaztak volna; amilyen falánkul vetették rá magukat a javakra, olyan korrektek voltak, ami az embereket illeti. De a tudat, hogy itt vannak, s hogy büntetlenül mindent tehetnek, s mindenki védtelen velük szemben, a tudat, hogy senkinek semmit s nekik mindent szabad . . .

De előbb hadd folytassam ott, ahol tegnap elhagytam. A kórház hadikórházzá és egyben átutazó, céltalan katonák, főleg tisztok hoteljévé alakult át. Egyszerre fél tucat orvos került Drvarra, mind katonák, akik most már segítettek Micinek. Köztük egy sebész, Ranješević, a legszimpatikusabb, Banja Lukáról. (A subotica-i fogorvos esetét mindnyájan hallották, mind sorba látogatták, egyetlenegy se volt, aki más-képp beszélt volna róla, mint részvétellel. Senkit se kísértett, hogy komikusnak találja a pórul járt zsidót.) Most már senki

se kételkedett benne, hogy mi történt: a katasztrófa méretei egész meztelenségükben láthatóvá váltak, mikor tökéletes rendben egész ezredek érkeztek Drvarra, gyönyörű lovakkal, gépfegyverekkel, katonákkal vadonatúj ruhában — hogy a német parancsnokság parancsát várják, hova menjenek a fegyvert átadni.

Egy ilyen ezred élén lóháton szerb tiszt. A parasztok, munkások egymás után veszik le a kalapjukat, sapkáikat, némán és megilletődötten, s a tiszt hangtalanul, megértően tisztelig. Ez volt a legpatetikusabb jelenet, amit Drvaron láttam: spontán volt, méltóságos gyász és búcsú, komorabbat elképzelni nem lehet. Nagyszerű és gyönyörű nép ez.

Nem ugyanezeket a parasztokat és munkásokat, de ugyanezt a népet láttam másnap egész másképpen. Szemben az én ablakkal, az iskolaépületben volt a „suhoputna stanica”, afféle katonai kommandó, mely az átvonuló katonák élelmezéséről gondoskodott. S mikor a jugoszláv katonaság elhagyta Drvart, hogy elinduljon Jajce felé — így rendelte el a kapituláció lebonyolításával megbízott német parancsnokság —, a jugoszláv katonaság alig hagyta még el Drvart, egyszerre az ablakom alatt vad kavarodás, láрма — akkora tömeg paraszt és fehér kendős parasztasszony, legények, lányok, gyerekek, amelyet még Drvaron nem is láttam. Máiig se tudom, hogy előre készültek-e erre, vagy pedig pillanat alatt terjedt-e híre a nagy élelmiszerkészleteknek, amit a jugoszláv katonaság hagyott vissza az iskola épületében. Az iskolaudvart alacsony fakerítés választja el egy magas dombtól. A domb lejtőjén, ablakokon, kapun keresztül, mindenütt, minden oldalról vad sietségben egymást taposva támadtak rá a kincsekre. Nem szabad elfelejteni, hogy egész éven keresztül ezen a környéken az emberek legfőbb tápláléka a vízben főtt kukoricaliszt, a „pura”; most ugyanezek az emberek egész zsák búzaliszttal, egész zsák cukorral, bödön olajjal a vállukon, s ki mennyit markolt, annyi lett az övé. Mámorosak voltak, őrvöngtek, és a csendőrök, polgárőrök lövöldözhettek — persze, csak riasztó lövések voltak, de ha köztük lőttek volna, az se tudta volna megállítani őket. Megszólal-

tatták a légitámadást jelző szirénákat, hogy a tömeg szétszéledjen; senki se ült fel a cselnek. Tíz perc alatt kiürült az iskola-kaszárnya. Láttam egy asszonyt, aki minthogy már mást nem talált, a fosztogatás orgiájában a kötényében bombákat és gránátokat hurcolt . . .

Később aztán megtudtam, hogy a legtöbbit egy gazdag ember, valami Skakić<sup>21</sup> nevű, autótaxis üzem tulajdonosa rabolt össze. Teherautóval érkezett ide, és megrakva, amennyire csak lehetett, robogott hazafelé. A többieknek csak a két kezük, legfeljebb a kis lovuk volt, amit megrakhattak. Másnap, ha jól emlékszem, 19-én érkeztek az első német katonák Drvarra, néhány tiszt, utánuk, pár órával később, motorbiciklin 40—50 főnyi csapat legénység.

*Drvar, 1941. május 3.*

Sietek, sietnem kellene a német megszállásról írni, nehogy ez arra az időre maradjon, mikor már az olaszokról lesz írni valóm: Mert eddig ugyan még nem érkeztek ide az olaszok, harmadik napja, hogy reggel mindig elégedetten közlöm az ablakból Micivel: még mindig nincsenek itt — de tegnap a csendőrőrmester azt állította, hogy egész biztos, ma délután itt lesznek.

Kezdjük tehát a németekkel. Különösképpen pontosan úgy jártam velük, mint majd mindenki Drvaron: mikor már itt voltak, mikor már nem „a németek”, hanem mint hallható, látható emberek, többnyire alig húszévesek mozogtak itt az utcán — a szorongás első pillanatra bennem is felengedett. Szinte szerettem volna beszélni velük; ez talán maradványa az egykori hitemnek, alighanem kiirthatatlan maradványa annak a hitnek, hogy mindenkivel lehet beszélni, mindenkire vezet út.

Az első hirdetemény, amit a német parancsnok az utcán

kiragasztatott, biztosította a lakosságot, hogy senkinek se kell félni, garantálja a személy- és vagyónbiztonságot mindenkinek, aki lojálisan aláveti magát a rendelkezéseknek. Minden fegyvert, muníciót 24 órán belül be kell szolgáltatni; akinél fegyvert találnak, agyonlövik. A boltokat mind ki kell nyitni, a német katonák minden vásárlást pénzzel fizetnek majd meg, a „Kriegsmarke”-val, melynek értékét a parancsnokság 0.50 egyenlő 10 dinárban szabja meg. Az iskolákban el kell kezdődni a tanításnak. Sztrájkkísérletért halálbüntetéssel fenyeget, mint természetesen minden szabotázásért.

Az utcagyerekek mindjárt összebarátkoztak a német katonákkal, akik amint leszálltak az iskola épülete előtt, cukorkával kedveskedtek az őket körülvevő gyerekhadnak, s az ablakba, ahonnan néztem, felhallatszott a kedélyes nevetgélésük. Jovanka, a Zotovićéktől örökölt cseléd lányunk, aki retentelenen félt, ragyogva közölte kellemes meglepetését. Tetszetek neki, mind szökek — „lepi su ti Abisinci”, állapította meg. (A megfejthetetlen rejtélyek közül való, mért gondolta, hogy abesszíniaiak a németek.) A lövöldözések, légiriadók s az előbbi fosztogatás után a bámeszkodók és bámesz sétálók a népes utcán bizonyos eufóriával nézték az idegen katonákat. A különben eseménytelen Drvar élvezte a rendkívüli és veszélytelen szenzációt s azt, hogy „túl van rajta”, s nem volt több az egész, „csak” ennyi. Akiknek félténivalójuk volt, örültek a rendnek, mely most már biztosítottnak látszott. A fosztogatás, a németek érkezése előtt, különösen ezt a réteget ijesztette meg. Valószínűleg mindenki tapasztalta a ragályos természetét a fosztogatásban megnyilvánult felbomlásnak. De sehol eklatásabban ez meg nem látszott, mint Mici kis birodalmában, a kórházban: a morális klímának hirtelen megváltozásával szemben az egyéni morál egyik napról a másikra megszűnt ellenállni. A kórházban egyszerre sűrűsödtek a panaszok, egyik betegről a takaróját, másiktól a kabátját lopták el, s mi magunk is a károsodottak közé kerültünk, mikor — a németekre való tekintettel visszaköltöztünk a saját szerény lakásunkba, s a bennünket költöztető bolničarok kezén — Luka kezén, aki sok éve állt a kórház szolgálatában, s Zotović bizalmi embere

volt — eltűnt a szandálom és egy ingem s majdnem Zotović különböző ruhadarabjai is.

Szóval valamiképp a helyreállt egyensúlyt érezték az emberek, hogy a németek megjöttek. Velük együtt azonban megjelentek a Banja Lukából keltezett s Hrvatska Bosanskáról<sup>22</sup> szóló első felhívások, rendeletek is. Mindet egy Dr. Gutić<sup>23</sup> írta alá, az itt kizárólagosan szerb lakosság számára érthetetlen „stožernik”<sup>24</sup>-nek nevezett minőségben. A fegyver-beszolgáltatásról szóló rendeletét követte az „oglas”, mely szerint minden szerbiai és montenegrói születésű és eredetű egyénnek öt napon belül el kell távozni Horvátország területéről, továbbá azoknak — ez meglehetősen homályos passzus volt —, akik méltatlanok a horvát állam vendégszeretetére, mert különben karhatalommal fogják őket átadni a határon. Egyik utolsó rendelet a rádió-vevőkészülékek, fényképezőgépek és távcsövekről szól. Zsidóknak és pravoszlávoknak, amennyiben ilyen készülékek birtokában vannak, azokat 24 órán belül be kell szolgáltatni a hatóságoknak. A rendelet ellen vétőket 5-től 10 évig terjedő börtönbüntetéssel fenyegetik meg. S ezzel egy időben még egy „oglas”: 500-tól 1000 dinárig terjedő jutalomban részesül, aki beárulja, hogy kinél van még fegyver vagy muníció.

*Drvar, 1941. máj. 6.*

Az olaszok még mindig nincsenek itt, s egyelőre Drvar, ahol az utolsó három nap igen hideg volt, hó is esett, vár, hogy kik jönnek majd a németek után: olaszok vagy usztasák. Nem éppen izgatottan, inkább fáradtan és semmi jót se remélve vár. Az a furcsa eufória, mely a németek bevonulása után kapott lábra, hamar elmúlt. A németek ugyan senkit se bántottak, még csak gorombák se voltak senkivel, de az emberek mind ijedtebben vették észre, hogy a korrekt németek miként „vásárolnak” meg mindent, ami a szegény Drvaron



csak található. A boltokat mind ki kellett nyitni, és minden boltban ott voltak a német katonák — és vásároltak. Mindent, és mindent korrektül megfizettek a Kriegsmarkeval. Harisnyát, férfi-, női inget, szövetet, élelmiszert — mindent. Azután az egyes boltosoknál, a zadrugánál, a konzumban rejtett és nem rejtett készleteket kezdték lefoglalni. S Ignjat, a számtalan gyermekkel megáldott kárpitosmunkás, Drvar legmélyebb gondolatának és érzésének adott kifejezést, mikor azt mondta nekem: „Kezdek félni, hogy a végén mi majd éhen halunk.”

Nekem személy szerint is volt egy, sőt két találkozásom németekkel. Négy német katona nyitott be egy délelőtt a lakásunkba. Mici a kórházban volt, egyedül fogadtam őket. „Wir haben den Auftrag nach Waffen zu suchen”<sup>25</sup> — mondta a vezetőjük, egy egész fiatal, nagyon szőke tiszt vagy altiszt. Mikor azonban szembekerült a könyvespolcunkkal, megfélekezett a hivatalos célról — a könyvek mennyiségén kívül az is impresszionálta, hogy legnagyobb részét német könyveket lát. Magnus Hirschfeld: Sittengeschichte des Weltkriegs kötetén is megakadt a szeme. Nézte, s aztán rám nézett — olyan mosollyal, mint iskolásgyerek, aki a szomszédja kezében tiltott könyvet lát. Beszélgetni kezdtünk, s úgy váltunk el, hogy megkért, feljöhet-e délután hozzám kölcsönkérni valami francia könyvet — franciául szeretné olvasni. S délután meg is jelent, de úgy látszik, nem mert egyedül jönni, magával hozott még valakit, valami tenyeres-talpas stájert. Mindjárt mondta, hogy annak valami szórakoztató, könnyű olvasmányt kér csak kölcsön. Ez alkalommal még be is mutatkozott. Paul Morand: La route des Indes-ét vitte el magának, a másiknak az Atlantis öt példányát és Paul Ernst egy novellás kötetét adtam olvasni. Ezúttal megint rövid beszélgetés. Sok dolgom van-e a kórházban?

— Nem én, a feleségem az orvos.

— És ön?

— Csak úgy, olvasgatok, élek . . .

— Talán ír is?

— No igen, néha, csak úgy, a magam számára.

— És a többi orvosok?

Erre én önkéntelenül egy sóhajjal: — Még hárman voltak itt. Mind a háborúban. Eddig egyik se jött vissza.

— Majd visszajönnek, biztos visszajönnek — sietett vigasztalni, s aztán jött a felejthetetlen mondat, emiatt jegyzem fel az egész beszélgetést. — In djesem Krieg war ja nicht viel los<sup>26</sup> — mondta, s angyali ártatlansággal siklott el Beograd és minden és mindenki felett.

Mellékesen, de nem érdektelen: szándékukban volt, míg szemben álltak velem, a könyveket visszaadni. Mondták is, hogy majd becsomagolják a fedelüket, nehogy bajuk essék. S valószínűleg a többiek kinevették őket ezért a szándékért — s elvitték magukkal talán hadi emlékeknek.

Még valami komikusát: a németek váratlanul gyors kivonulása napján, délután, az ablakban állok, s lent a Verle kisasszonyok haladnak, akiket csak onnan ismertem, hogy egyszerre nem üdvözölték Micit. Talán, hogy jóvátégyék, most ők köszöntek fel nekem az ablakba nyájas mosollyal. Ez a fajta az ilyen időkben a legveszedelmesebb.

Napok óta hír nélkül arról, hogy mi történik a világban. Zotović rádióját megpróbáltuk úgy megmenteni, hogy a kórházba vittük, és a katolikus ápolónő tulajdonaként jelentettük be. A nővér komikus volt: csak arról beszélt, hogy végre van rádiója. Félig-meddig lopva, egy-egy félórát hallgattuk ott. Tegnap azonban Vašalić azt a hírt hozta, hogy a hatóság nem egyezik bele az ajándékozásba — azonnal be kell szolgáltatni az apparátust. Ez meg is történt tegnap este.

A Hrvatski Narod<sup>27</sup> 2 számát láttam azonban. 1919-beli magyar újságok rémlettek fel előttem, stílusban és frazeológiában pontosan úgy festettek, mint a Hrvatski Narod. Betetőzésül a kis Nikola felajánlotta a Hrvatski Radnik<sup>28</sup> egy számát is. Azt is á-tól z-ig elolvastam. Szintén „dējà vu” — szintén 1919-ben, a Friedrich-kormány<sup>29</sup> idején, Budapesten.

*Drvar, 1941. máj. 8.*

Több mint egy éve, hogy itt vagyok Drvaron, s ez alatt az egész idő alatt aligha beszéltem annyi emberrel s annyit, mint az utolsó két héten egy-egy napon. Egész az utóbbi időkhöz minden itteni eseményről, emberekről csak Micin keresztül tudtam. Az utolsó pár héten azonban sokat voltam a kórházban, az utcán, s bárhol voltam, mindenütt ugyanaz történt: engem kérdeztek, s én kérdeztem, hogy mi újság. S a legutolsó napokban nemcsak a hírétség jegyében lett számomra Drvar a „mi” Drvarunk. A horvát rendeletek, melyek zsidót és pravoszlávot egy kalap alá fogtak<sup>30</sup>, egyazon sárga folttal láttak el — sorsközösséget teremtettek, és a szimpátiákat, melyek Mici iránt itt kezdettől fogva elevenek voltak, émirántam is egész rendkívülivé fokozták. S elég az utcára kilépni s látni, hogy köszönnek, hogy fogadják az üdvözléseket az emberek — főleg szerbek, akik a lakosság 98<sup>0</sup>/<sub>0</sub>-a itt, de nemcsak szerbek —, s az embernek az az illúziója támad, hogy otthon van. Soha, sehol olyan mértékben otthon nem éreztem magam 1919 óta, mint itt, ennek a népnek a körében. Micivel együtt ott voltam a pályaudvaron búcsúztatni azokat a szerbiai eredetű drvariakat, akiknek el kellett hagyni Boszniát. Köztük egy öreg munkás is. Mindenki összecsókolózott velem, s az öreg sírt. S én, aki egy évig éltem Drvaron anélkül, hogy a saját lakásunkon kívül egyetlen lakásban is megfordultam volna, és akivel senki se beszélhetett, én úgy öleltem magamhoz és csókoltam meg búcsúzóul Janković mérnököt, mintha testvértől kellene elválnom.

Tegnapelőtt, minthogy most már én is itt s nemcsak a szobámban élek, Micivel együtt kimentünk a Vašalić kis házába, mivelhogy V.-nek Đurđev danra esik a slávája. V.-ről majd egyszer külön s biztosabb körülmények közt. Az udvarán, a gyepen gyönyörű ló legelészett; a Drvaron át kapitulálni induló jugoszláv katonák az átlagos lovaikat 10 meg 20 dinárért adták el; ezt a különösen szép paripát 100-ért vette V. 10 éves kislánya. (V.-nek csak 50 dinárja volt. A kislány a kórházba jött

be hozzá izgatottan 100 din.-ért. V.-nél ott ült Stojanović Banja Lukáról. Az adott a gyerekeknek még 50-et.) A „ész-títalók” között megjelenő idősebb parasztasszony hozta a hírt, hogy Drvarra megérkeztek az olaszok. Mikor délfelé hazaértünk, épp tartott a bevonulás. Kerékpáros osztagok, teherautók [...] első órában, hogy bevonultak itt velünk szembe az iskolaépületbe, én is ott álltam azok között, akik megbámulták a fejszerű fejfedőjüket, melyről hosszú zsinóron egy hasonlóképp piros bojt lóg le, s verdesi a hátukat. Az iskolaudvar egyszerre megtelt gyerekekkel, akik a kis szerb sapkáikban nagyszerűen beillettek az egyáltalán nem katonás piros fezek erdejébe. Egyszerre csak látom, hogy egy nagy darab olasz kiabál, gesztikulál, és nem tudják megérteni; kér-dem a kerítésen át, mit akar. Mondjam meg a bambinóknak, hogy ő „molto” szereti a bambinókat, de ha a kapitány jönni fog, és itt találja őket az udvarban, vele fog pörölni. Sikerral láttam el a tolmács tisztét, mert a több tucat gyerek tökéletesen megértette, hogy ez így van, és azonnal beérték azzal, hogy az udvar helyett a kerítésen kívül foglaljanak helyet. A hadfi, akinek segítségére érkeztem, graziet mondott, és arra kért, hogy mondjam meg még azt is, hogy a kerítésnél ott maradhatnak, nehogy most ijedtükben egész elmenjenek a gyerekek. Ez az aggodalom persze túlzott volt, mert a bambinóknak eszük ágában se volt elmenni, sőt mint fél órával később az ablakból láttam, már vissza is mentek az udvarba, és nem tudom, a kapitány megszidta-e érte Cerbót — a gyerekek úgy kiabálták a nevét, hogy visszhangzott tőle az utca — de mindenesetre a nagy iskolaudvar, ahol a zöld gyepen hevernek a katonák, tegnap is, ma is egész nap me-zítlábos drvari gyerekektől hemzseg.

A gyermekek egyébként kevésbé ártatlanok, mint felnőtt bá-rátaik. A gyerekek azok, akik a tojás árát Drvaron tegnapról mára egy dinárról háromra szöktették fel. Ennek a közgazda-sági ténynek eredeténél véletlenül személy szerint asszisztáltam. Szintén az iskolaudvar alacsony fakerítésénél. Egy olasz ka-tona azt kérdezte egy gyerektől — aligha volt a kölyök több

7—8 évesnél —, hogy tudna-e neki tojást hozni. A gyerek három ujjával mutatta, hogy mennyit tud hozni. S a kérdésre, hogy mennyiért, újra a három ujját mutatta. Az olasz félreértését, hogy ez egy tojás ára, a kölyök azonnal kihasználta — és 3 helyett 9 din.-t zsebelt be. S az olasz katonák s ma már egész Drvar 3 din.-on alul nem kap ezóta tojást.

Kimeríthetetlen Drvar krónikája: tegnap megjött a háborúból dr. Gračanin is. Téves hírközlés folytán Zotoviéra számítottunk nagy örömmel, s helyette dr. Gračanin érkezett. Azonnal közölte Micivel, hogy Banja Lukáról jön („ahol magával a stožernikkel” is beszélhetett), s hogy az ottani O. U.<sup>31</sup> megbízásából ő lesz most már a kórház igazgató főorvosa. Horvát ugyanis, 29 éves, az apicitist két p-vel írja és a háború kitörése előtt arról volt szó, hogy az O. U. kiteszi a drvari állásából. G. egész szürke, kis ember, kacsázva jár, és láttam a lakását, mikor fegyver után kutató német katonákat kellett az orvosi lakásokban kalauzolnom: könyvet ott nem láttam, csak olyan nagy olajnyomatos szentképeket, mint a szentiváni sváb parasztoknál. Azt hiszem, nem rosszindulatú, csak éppen közönséges ember, és a sors humora, hogy noha „magával a stožernikkel” beszélt, Drvarra érkezve itt Horvátország helyett olasz katonákat talált.<sup>32</sup> Egyelőre azonban ő Mici főnöke. Micit nem fogja zavarni, mert orvosi ambíciói nincsenek. Ma, upravniksága első napján félóra ra jött be a kórházba, hogy a személyi kérdéseket — kit tartsanak meg az ápolók közül s kit bocsássanak el — intézze el. A betegeket meg se nézte. A barátjával jött, dr. Dujakovićtyal, aki meg a most Bulgáriához csatolt Dél-Szerbiából való, s akinek egyetlen dilemmája, hogy ne menjen-e Bulgáriába, ahol talán inkább volna kilátása hasonló karrierre, mint a Gračaniné — volna, ha Drvar nem kerül Olaszországhoz. A naivitása az ilyen embereknek: minden időkben az ilyenek azt hiszik, hogy az a végleges, ami van. S Gračanin nyilván izzadt ezért a szerencséért: mielőtt B. L.-ra ment, napokig előszobázott Zagrebban, ahol — mint ő mondja — minden egész normális.

Hajlandó mindent egész normálisnak találni, mivelhogy ő most titulust és körülbelül dupla fizetést kap majd. Az ola-

szok jelenléte az egyetlen, ami, úgy látszott, kellemetlenül lepte meg és aggasztotta. De hogy Mrvoš, a Suzor eddigi főorvosa — ő újságolta — börtönben van, ez nem izgatta. „Csak azokat bántják, akik az előző rezsimben exponált »jugoszlávok« voltak” — magyarázta meg dr. G. Ő beszélt el azt is, hogy Banja Lukán plakátokat látott: eltűnt 4 német katona, s a németek megtorlásul a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből 100 embert lőttek agyon; minden további német katonáért újabb 100 kerül sorra — közli a plakát. Fantázia nélkül, ezt is elmondta. Komolyan semmi más se foglalkoztatja, mint a váratlan személyes szerencséje, úgy látszik.

A kórház különben ma Nezavisna Država Hrvatska<sup>33</sup> pecséttel körlevelet kapott, hogy azonnal be kell jelenteni, hogy az orvosok és tisztviselők milyen fajhoz, felekezethez tartoznak. Egyelőre azonban — mint Kosta, a postás, aki letette a hűségesküt Pavelićnek, mondta — nem lehet levelet küldeni sehova, csak oda, ahol olasz megszálló csapatok vannak. „Ništa hrvatsko, samo talijansko”; mondta harsányan, s diplomatikus tartózkodása nem rejtette el előlötti elégedettségét.

*Drvar, 1941. máj. 10.*

Tegnap reggel Mici azzal jött vissza a kórházból, hogy Gračanin azt mondta Obradnak (utóbbi bolničar az ambulancián), hogy ma olasz nemzeti ünnep van, nem szabad dolgozni. (A kórháznak az új upravnik még feléje se nézett.) Az ablakunk alatt nagy élénkség. Mici foga fájt, egyedül mentem le megnézni, mi az. A bersaglierik<sup>34</sup> teljes, kakastollas díszben sorakoztak a Činovnički dom előtt, egy kopott konyhaasztal körül. A parancsnokuk, egy őrnagy, ment fel az asztalra s tartott ünnepi beszédet, az „imperio” megalakításának 5. évfordulója alkalmából. Az ember azt hinné, a feladat épp ma meglehetősen kényes. A derék ember azonban valószínűleg ugyanazt a beszédet mondta el, amit előző évforduló-

kon ez ünnepen tartott. Mintha közben Abesszínia el se vezetett volna.<sup>35</sup> Én az őrnagyot hallgattam ugyan, de közben nézni inkább a hallgatóságot néztem. A mindig temperamentumos, valósággal bájos legénységi arcok halálos közömbösek, a beszéd ideje alatt. Az „il re” és a „Duce” nevére, valahányszor kiejti az őrnagy, a szónokkal együtt tisztelegnek. A szónok pedig egy szuszra emlegeti az autótutakat, amiket a fasizmus adott Itáliának és Michelangelót — és különös képzettársítással Torricellit, akikkel Itália az emberiséget ajándékozta meg. A beszéd különben aktuális részében tele volt „gentilezza”-val<sup>36</sup>. Mellettem állt a szegény kis Petrovićné, aki minden vonathoz kiszalad, hogy hátha hírt hall az uráról — s mikor kérésére lefordítottam neki a beszédnek azt a passzusát, mely Drvarra vonatkozott — nem hódítók, barátok vagyunk itt, és a vendégszeretetet háláljátok meg —, Petrovićné kijelentette: lepo, fino. És a „Dalmazia nostra” szintén helyeslésre talált Petrovićnénál, s valószínűleg a többi bennszülött hallgatóságnál is, ha lett volna, aki lefordítja nekik is — mert a Dalmazia nostra azt jelenti, hogy tehát nem jönnek oda az usztasák. A szónoklat után az őrnagy elé egy nagyon jó, kerek képű fiatal katona pattant fel az asztalra, és sűrűn rázogatva a kakastollas sisakját, két kezével vezényelte a katonák énekét. Az őrnagy nem állta meg, hogy a katona háta mögött ő is ne segítsen kicsit a vezénylésben . . .

Az ünnep csúcspontja a mi számunkra azonban az volt, hogy délben feljött lakásunkra Bilbija a hírrel, hogy az olaszok mindenkinek visszaadják a horvátok rendelkezésére elkobzott rádiókat — mindenkinek, kivéve a zsidókat. Szerencsére nem is volt saját rádiónk, a Zotović rádióját így azonban visszaadták. Rajtunk kívül csak egy zsidó család él Drvaron, egy Albahari nevű kereskedő — annak a készülékét „szívességből” az új horvát községi elöljáró vette át megőrzésre a saját lakásába.

Minékünk azonban ily módon megint lehet zavartalanul, szegény Zotović lakásán, rádiót hallgatnunk, s a világ megint nagyobb lesz, mint Drvar és 30—40 kilométernyi körzete. Nem mintha ez a körzet kevésbé volna érdekes. Tegnap, hogy

a kórházból jött, Micit megállította egy vasutas, s a következő történetet mondta el neki: 4 nap előtt az usztaák már útban voltak Drvar felé. Volt náluk egy lista, kiket kell itt agyonlőni, kiket bebörtönözni. Az agyonlövendőök listáján a vasutas a 14. volt, Mici és én is állítólag ezen a listán szerepeltünk. A vasutas egy udvarunkban álló bokorra mutatott: amögött volt Đurđev dankor egész nap egy gépfegyver elrejtve, mondta ő. S ugyancsak szerinte 300 bomba is volt készen, összegyűjtve, hogy ellenálljanak az usztaáknak, akiket azonban Oštrelnjél visszafordulásra kényszerítettek a vasutasok, s így maradt volna el a véres Đurđev dan Drvaron. — Mennyi az igazság, mennyi a fantázia mindebben? Mindenestre jellemző az atmoszférára, hogy ugyancsak a Đurđev dantól féltek az itt élő horvátok is. Azt hiszem, Vuksan<sup>37</sup> mondta komolyan Micinek, hogy a szerbek e napon le akarták mészárolni az itt élő horvátokat.

*Drvar, 1941. május 12.*

Amíg dr. Gutic rendelete eltiltott bennünket a rádiótól, s amíg az olaszok el nem rendelték, hogy vissza kell adni a pravoszlávoknak az elkobzott rádiót, Micivel együtt csak azoktól az emberektől kaphattunk híreket, akiknek volt készülékük. Hihetetlenül hangzik, hogy mennyire nem tudják az emberek, még a tanultabbak vagy intelligensebbek se, hogy mi az, amit hallanak. Az újságot el lehet kétszer is vagy lehet lassan is olvasni, de a hallott hírt azonnal fel kell fogni, meg kell érteni, s talán az erre való képtelenségen múlik, hogy ezekben a napokban bennünket olyan hírekkel traktáltak, mint például, hogy az oroszok beleegyezésével 20 000 német katona szállt partra Finnországban, s a hasonló képtelenségek egész tömegével. Krleža mondta egyszer: az orangután repülőgépre ült, és a következménye pusztulás, halál, pokol. A rádió kevésbé veszedelmes, de kevésbé tájékozott emberek fejében



csak a káoszt növelheti. Egyébként lehet, hogy nemcsak a rádióhírek azok, amiket nem értenek; míg rendesen jártak a napilapok, nem jutott eszembe senkit se megkérdezni, hogy mit olvasott ki az újságjából. Ha az ember ez ügyben körkérdeést szervezne, talán hasonló dolgok sülnének ki, mint a rádióval kapcsolatban. Mindenesetre egy esetet Mici épp tegnap mesélt el: a Seidl kocsmáros apósa, Ostojić, a kórházban fekszik. Öreg ember, de az elit munkások rangjához számító, azok közé a kevesek közé tartozik Drvaron, akik hozzájutnak naponta az egyetlen ide jutó újsághoz, a zagrebi Hrvatski Narodhoz. Az öreg Ostojić azt mondja tegnap Nikolának: „Szaladj, hallgasd, mit mond a rádió, hátha az éjjel elesett Anglia.”

Tegnap a bersaglierik elmentek, helyükbe egy ezred olasz gyalogság érkezett. A szenzáció természetesen már sokkal kisebb volt, mint a bersaglierik érkezésénél. Beszélgetés az utcán dr. Gračaninnal, aki azt mondja: Dujaković dr.-nál alszik, mert fél, hogy a szerbek betörnek a lakására és őt agyonverik. Nem tudja, hogy itt marad-e Drvaron, ahol éhség lesz. Az igazság ezenkívül, hogy főleg azért nem tudja, mert azt hitte, usztrasák lesznek itt, s ehelyett olaszok ütöttek tanyát. Mici önkéntelen malíciával: „Látja, kolléga, énnekem könnyebb. A legjobb orvos lehetnék, s mégse gondolhattam karrierre se Jugoszláviában, se most. Ezt a gondot nem ismerhetem.”

Srnetica<sup>38</sup>. Dr. Nikolić szabadságot kapott pár napra. Megpróbál eljutni Beogradba, hogy megtudja, él-e valaki szülei és testvérei közül, akikről azt a hírt hallotta, hogy mind elpusztultak Beograd bombázásakor. Lehet, hogy én csak a háború után fogom megtudni, mi történt az én szüleimmel Sv. Ivanon.<sup>39</sup> De ez csak nekem baj. Hanem ők — több mint egy hónapja nem tudják, élünk-e vagy elpusztultunk. Ez is elviselhetetlen volna, ha nem volna kollektív sors.

Ha még mindig nem kaptuk volna vissza Zotović rádióját, biztosan a drvariak rosszul értett hírei közé soroltuk volna a fantasztikus valóságot: a Rudolf Hess esetét.<sup>40</sup> Az első rövid hír után, melyet Svájcból hallottunk, Mici is, én is törtük a fejünket, mi lehet ez; közben a nép Drvaron már nagyon okosan a legegyszerűbb magyarázatot találta meg. A bába — akiről egyszer szintén hosszabban kellene írnom — azt kérdezte Micitől: „Igaz-e, hogy Hitler helyettese Angliába menekült?” Teleki öngyilkossága<sup>41</sup> legalább úri gesztus volt — a Hessé groteszk és csúf —, de ha bosszúállás a célja, akkor felülmúlhatatlanul leleményes.

Seidl kocsmáros azonban azt hiszi, hogy most már soha többé nem változik meg a világ. Ezzel a kocsmárossal, aki 30 körül lehet, választékosan öltözködik, és mindig igen energikus képet vág, energikus és nagyon komoly képet, mint általában az öntelt emberek — ezzel a kocsmárossal körülbelül fél év előtt beszéltem egyszer. Akkor kifejtette, hogy a háborúnak legkésőbb tavaly decemberben vége lesz, mert egyszerűen a világ nem bírja ki. A világ alatt, mint beszélgetés közben kiderült, saját személyét értette, amennyiben ő a szállodája felépítésére 10 000 din. adósságot csinált, s mióta a háború tart, alig fordul meg itt idegen, úgyhogy a kamatokat is csak kinnal tudja fizetni. Szerényen jegyeztem meg, hogy sajnós, *mégis* hosszú háborúra kell számítani. Azóta nem beszéltem Seidl kocsmárossal. De Micitől tudom, hogy az apósa, aki szerb, az öreg Ostojić most csak azért fekszik a kórházban, mert refúgiumot keres — betegséget szimulál, Mici úgy tesz, mintha elhinné, hogy beteg . . . Nem akar az öreg otthon maradni a veje miatt. Seidl kocsmárossal még az is feljegyzendő, hogy a télen, mikor a kórház pár vagon fát kapott, azt mondta a kórházi személyzetnek, hogy hagyják nyitva éjszakára a nagykaput, mely szemben van a vendégfogadóval, nem fogják megbánni — és ez úgy derült ki, hogy aztán csendőrök jöttek a kórházba, mivelhogy látták éjszaka, amint

az energikus és komoly képű hoteltulajdonos fát lopott a kórház udvaráról... az ügy folytatását nem ismerem. Tegnap azonban láttam Seidl kocsmárost, aki békés drvariaknak fel-emelt jobb karral, „à la fascista” köszönt az utcán. Mindenki, aki ebben a megtiszteltetésben részesült, megfordult és hosszan nézett az első drvari fasiszta katonás tartású alakja után... Ma értesültem Micitől, hogy már Bauer<sup>42</sup> vasútigazgató is így köszöntötte a kórházban az olasz tisztet, akivel Micinél került össze. De civileknek még csak olyan régi liberális módon köszön.

Zotović lakásában, amelynek őrzése ránk van bízva, egy olasz kapitánynak adtunk szállást. Szicíliaiból való, civilben bankár, és tegnap, amennyire fogyatékos olasz nyelvismerteinkkel ez lehetséges volt, igen élénken és hosszan beszélgettünk vele egy csésze valódi feketekávé mellett, mellyel ő vendégtelt meg bennünket. Rejtély az ő számára, hogy mért nem maradtak meg a szerbek a Hármas Paktum mellett, mikor területi integritáson túl ennek fejében még Szalonikit is megkapták volna.<sup>43</sup> Szinte azt kérdezte: mi az oka, hogy egy ilyen fényes üzletet elszalasztottak? Egyébként ő igen kedves, eleven, modora kitűnő. Megmondtuk, hogy mi zsidók vagyunk — az újság a legkisebb benyomást se tette rá. „Je suis un homme”<sup>44</sup> — mondta francia nyelvtudását összeszedve, és kijelentette — amit mi úgyis tudtunk —, hogy Itáliában az antiszemitizmus inkább „apparente”<sup>45</sup> — a népnek semmi köze hozzá.

Micivel a Zelen Gaj felé való sétánk közben fiatal olasz tiszt drvari lányokkal promenádozott — s nem tudta magát megértetni. Én tolmácsoltam, s így ismerkedtünk meg. Ellenkéntben a kapitánnyal, aki hűvösen nyilatkozott a németekről — a kapitány 40 körül jár —, a tizenkilenc éves olasz „molto” szereti a németeket, mert „Itáliának segítségére jöttek, Itáliának, melyet Anglia meg akart fosztani mindentől és mindentől”. Ő maga önként jelentkezett, és megmutatta a szerelme fényképét is. Naponta ír haza, hogy megvigasztalja apját, aki ellene volt az önkéntes jelentkezésének. Eddig még nem volt tűzben.

A kapitány társaságában ismertem meg egy szintén fiatal

hadnagyot. Civilben „procuratore” a pénzügyminisztériumban — mondta. Fent volt nálam, s látva az olasz Dantét, behunyta a szemét, hogy megmutassa, kívülről tudja: „Nel mezzo del camin di nostra . . .” Úgy hadarta el, nevetve, az első négy sort, mint versikéket, melyekben grammatikai szabályok vannak rímbe szedve. Boccacciót is látta nálam. Arra azt mondta: „porco”.<sup>46</sup> Felvettem a kérdést Micinek: öregek vagyunk talán, s azért találjuk úgy, hogy a mai fiatalok átlaga hihetetlenül érdektelen, vagy pedig ez a totalitáris nevelés az, ami kiüríti a fiatalok egyéniségét?

Ma hatodik hete, hogy senki a kórházból, Mici se kapott fizetést. Az új „upravnik”, dr. Gračanin a kollégájával együtt 2 nap előtt elutazott Banja Lukára, s itt hagyták minden intézkedés nélkül Drvar ambulanciáját. Megint egyszer Mici nyakába szakadt az ő munkájuk. Mici, hál’ Isten, fölényes humorral állja a sarat — és dolgozik egyszerűen azért, mert nem akarja orvos nélkül hagyni a betegeket.

Találkozás a vasúti átjárónál Jovinnal<sup>47</sup>; mérnök a vasútnál, nagyobb társasággal együtt jelenleg az apokalipszis „prófeciáit” tanulmányozza. Rájött, hogy a „kétszarvú fenevad” H. és M.<sup>48</sup> — és ki akarja számítani, melyik évre esik a megjósolt pusztulásuk.

*Drvar, 1941. máj. 17.*

Minden uralkodó rendszerben, épp, mert uralkodik, sok a szemét. Nincs az a forradalom, de még az az ellenforradalom se, mely ne söpörne ki felgyűlt szemetet. A helyébe a saját szeméte kerül fölül. Érdekes azonban az, hogy az új szemét nemcsak szembeszökőbb, hanem nehezebben elviselhető még látványnak is, mint volt a már megállapodott, lecsillapodott. Emlékszem rá, hogy mikor 1920 körül a Vajdaságban jártam, akkor még lépten-nyomon olyan szerbekkel találkoztam az ember, akik parvenünek hatottak. Idővel ezeknek a számára

a hatalom megszűnt újság lenni, bizonyos értelemben hozzá-  
nőttek, beletanultak, talán azt lehetne mondani: kitombolták  
magukat, és prepotens hódítókból általában unatkozó bürok-  
ratákká váltak, akik a végén már a gyakorlat adta rutinnal  
többé-kevésbé beletanultak még a munkába is. Đuro, a kór-  
házi szerb bolničar mondta igen bölcsen, mikor az első ren-  
deletet a pravoszlávok és zsidók ellen napvilágot láttak:  
„Most fordítva lesz, mint eddig volt. A jól fizetett állásokba  
eddig csak szerbek, most meg csak horvátok kerülhetnek  
majd.” Ő soha, semmilyen rezsim alatt se vihette volna többre  
a rosszul fizetett bolničari állásnál.

Tegnap visszaérkezett Banja Lukáról Gračanin és Dujako-  
vić. Az új hatalmasság szemérmetlen és féktelen: az új uprav-  
nik — ott voltam Micinél, mikor Gračanin a kórházba jött  
— magának és a barátjának a számára kijárta, hogy megkap-  
ják a fizetésüket, fel is vették, de se Micinek, se a kórház  
szegény, részben koplaló személyzetének, akik több mint 6  
hete nem kapták meg fizetésüket, semmit se hozott. Ha az  
új rezsim soká tarthatna, valószínűleg 10 év múlva már ez  
a dr. Gračanin, aki most egyáltalán nem törődik az új állásá-  
val együtt járó köteleességekkel, hanem csak az új állásával  
együtt járó előnyökkel — ugyanez a dr. Gračanin tíz év  
múlva, ha nem is jól, de biztos sokkal jobban végezné majd  
a munkáját, mint most, mikor még friss parvenü.

Drvari szenzáció: a Šipad-vasút eddigi szerb igazgatóját,  
Kalabát<sup>49</sup> minden végkielégítés nélkül kitették, ugyanúgy Pet-  
rišićet, a Pilana eddigi szerb igazgatóját. Ez természetesen a  
horvátok intézkedése. A kérdés azonban még mindig nincs  
eldöntve, hová fog tartozni Drvar. Az olaszok egyelőre úgy  
tesznek, mintha maradásra rendezkednének be. A kórház  
udvarában, a ragályos betegek számára épült barakkban, most  
carabinieriket<sup>50</sup> helyeztek el, s tegnap az itt lévő olasz kato-  
naorvos közölte Micivel, hogy a kommandáns annyira szívére  
vette Mici gondosságát az olasz katonákkal szemben, akiket  
betegség miatt a kórházba utaltak be — hogy az itteni olasz  
helyőrség a kórház javára egy soirée-t fog rendezni. Az ola-

szok személy szerint továbbra is kedvesek, finomak, szívélyesek. Dr. Gračaninnak a németek rokonszenvesebbek — et pour cause.

*Drvar, 1941. máj. 19.*

Jovankával ma reggel közöltem, hogy egy olasz herceg személyében „habemus regem”.<sup>51</sup> Most jobb lesz nekünk vagy rosszabb? — volt Jovanka első kérdése, s aztán mindjárt: — S hol van a *mi* királyunk? — Egészen véve, úgy látszik, örült neki, hogy megint kaptunk egy királyt.

Mikor tegnap a kórházban az ápolószemélyzet jelenlétében Mici kommentár nélkül közölte a hírt dr. Gračaninnal és a barátjával — akkor még csak annyit közölhetett, hogy királyt kérni Rómába ment a deputáció —, dr. G. egész őszintén elképedt. A horvát nővér pedig, aki azelőtt apáca volt és körülbelül éppoly kevéssé tájékozott afelől, hogy kik között folyik a háború, akárcsak Jovanka — a nővér meglepő bosszúsán vetette fel a kérdést: „De hát ha már most függetlenek vagyunk, mért nem horvátot tesznek meg királlyá?”

Pár nappal ezelőtt az új, latin betűs cégtáblák még egyszer lekerültek a falakról. A latin betűs horvát felírások mellé odakerültek — nyilván rendeletre — olasz szavak is: trattoria, sarto<sup>52</sup> stb.

A „trahison”, „traditore” gyengébb, mint a magyar „áruló”, „árulás”. A „Verrat” se fejezi ki, amit a magyar fogalom, mely az áruba bocsátás, ár, a piszkos, pénzen vett ember jelentését idézi fel. A magyar árulóban benne van, hogy aki áruló, az egyben eladott, magát eladott ember.

„Nem mer a lakásán aludni, mert fél, hogy megölik a szerbek? Nyugodtan alhatna otthon, egy haja szála se fog meggörbülni — most” — mondta a kocsmáros nyugodtan, biztos abban, mint itt mindenki, hogy a „most” után, a „most” végén ütni fog az óra. Általában most mindenki hallgatag lett itt. Valami paraszttürelemmel, parasztnyugalommal — és emlékeket őrző elszántsággal hallgatnak. Ellentétben a német megszállás és az olaszok érkezésének napjaival. Akkoriban Janković mérnököt, munkásokat, hivatalnokokat a nap legkülönbözőbb óráiban is ott lehetett látni egy asztal körül a Novaković-kocsmá egyik sarkában. Most sehol nyilvános helyen az ilyen félreérthetetlen szellemű társaságok. Csak annyi minden látható, hogy bizonyos emberek egy fokozott akcentussal köszönnek egymásnak az utcán.

A másik oldalon azonban — Drvaron ez mindössze egy tucat ember — némi megrökönyödés, csalódás, irányvesztettség. Találkozás dr. Gračaninnal a ház előtt. Ez két nap előtt történt. Mici, hogy mondjon valamit, megemlíti, hogy a félkegyelmű, akit Srnetićáról küldtek be a kórházba, jobban van, vidámabb és nyugodtabb. „Félkegyelműnek kell hozzá lenni” — nevet Gračanin keserűen és közlékenyen. Ezzel szemben, mintha két nap alatt túltette volna magát a krízisen, tegnap már vidáman újságolta Micinek, hogy ezután az olasz hadsereg nem lesz többé megszálló hatalom, hanem baráti csapatokként maradnak itt. Maga Mussolini jelentette ezt ki.

A vasútigazgató, Bauer, okosabb, de nem kevésbé szükségli az érzelmei nyilvánítását, még ha csak zsidóval áll is szemben. 60 körüli öregúr, inkább osztráknak, mint horvátnak hat. „Ó, ha egy esztendőre elutazhatnék valahova messzire innen!” — tört ki, míg Mici a fülét vizsgálta.

Rendkívül érdekes beszélgetés Vašalićtyal — egész művelten és kivételesen okos, sőt mély ember.

Tegnap a londoni rádióban egyszerre csak Giglit jelentik be a német nyelvű közvetítésnél.

Tegnap óta hivatalosan Horvátországhoz tartozik Drvar.<sup>53</sup> A változás itt helyben csak annyiban jut kifejezésre, hogy tegnap óta megint beengedik az olaszok a zagrebi újságot, melyet — életjel Gugáékról — Guga fizetett elő a mi számmunkra.

*Drvar, 1941. május 23.*

Két nap óta Kréta neve beleköltözött az életünkbe<sup>54</sup> — bele az éjszakáinkba és nappalainkba. De én korlátozni akarom magam arra, ami Drvaron látható — s hányan vannak itt, akik szintén éppígy lesik Kréta felől a híreket, nem könnyű határozottsággal megállapítani. De inkább arra hajlok, hogy azt higgyem, többen vannak, mint az ember gondolná. Itt van például a mi egykori „momak”-unk, Stevan, aki nem tud írni-olvasni, és elképesztően helyes elképzeléseket árul el, ha történelmi és aktuális kérdésekről beszél. Ez a nép nemzeti szempontból a legrettebbek közül való — harcainak, melyek a közelmúltba nyúlnak, éppúgy, mint a régebbiekének, élő maradt az emléke.

Vašalić vendégeket kapott. Öt embert, menekülőket a Vojvodinából. A bátyja mint dobrovoljac Szabadka mellett kapott földet. Ott találták a magyarok<sup>55</sup> s agyonverték. Agyonverték a bátyja fiát is. A menekülők, akik most Drvarra érkeztek: a másik bátyja, a bátyja fiának a felesége, ez utóbbi magyar asszony, három gyerekével együtt. Mici, érthető módon, nem kérdezett részleteket, csak annyit hallott, hogy nem agyonlőtték, hanem puskatussal verték őket agyon — az asszonyok és gyerekek szeme láttára. Vašalićot tegnap én is láttam, s megértettem, hogy lehet értelme annak, ha valaki gyásza jelül, mint ő tette, fekete szalagot rak a kabátja hajtókájára. Szociális életben szükséges mentegetődzés ez a saját elkínzott arckifejezése miatt és egyben csendes kérelem, hogy kíméljék, mert nagy baj érte. Vašalićnak délután be kellett jönni a



hivatalába, mert Banja Lukáról komisszió érkezett a kórházba — s a kis fekete szalag nélkül érthetetlen lett volna, hogy így nézhet ki egy egészséges ember.

A komisszió egyébként: az Okružni ured régi igazgatója — az megmaradhatott, mert muzulmán —, Kulenović, a többi mind új: az új főorvos s az új komisszárius. A kórházban, persze, izgalom. Micivel szemben eddig, mint Mici mondja, „rendesek”. Mici a Činovnički domban is töltött velük és két itteni kollégájával egy órát. Ott, meséli megint csak Mici, mind többen veszik fel a szokást, hogy felemelt jobb karral üdvözöljenek.

### ZSIDÓ KIÁLTÁS

Minden rossz álmom túl soká tart  
S bár bizton lesz még ébredés,  
— Ó gabna szem, mely búzává halt,  
Örökegy nemző temetés! —  
Rettenet a rögtől megfosztott,  
Az el nem vethetett vetés.

Ki célt és mindig célt imádtam,  
Melyért vérem vígan folya,  
Ma véres-cibáltan, kivágtan,  
Borzadó gyökerem foglya,  
Égre kiáltok . . . Csak ez pokol:  
Céltalan halálok pokla.

•

*Drvar, 1941. május 26.*

Tegnap minden postánk a világból: Gugáéktól 2 lap. Tegnap azonban otthonról, most már Bácsszentivánról, 2 lap, egy levél. Ez is beletartozik Drvar krónikájába — mert mindenki

először kapott tegnap postát helyekről, melyek a horvát határokon kívül esnek. Janković mérnöktől is érkezett hír. Most volt itt a bába. Én közöljem Micivel, hogy Janković, mint Mici megkérte, Beogradban utánanézett, mi van Renée-ékkel<sup>56</sup>, s azt írta a feleségének, hogy Renée idegbeteg lett és — Montenegroban van. Jankovićné azért közölte a bábával a hírt, mert neki nem volt szíve közvetlenül Micinek megmondani; a bába azonban szintén jobbnak látta, ha nekem szól és rám bízza a közlést. Valósággal gyengédek most, akik a közös szenvedés testvériségébe eggyé terelődtek.

Nemzeti öntudat: a bába azt mondja a kis Nikolának, hogy minden csupa por, törölgessen.

„Nekem maga nem parancsol. Maga szerb, én azonban horvát vagyok” — feleli nem minden fenyegető hangszólás nélkül.

Nikola egyébként semmit se dolgozik. Egész nap, a nap minden órájában az utcán. Ma este megérkeztek az usztraságok.<sup>57</sup> A középületekre mindjárt kitűzték a horvát zászlót. Jagnetović pékmester is kitűzte a maga házára. Estefelé két usztraság, akik szinte elvesztek a „korzózó” olasz katonák tömegében, Nikola kalauzolt dr. Gračaninhoz, aki upravnik, s mégis elfelejtett gondoskodni arról, hogy a kórházra kitűzzék az új nemzetiszínű zászlót. Mici tegnap kérdezte már:

— Vajon nem kellene-e beszerezni horvát zászlót a kórház számára? — Minek? Csak meg kell fordítani a régi jugoszlávot — válaszolta Gračanin, aki, mint Mici mondja, egyáltalán nem volt tudatában a humornak, melyet e felelettel kifejtett.

*Drovar, 1941. máj. 29.*

Tegnap egész du.: az olasz katonákat felállították az iskolaudvarban a gyepen, és egy fiatal tiszt ellenőrzése és vezénylete mellett hazafias énekeket gyakoroltattak velük. „Vinceremo,

Duce, vinceremo”<sup>58</sup> — énekelték, s úgy hangzott, mint mikor a fogorvos mondja a páciensnek, hogy nem fog fájni — s ő maga se hiszi, amit mond.

Petrišić inasa, aki Gračanin kívánságára Zotović holmiját jött pakolni, s akivel én először beszéltem: Hallotta Roosevelt beszédét? — és ragyog az arca.

Jovanka észrevétele az usztrasákról: „Legalább rendes egyenruhájuk volna.”

Az usztrasák után tegnap a horvát hadsereg<sup>59</sup> is megtartotta bevonulását Drvarra. Este volt már, szél, hatalmas porfelhők. Erre az alkalomra Drvar nem volt egészen elsötétítve, mint máskor. Bár egész délután a rossz idő ellenére animált korzó az ablakunk alatt, a bevonulásnál alig pár tucat civil. Az ablakokon mindenütt az elrendelt kis és nagy zászlók, de azonkívül fagyos csendben s néptelen utcán hangzik a bevonulók katonazenéje. Amennyire az ablakból láthattam, alig százfőnyi csapat. A Činovnički dom előtt emelvény, olasz zászlóval. Ott „zajlott” le az ünnepély, melynek keretében az olasz parancsnok átadta Drvart a horvátoknak. Az új községi előljáró, a povjerenik is üdvözölte a horvát hadsereget. Rosszhang<sup>60</sup> hívják, azelőtt hivatalnok volt a vasútnál. Kis, kövér, szemüveges ember, mindig azt a benyomást kelti, hogy izzad. Igen röviden, alig három mondatot mondott. Üdvözli a horvát hadsereget, s ilyen hadsereg biztosíték arra, hogy itt a rend és munka biztosítva lesz. Éljen a horvát hadsereg. De a hang, igen tisztességes hang, inkább az aggodalomé, mint a lelkes patriótáé volt.

Vašalić aggódva beszélt az úgy horvát, mint szerb oldalon készített „listákról”.

Az olaszok nagyban költöznek, s akik még itt vannak, készülnek a távozásra.

Szegény lett az ember. Ami tíz év előtt magától értetődő és közhely lett volna, ma rendkívüli, és könny futja el tőle Mici szemét. Az olasz kapitány, akit Zotović lakásába szállásoltunk be, beküldte hozzánk, akik rádiót hallgattunk, a szolgáját, hogy beszélni szeretne velünk. Köszönetet akart mondani távozása előtt. Mind elmennek, ő előbb hazamegy, mert sürgönyt kapott, meghalt az apja. Érdeklődött, van-e hírünk az ő ismeretlen házigazdájáról, akinék a bőrfoteljeiben ültünk hárman e pillanatban. Semmi hír, talán elpusztult, talán fogóságban van. Felajánlotta, hogy megpróbál Triesztből levelet küldeni Zotovićénak, írjuk meg a levelet. Én az én szüleimről beszéltem, akik hír nélkül vannak szintén. Felajánlotta, hogy sürgönyöz nekik Triesztből, s mindjárt fogalmazni kezdte a sürgönyt. Oda is levelet írtunk, amit magához vett. Velünk mi lesz? — kérdezte. Mondtuk, mindennap utcára kerülhetünk, lévén zsidók. S erről való beszélgetés közben azt mondta: „Zsidó, német, angol, cseh, olasz, noi siamo tutti fratelli.”<sup>61</sup> Erre történt, hogy Micinek könnybe borult a szeme. „Megvigasztalt” — mondta a kapitánynak, aki, hogy elváltunk, jobb karját felemelve, fasiszta módon köszönt el. Közben egy epizód, melyből nem jegyezhetek fel mást, mint a kapitány arckifejezését — a nagyburzsoá és kultúremler dégoût-ja a plebs láttán, és a szavát: „bandito” — és azt, hogy védelmünkre akart kelni, amire nem volt szükség.

A munkások, akik Zotović holmiját pakolják. Gračanin most már fel akar költözni az upravnik-i lakásba. A mi számunkra ez csak annyiban jelent veszteséget — igaz, pótolhatatlant —, hogy nem lehet többet rádióhíreket hallanunk. A munkások fejében zavar, de ösztöneikben és szívükben pompásak s nagyon okosak, hogyha arról beszélnek, hol az ellenség, kitől *nincs* várnivalójuk. „Izdržat čemo” — mondta az egyik olyan elszántan, hogy majdnem ünnepélyesen hangzott.

*Drvar, 1941. jún. 3.*

Tegnap délben megint vissza kellett adni — ezúttal, úgy látszik, többé viszont nem látásra — a Zotović rádiókészülékét. Minden pravoszlávnak be kell szolgáltatni az övét — így szólt az olaszok érkezése előtt megjelent rendeletre hivatkozó hirdetemény. Most, ami a hírek hiányát illeti — csakugyan hadifogság ez, amiben vagyunk. Annál inkább, mert két napja még a horvát újság sincs, a pünkösdi ünnepek miatt. Tegnap, éppúgy, mint mi is, olyan emberek is sétálni mentek az esti órában, akik különben nem szoktak. Mintha a levegőt szivattyúzták volna el az embertől azzal, hogy megfosztották attól a világgal való, ha passzív kapcsolattól is, amit a rádió jelentett. Mint akire becsukódik a börtönajtó. De mert valamennyi plakátot számon akarok tartani, fel kell jegyezni, hogy ezzel egyidőben más plakátok is megjelentek a falakon. Slavko Kvaterniknak<sup>62</sup>, a hadsereg-főparancsnokának a felhívása vagy üdvözlő szava Herceg-Bosnához, egy allúzióval a bosnyák katona dicsőséges szerepére — az előbbi, 14—18-as világháború alatt a monarchia szolgálatában. Egy német és horvát nyelvű, azonos tartalmú közlemény is, mely Banja Lukán kelt: a horvát és német katonák elleni további gyilkos merényletek megakadályozása céljából tizenöt szerb túszt szedtek. Következik a túsztok neve. Még egy igen érdekes falragasz, mely arról szól, hogy Boszniában s különösen Szarajevóban még mindig igen sok szerb tiszt és általában szerb személyiség rejtőzködik szerb családoknál. Ez utóbbiakat, valamint kórházak, szanatóriumok vezetőségét, akik bizonyos személyeknek búvóhelyet adnak, halálbüntetés fenyegeti.

Estefelé, mikor Drvar lakossága sétára indult, itt is, ott is láthatták, hogy a csak délben kiragasztott plakátoknak egy-egy csücske hiányzik, némelyikről több is. S ma reggel meg már némelyiknek csak a helyét láttam.

Gračanin fel akar költözni az upravniki lakásba, három nap óta tehát csomagolják Zotović bútorait. Igen különös: amint a dolgokat elmozdítják a helyükről, azonnal siralmasan

hatnak. Valósággal temetés utáni hangulat: távol levő legintimebb dolgai között más nyolc idegennel együtt turkálni, kézbe venni s kézbe adni a más, előttem ismeretlen emlékekkel teli használati tárgyait. A munkások — ó de nagyszerűek! Különösen az asztalos, aki számomra felejthetetlenül magyarázza meg a többieknek, mi történt Irakban...<sup>63</sup> És P. momakja, aki nem tudott aludni az éjszaka, hogy meghallotta Kréta elesétét.

*Druar, 1941. jún. 4.*

Micinek most mindennapos páciense: Budisavljevićné, a férje a Šipad-vasút igazgatója<sup>64</sup> s annak ellenére, hogy pravoszláv, sőt testvére a Hármas Paktumhoz való csatlakozás ellen a lemondásával tüntető miniszternek,<sup>65</sup> nemcsak meghagyták hivatalában, de új tisztséget is kapott: a Kalaba igazgató helyét<sup>66</sup> vele töltették be. Annak idején Zotović előre megmondta, hogy B. hitlerofil lesz — ez quasi köztudomású volt, úgy látszik. Az elmúlt világháborúban osztrák tiszt volt. A felesége, a nő, aki most Micihez ultratherm kezelésre jár, olműtzi, osztrák nő — vagy ahogy ő maga javította ki Micit, „Sudetendeutsch”: Úrinő — én még nem is láttam, csak Mici leírásából van képem róla —, s Micivel igen nyájasan beszélget, mintha nem is tudná, hogy Mici „Untermensch”. Ők mind, beleértve Bauert is, privátim igen jó modorúak, udvariasak, mintha az ő pártjuk és az ő személyük egymástól független volna. Budisavljevićné hangsúlyozza, hogy mennyire sajnálja Zotovićot — finom emberek akarnak maradni s egyben haszonélvezői s aktív részvevői az irtó hadjáratnak. B.-né 31 éve él itt, és saját bevallása szerint nem szenvedheti ezt „a népet”. Soha senkivel az itteniek közül nem tartott fenn társas érintkezést; egyetlen hely, ahová járt, a saját kertje. „Hál’ Isten, most már itt béke van” — mondotta, s hozzátette, hogy még ez évben meglesz a béke mindenütt. „És Ame-

rika?” — vetette ellen megfelelő ártatlansággal Mici. „Ó, Amerika!” — legyintett B.-né. — „A német tiszték, akikkel beszélünk, mind azt mondták, hogy Amerika nincs felkészülve a háborúra. Még ez idén vége lesz a háborúnak” — ismételte.

A horvátok, akiknek rádiójuk van, s akik azelőtt, míg másoknak is lehetett apparátusuk, időnként beszéltek a hírekről, most hallgatnak. És senki se kérdi őket. Mint a lakatos mondta: „nezgodno ih pitati”. Miért, talán maga se tudta. De ugyanebből az okból, mióta mi rádió nélkül vagyunk, Mici se kérdi egy szóval se a kollégáját, hogy hallott-e valamit. S az meg, míg azelőtt a finom, csak titokban sziszegő eszmecserék folytak a hírekről köztük, most, mint a csuka.

Az utcán. Egy-egy exponált személyiség, mint Bauer megjelenése — senki se fordul meg utána, némelyek még meg is emelik kalapjukat, semmi különös nem látható, de a levegő úgy megtelik, hogy érezni a gyűlöletet sűrűsödni a sűrke ruha nyomában. Fojtott gyűlölet — az ilyen kifejezések egyszerre megtelnek vérrel, tartalommal. Zarić vallomása.

Maguk az usztasák — kevesen vannak itt, s a kisszámú helybeli horvátok közül verbuválnak új tagokat. 40 din. a napidíj és koszt. Így meg-megesik, hogy egy csoport uszta, köztük nem egy 15—16 éves gyerek, mind meglehetősen rongyos, naivul tisztelegve kap a puskájához, ha a „doktoricá”-val szembejönnek.

Tegnap egy páciens Oštreliből a hírrel, hogy még mindig ott vannak az olaszok.

Három nap előtt Janković mérnök felesége a gyerekeivel együtt elutazott az ura után Szerbiába. Zsúfolt pályaudvar. Félreérthetetlen, harsány „Do videnjá”-k. Kosta hangosan Jankovićnéhez: „... moja majka Srbija”. Mind a ketten csodálkoztunk a valósággal euforisztikusan optimista hangulaton — maga az asszony is, magas, középkorú, sovány és energikus nő, nyugodtnak és vidámnak látszott. Talán tévedtünk, s a pályaudvar hangulata egyszerűen azzal magyarázható, hogy örültek a demonstrációnak, melyet megcsináltak, és mégse lehet rájuk bizonyítani.

*Drvar, 1941. jún. 5.*

Az iskolában, szemben velünk, német és olasz katonák után, most az usztrasák laknak. Tegnap estefelé az egész utca visszhangzott a frissen felszerelt rádiókészüléküktől. Gospodin Albahari készüléke volt — szólt oda nekem a munkás, aki felszerelte nekik. És egy hasonlatot mondott arról, hogy mi történik árvíz idején. Nem emlékszem, hogy valaha azelőtt is beszélttem volna vele. A hasonlatát nem fogom elfelejteni. Egyébként kizárólag zene szólt a nyitott iskolaablakon keresztül. S a tegnap megérkezett, e hó 3-i zagrebi újságból szintén csak a miniszteri beszédekről és az élelmiszer-rekvizitációs rendeletről szerezhet tudomást az ember.

Ellenőrizhetetlen hírek arról, hogy Drvaron is tűszokat szednek. S hogy néha bemennek a lakásokba, hogy észrevétlenül ott felejtessenek valamit, amiért később „hivatalos” látogatást tehetnek annak minden következményével együtt. Vuksanné is jár most a kórházba, személy szerint Micihez, ultratherm kezelésre. Háború előtt, alatt s most is mindig, mint ő mondja, rettegésben van — attói fél, hogy a szerbek megölik az urát. Tegnapelőtt is nagyon felizgatta magát. Az egész házat padlástól a pincéig átkutatták az usztrasák. Szerencsére Lipnjak<sup>67</sup> — a házban lakó másik horvát — kieszközölte az usztrasáknál, hogy Vuksanéknál ne kutassanak. Vuksanné: idősebb, egész fehér hajú asszony, azelőtt is, most is utcán nem látni másképp, csak duennája — szintén katolikus —, cselédje kíséretében. Később megtudtam: Vuksanné szerb eredetű.

Az emigráns oroszok csalódása: az itt lévők majdnem mind a németekért lelkesedtek, s most ők is a pravoszláv—zsidó kategóriában ébredtek magukra. Ez történt dr. Dujakovičtyal is — azelőtt mint macedón minden szimpátiája Hitleré volt, s elválhatatlan volt Gračanintól. Most alig látni őket együtt. Nem lehet, úgy látszik, fenntartani a barátságot ott, ahol ugyanabból az okból egyik fél karriert csinál, s a másik pá-



riasorba kerül. S egy véletlen találkozás alkalmával előttem most már Dujaković úgy nyilatkozott, hogy nem szereti a németeket, ha Németországon kívül jelennek meg.

A Gračanin típus: nem aktív, csak éppen nem utasítja vissza az előnyöket, amiket az a véletlen szerez neki, hogy horvátnak született. Így van valószínűleg a legtöbb helybeli horvát tisztviselőnél. Élvezik a váratlan karrier-lehetőségeiket, élnek ezekkel a lehetőségekkel, s emellett még azt az élvezetet is megengedik maguknak, hogy esténként részvételt gondolnak azokra, akik egzisztenciájukkal fizetnek az ő szerencséjükért. Ők nem érzik magukat felelősnek semmiért, amit hangsúlyoznak azzal is, hogy megkülönböztetett nyálassággal üdvözlik Micit. Seidl kocsmárost, aki most az usztasák vendéglőse, s aki, ellentétben családjával, alig köszön Micinek — Seidl kocsmárost valószínűleg lenéznék. — Mindez nem áll a minden jel szerint aktív személyiségekre, mint amilyen, hír szerint, a helybeli katolikus pap<sup>68</sup> és az inkább osztráknak, mint horvátnak ható Bauer. Egyben azonban mind egyek: a kívánságban, hogy Németország nyerje meg a háborút — vagyis ők. Legtöbbjük, sőt kivétel nélkül mindnyájan itt, amennyire a jelen szerencséjük kockáztatása nélkül ez lehetséges, addig igyekeznek óvatosak maradni, s legalábbis a passzivitás bizonyos fokának a látszatát megőrizni. Még nem egészen biztosak a jövőben.

Jovanka új helyre szegődött el, egy Gavranović nevű tisztviselőhöz. Nem volt könnyű helyet találnia, mert — mint ő mondja — mindenki spórol a kevés lisztjével. S azonkívül a horvátok nem akarnak manapság pravoszláv cselédet. Hír szerint Banja Lukán a rendeletet, hogy zsidó nem tarthat nem zsidó cselédet — kiterjesztették a pravoszlávokra olyan értelemben, hogy pravoszláv családnál nem szolgálhat katolikus.

*Drvar, 1941. június 6.*

Ez is hozzátartozik Drvar krónikájához: a fatelep volt igazgatója tegnap hirtelen elutazott. Hír szerint, szemben, az iskolában, mely most „ustaški dom”, már van egy fogoly: Krecónak<sup>69</sup> hívják, fiatal ember, állítólag fegyvert találtak a háza mögött a kertben, elásva — s ő, úgy hírlík, azt állítja, hogy provokátorök rejtették ott el a fegyvereket.

Horvát katonákkal megrakodva reggel egy teherautó indult a szomszédos falvakba, s este nagy zajjal állt meg itt szemben, az iskola előtt. Nagy tömeg katonaruhát hoztak a falvakból, épp csak kidobták az iskola elé, s robogtak tovább, hazafelé. Nagy nézőközönség jelenlétében hordták be az iskolába a zsákmányt, s röviddel azután már látni lehetett egy-egy usztaát, akinek eddig csak kokárdás katonasipkából állt az egyenruhája, új katonaruhában — helyesebben, az újonnan szerzett, de általában meglehetősen rossz állapotban lévő s legkevésbé se tiszta uniformisban.

Mosdószappant kerestünk tegnap. Nem lehet kapni. Bónok ellenében annak idején a németek minden mosdószappant „összevásároltak”.

Tegnap új hírekkel a zagrebi újság. Meg kell tanulni az olvasás technikáját, s az ember akkor fontos dolgokról is értesül. Grönland.<sup>70</sup>

A kis Nikola állandóan az usztaát körül lebzsel, de egyelőre még mindig nem szánta rá magát, hogy közéjük álljon. Micitől 20 din.-t kért kölcsön, kérvényt akar írni, hogy bevegyék a horvát hadsereg altisztképző iskolájába. Különös módon azonban a kokárdát már nem viseli.

Dr. Gračanin pesszimista. A háború még nagyon-nagyon sokáig fog tartani — ezt a véleményét fejtette ki Mici előtt Mici nem mondott ellent.

*Drvar, 1941. jún. 9.*

Petrovićné, aki egy héttel ezelőtt indult el, hogy hírt halljon az uráról, tegnapelőtt érkezett vissza, s itthon levelezőlap várta. Az ura írt — helyesebben a nyomtatott lapot az ura írta alá. Oflager<sup>71</sup>, ilyen s ilyen szám a címe, Németországban, szerencsésen megérkezett s jól van, ez a nyomtatott két sor, neki csak aláírni volt szabad a nevét. P.-né mesélt úti élményeiről is s arról is, amit útközben hallott. A muzulmánok, akik előljárnak az akciókban. — Ezek az asszonyok csodálatra indítanak az erejükkel. Impozánsak, még a hangjuk se reszket. Megírta szerbül a választ az urának, én fordítottam le németre, hogy aztán leírja saját kezével a német szöveget. Az utolsó sort ő úgy fogalmazta: Írj mielőbb. Azt ajánlottam, írja ehelyett: „Türelemmel fogok várni újabb értesítésedre.” Helyeselt, és zokogni kezdett. Pár pillanat múlva már megint összeszedte magát.

A beteg munkás, akit Mici a röntgengép elé állít: „Nem bánok semmit, csak azt szeretném, hogy megérjem, lássam ennek a végét.”

A helybeli szerb kocsmárosokat a község házára hívták, s az új eljáró közölte velük, hogy megsarcolja őket. 125 ezer dinárt kell fizetniük.

Dr. Dujaković elhagyja Drvart. Bulgáriába megy, Prilepbe.<sup>72</sup> Amióta a véletlen folytán, hogy ő pravoszláv, a maga bőrében a változásnak csak hátrányait érzi, egész eddigi politikai szimpátiái irányt változtattak. Fokozatosan, aszerint, hogy milyen mértékben csökkentek az ő személyes kilátásai. Az öreg községi orvossal, orosz emigráns, aki azelőtt nem titkolta, hogy kiért lelkesedik, ugyanez történt. Nem azért, mert bizonyos dolgokat igazságtalannak s másokat igazságosaknak érez — hanem, mert meglepetésszerűen azokkal került egyazon kategóriába, akiknek vesztét különben kívánatosnak tartotta volna. Vagy legalábbis nem zavarta volna meg lelkesedésében.

Tegnap Vašalić megkérte Micit, menjen ki hozzá, mert a Szabadkáról hozzá menekültek közül valaki megbetegedett. Együtt mentünk ki. A beteget, egy öregasszony, én nem is láttam, kint maradtam Vašalićyal s a többiekkel a ház előtt a réten. Pálinkás Mariskának hívják lánynevéen a fiatalasszonyt, aki szerb dobrovoljac feleségként menekült az egy-éves kisfiával ide. Hogy az szerb és ő magyar volt, egyáltalán nem játszott szerepet az életükben. A Pálinkás Mariskának annyira nincs érzéke a nemzeti öntudat iránt, mint ahogy a férjének sincs — s Mariska a magyar katonákat, akik az apósát és sógorát Hajdukovón, Szabadka mellett megölték, semmivel se érzi kevésbé ellenségnek, mint Dušan, az ő férje.

Hazaútban egy darabon velünk jött. — Bántották-e a zsidókat is? — kérdem.

— Azokat csak összefogdosták és dolgoztatták. Nem ölték, csak ütötték-verték, igen, megkínózták őket. Öregjét-fiatalját.

És Mariska egyszerre szünetet tartott, és — nevetni kezdett. — Min nevet?

— A kaszárnyában a klozettet kellett pucolniuk, és énekelniük kellett hozzá. Ha nem énekeltek, verték őket. Az uram mesélte, aki a kaszárnyában volt bezárva, s látta.

Hazaérve, a ház előtt Obraddal találkozunk. — Új upravnik jött Banja Lukáról — újságolja. Muszáj volt nevetni. Talán káröröm is volt ebben, de mindenesetre mulatni kellett rajta, hogy dr. Gračanin 3 nap előtt költözött be Zotović lakásába, s épp kezdett már „upravnik”-i allűröket felvenni — s bumm! már megint új upravnik jött. Annyira groteszknak találtuk a dolognak ezt a részét, hogy kevésbé tudtunk a saját sorsunkkal foglalkozni, mely abban a pillanatban több mint kétségessé válik, amint Mici elveszti munkahelyét... Az új upravnik Samoborból való. Minden sarokt alaposan megnézett a kórházban, negyven körüli ember, s jelenleg visszavonult a szobájába a kórházban — ennyit tu-

dott meg róla Mici, mikor a délutáni vizitet elvégezte. Más-  
kor se közömbös, hogy miféle főnök ül az ember nyakára,  
ebben az esetben, most azonban a kettőnk sorsát döntheti el

S ma még türelmetlenebbül vártam haza Micit, mint más-  
kor. Minden rosszra el voltam készülve. A hangulatot nem  
befolyásolta előnyösen, hogy az utcán, a házunk előtt, egész  
nap meglehetősen lárma volt. Az ifjúság katonai előképzéséről  
szóló rendelet értelmében szerbek és zsidók katonai kiképzés  
helyett munkára vezénylendők. Tizenhárom és tizenhat év  
közti fiúk söpörték, kaparták az utca kövét az uszதாக felügyelete mellett. Órákon át olyan porfelhők, hogy látni  
nem lehetett — ez volt az eredmény.

S délben jön Mici a hírral: az új upravnik — dr. Ermenc!  
Zombort értették Samobornak, dr. Ermenc. Régi ismerős,  
kedves, jó ember, jó orvos, apuskákkal egy házban lakott,  
s szegény Boriskának az életét mentette meg, és mindig, min-  
dig nagyon rokonszenves, szinte barát volt! És ma már itt  
volt nálunk feketekávézni — és nagy krumpliorra, pápa-  
szeme, csendessége és szerénysége minden az s olyan, mint  
volt — s ma ez többet jelent, mint bármikor. Zomborból me-  
nekült, a magyarok elől — s a szörnyűségek, amiket mesélt,  
még azok se vigasztalanok, mert azt mondja, hogy a lakosság,  
a zombori civil lakosság, a magyarok legnagyobb részét nem-  
csak ártatlanok a szörnyűségekben, hanem — így fejezte ki  
magát — égnek a szégyentől, s nem mozdulnak ki az utcára.  
A kivégzéseket, a szerbek kivégzését a szerb templom előtt  
hajtották végre. Az öreg őrnagy, nyugalmazott, 80 éves, aki  
annak idején parancsnoka volt a bevonuló szerb hadseregnek  
— senkinek akkor egy haja szála se görbült meg, az öreg  
aztán nyugdíjat kapott, mindenféle családi bajok miatt csen-  
des alkoholistaként éldegélt. A szerb templom előtt lőtték  
agyon. Agyonlőtték — miért, senki se tudja — Auspitz fog-  
orvost és feleségét is . . .

*Druar, 1941. jún. 11.*

A tegnapi nap — ha egyszer elkezdődnek az események, akkor aztán nem egykönnyen állnak meg — további újságokat is termett. Banja Lukáról hivatalosan értesítették Micit, hogy 3 hónap múlva el kell hagynia állását. Addig jogában van lakásában maradni. De ez utóbbi felhatalmazást kétséggé tette a másik újság: Vulić telefonált, hogy jön, és azonnal be akar költözni a régi lakásába — ahol most mi lakunk. Ez a Vulić — Mato Vulić még itt sincs, s máris nagy személyiség. Akkora, hogy a kis Nikola szabadságot akart kapni, hogy elmenjen Špiranovićtyal<sup>73</sup> a pakolásban segíteni Vulićnak. Nikola sose látta még, de két hét óta úgy vár erre az érkezésre, mint valami nagy eseményre, mert Vulić nemcsak horvát, hanem — ahogy itt mondani és írni szokták — „mučenik” is. Tizenöt évig volt itt bolničarként a kórházban, s körülbelül fél év előtt Zotović áthelyeztette Kulen Vakufba. Nem azért, mert horvát, hanem mert rossz munkaerő volt, s azonkívül — s ez volt a fő ok — mellékesen kuruzslással is foglalkozott. S magának ebben a minőségében az orvosok rovására reklámot csinált. Azt mondta például a kórházi betegek: Hã azt adnám neked, amit az orvos rendelt, belehalnál. Adok neked valami mást.

Vulić most visszajön. Állítólag ma érkezik. Vašalić és Ermenc is azt tanácsolták Micinek, hogy tekintettel az adott körülményekre, ne éljen a lakásban maradás jogával, hanem költözzünk. Ezért Mici tegnap el is ment a Pilana új igazgatójához, Lipnjakhoz — nagy megértéssel az meg is ígérte, hogy igyekezni fog lakást szerezni egyetértésben az usztasák logornikjával, Marekkel<sup>74</sup>. S ez alkalommal Lipnjak és felesége — utóbbi szerb — úgy megnyitották szívüket, s annyi érdekes dolgot meséltek... az emberben önkéntelenül felvetődik a kérdés, amit Mici ma úgy fejezett ki: néha úgy néz ki az egész, mint a Chesterton „Az ember, aki Csütörtök volt” című történetében.

Szemben ma délelőtt meglehetősen sokan hoznak kis csoma-

gokat, s adják át a kint posztoló fiatal usztrasának. Élelmszerek a foglyok számára. Minden jel szerint sokan vannak itt az iskolában bezárva.

A kis Nikoláról — mindennek tetejében most éli kamaszkorát — még egy jellemző adat: pár nap előtt a kórház alkalmazottainak megjött a fizetése. Mici osztotta ki, a neki adott lista szerint. Nikola valami havi 980 din.-t, a többi, öregebb ápoló 1000 dináron felül, Nikola Mici mögött áll, nézi a listát, és elégedetten mutat a Julka, a kórház mosónője nevére. Az csak valami 700 és egynéhány din.-ral szerepelt. „Hál’ Istennek” — mondja Nikola —, „van legalább valaki, aki még nálam is alacsonyabban van.”

Dr. Dujaković feleségével ma de. elhagyta Drvar. Anélkül, hogy bárkitől is elköszönt volna.

Otthonról egyszerre több levél. Április 4-én kapták tőlünk az utolsó értesítést. Azóta csak dr. Schlesinger által hallottak rólunk — mert dr. Schlesinger szerencsésen megérkezett Szabadkára.

*Drvar, 1941. június 16.*

Még mindig Drvar, de már nem a régi lakásban, a kórház mellett. Mert Vulić csakugyan megérkezett akkor. S ezt fel kell jegyezni, mert nemcsak Micinek meg nekem, hanem első naptól fogva Drvarnak is eseményt jelentett Vulić érkezése. Első nap csak mimiattunk, azután, ha Vuksannak igaza van, akkor Vulić érkezése az, ami pár nap alatt Drvar egész képét mélyrehatóan megváltoztatta.

Mi délután 6 felé a postáról jöttünk hazafelé, mikor óriási nemzetiszínű zászlóval díszített, ponyvával letakart teherautó robogott el mellettünk, és épp a mi lakásunk előtt állt meg. Azt hittük, hogy megint egyszer környékbeli falvakban jártak az usztrasák, s az ott összeszedett katonai eredetű holmit hozták haza; esetleg egyenest a kórházba, hogy ott fer-

tőtleníttessék. Erre vallott az is, hogy a sarkon tartózkodó usztrasák az utcán ácsorgó gyerekeket az autó felé terelték, hogy ott segítsenek a lerakásban, s az autóból magából is egész sereg élénk, egyenruhás ember ugrált le. A csődületben, mely közben a ház előtt keletkezett, az egyik, legtekintélyesebb és szintén kokárdás, katonasapkás alakban Mici ráismert Vulićra. Ennek az embernek az életében ez a bevonulás Drvarra legalább olyan jelentőségű, mint lehetett valami római hadvezérnek a diadalkapu Rómában. Gyereke, felesége s ő maga nyilván külön ez alkalomra válogatott gonddal öltözött, mindenük vasalt, és mindnyájan sapkán, kabátkihajtókán pazarul felkokárdázva és felkampóskeresztezve. Mikor odaértünk — a szemergő eső ellenére —, Vulić vezényszavára már lekerült a teherautóról a ponyva, és kezdték a ládákat lerakni az udvarba. Mici hiába mondta, hogy hagyják abba ezt a munkát, mert lehetetlen, hogy beférjen a lakásba az ő holmija, míg a mienk is ott van — ő arra az álláspontra helyezkedett, hogy ezen úgy lehet segíteni, ha a mienket most mindjárt kirakjuk, illetőleg ő kirakatja. Špiranović, a vasutas, aki buzgón segédkezett a Vulić család holmijának lerakásánál, kijelentette, hogy a Vulićon esett igazságtalanságot, ha ezért harmadik, esetleg ártatlan személy is lakol, jóvá kell tenni, s ezt csak úgy lehet, ha Vulić a régi lakásába tér vissza. Miközben Mici igyekezett megértetni Vulićyal, hogy nem volt módjában tegnapról mára többet tenni, mint hogy lakás után nézett, s a lakást a vasúti igazgatóság épületében már tisztogatják, festik is — Nikola, aki az izgatótt csődületre kisietett a kórházból, odajön hozzám: — Megint egy új orvos? — kérdi. — Nem, ez Vulić — mondom neki én, s Nikola ijedtsége egyszerre örömmé válik, s még ugyanabban a percben fennterem a teherautón, és ő is segédkezni kezd a lerakásnál. Mici azt próbálta elérni, hogy Vulić megtekintse a vasútépületi lakást, s esetleg elfogadja — de ő, a Michael Kohlhaas<sup>75</sup> szenvedélyével kijelentette, hogy ezt és csak ezt akarja és azonnal. Mici azt mondta: Hát akkor menjünk az új upravnikhoz! — Vulić erre ráállt, s én harmadikként kullogtam velük, illetőleg utánuk, s így



láthattam, hogy mikor Vulić teljes hadi díszben, katonásan és felemelt jobbal odaáll Ermenc elé, aki az íróasztalánál ült — Ermenc egyszerűen megijedt tőle. Úgy megijedt, hogy mértéken felül óvatos lett, s ahelyett, hogy Vulićyal, aki végeredményben „azonkívül” bolničarként szolgálatba is lépett, főnökként egy szót is váltott s ami hivatali kötelessége, döntést hozott volna — egyszerűen cserbenhagyta Micit. Szegevényke erre azt ajánlotta Vulićnak, menjenek együtt Marekhez, az ustaški domba, mert hiszen Lipnjak Marekkel állapodott meg az adandó lakás ügyében. Ott, Mareknál a szoba tele volt usztasákkal, akiktől azonban — s Vulićnak, úgy látszik, ez imponált — Mici csöppet se félt, és „grober Klotz grober Keil”<sup>76</sup> alapon kezelte Vulićot —, nem jutottak egy lépéssel se tovább. Különös módon, Marek is helyesebbnek látta, hogy ne ő döntsön az ügyben. Azt mondta: ő szerzett lakást. Mici vagy Vulić költözik-e oda, ez az Ured belső ügye, ebbe nem avatkozik bele. A harmadik állomás erre a vasút igazgatója, Budisavljević lett. Ide is együtt mentek, és itt is, mint Shylock<sup>77</sup> a papírjára, Vulić az ő jogára hivatkozott, egy jogra, melynek egyetlen forrása az ő kokárdás sapkája — és a Mici jogtalansága, mivelhogy Mici zsidó. Ez utóbbi szó egyetlenegyszer se hangzott ugyan el, de természetesen mindenki tudta, hogy ezen fordul meg minden. Budisavljević, idősebb, igen disztिंगvált úriember, aki valószínűleg mindenemű plebszet utál, elragadóan kedves volt Micihez — és mikor egy percre Micivel egyedül maradt, és Mici, akinek mégis sok volt a jóból, sírva fakadt, és azt mondta: bocsásson meg, de nem tudja elképzelni... Budisavljević nem hagyta kibeszélni, és azzal felelt: — Wir verstehen uns<sup>78</sup> — és sóhajtott. S többet nem tehetett, mint megígérte, hogy az emberek a lakásban egész éjjel dolgozni fognak, hogy holnapra beköltözhessünk.

Közben én a kórház és a mi udvarunk között jártam fel-alá, várva Micire. Vulić némileg megszelídülve tért vissza. Kijelentette, hogy sajnálja, hiszen Mici nem hibás az őt ért igazságtalanságban, és beleegyezett abba, hogy a hálószobát kiürítsük, ő azonnal berakhatja oda az ő holmiját, mi pedig

az éjszakát még a másik szobában, ő meg családotul egy itteni barátjánál tölti — s mi másnap átadjuk neki az egész lakást. Így történt, aztán fél éjszaka csomagoltunk, megint egyszer a kéziratokat mind, s azzal a tudattal, hogy talán még nem is 3 hónap, hanem 3 hét letelte előtt újra pakolhatunk... De ez már privát, erről ne essék szó. Ami nem privát, hanem Drvarhoz tartozik: az eseményről persze mindenki értesült, és mindenki még sokkal kedvesebb és szolgálatkészebb volt, mint ezelőtt. Délben jött a szekér, és délután már bent voltunk ebben az új lakásunkban, mely az előbbinél sokkal jobb, tágasabb, nagyobb, s frissen festve, felsikálva fogadott bennünket. Pour combien de temps?<sup>79</sup>

A kérdés nem retorikus — hanem élet-halál kérdése, melyre a nap minden órája választ hozhat. Három nap előtt tartóztatták le Kalabát, a vasút volt igazgatóját, és az után és vele együtt egész sereg tisztviselőt, munkást, Jovin mérnököt, kereskedőket, iparosokat, s két nap óta sűrűn járnak Drvar és Banja Luka közt a teherautók a foglyokkal. Nikola mesélte nevetve Micinek, hogy a szerb papot, akinek a keze a térdéhez volt kötözve, hogyan dobták rá a teherautóra... A kis Nikola nevetése nem egyértelmű — inkább ideges nevetés volt, vagy pedig azt hitte, hogy illik az ilyesmit nevetve mesélni. A kislíú változatlanul érdekes. Most arra pályázik, hogy felvegyék az altiszti iskolába. A katonasághoz és nem az usztrasákhöz akar belépni. Így döntött, úgy látszik.

Két napig nem voltam kint az utcán. Az új lakásban a kipakolás adott munkát eleget, de azonkívül is... Tegnap azonban délután Micivel sétára mentünk, a sínek mögött, és így ki a Zelen Gaj irányába. Ez nem az a Drvar volt, amit még egy hét előtt láttam. Vasárnap ellenére kevesen az utcán, a bennszülöttek közül kevesen — asszonyok, akiket Mici személy szerint ismer, s tudja, hogy férjük vagy testvérük vagy apjuk-e az, akit elvittek, asszonyok, akiket én csak látásból szoktam meg, gyulladt szemekkel, s az emberck, a bennszülöttek persze, nem állnak meg az utcán egy-egy szóra se, néma mindenki.

Ma reggel Budisavljevićné mesélte Micinek, hogy az éjszaka

két pravoszláv templomot gyűjtöttak fel itt a közeli falvakban. Különös típusa a fasisztáknak: a burzsoázia, amely a maga vágyaival mindig hívta és várta őket — s most, mikor itt vannak, fokozódó iszonnal szemléli, hogy plebejus módszerek és plebejus elemek kerülnek felül. Egy fehér kesztyűs fasizmus az ideáljuk. Ez a típus, úgy látszik, nemcsak drvari jelenség. Ha jól értettem, ez ellen a típus ellen íródott egy hosszabb cikk, melyet tegnapi számában a Hrvatski Narod közölt.

Albahari boltja előtt ma nagy stráfkocsi. Usztasák rakják fel rá, ami portékát a boltban találtak. A bolt fölött, az emeleten, ahol a család lakik, néhány nap előtt a gimnazista lány társasága nézett ki az ablakon, s idevaló szerb lányok és fiúk, akiknek nyilván nincs érzékük a faji különbségek iránt.

Dr. Ermenc: nem könnyű a dolga, hiszen szlovén, de azért túlságosan megfogadta Micinek azt a tanácsát, hogy rejtse véka alá az iránta való szimpátiáit. Igaz, 3 gyerek, feleség gondja rajta, s érzelmei csendes fenntartása mellett mindent elkövet, hogy olyanak látszék, amilyeneknek kell ma látszani. Ellensúlyozza ezt azzal, hogy orvosként tisztességes, szorgalmas.

— Van rádiója?

— Van — feleli dr. Gračanin Ermenc kérdésére, és — minthogy Mici jelen volt, s Mici tudta, hogy pár nap előtt még nem volt neki — zavarba jön és elvörösödik. Egyébként naponta s naponta több órát tölt együtt Ermencsel.

Micire a kórházi munkán kívül még az ambulanciát is rásózták: a hozzátartozókat neki kell kezelni. A teljesség kedvéért: új plakát, mellyel az 1000 din.-os bankjegyeknek a beszoigáltatását rendelik el. A régi 500 és 100 din.-osokat fogják majd érte adni. Az újságban azonban azóta már közölték, hogy az új pénznemre, a kunára fogják beváltani. Egyelőre a beszoigáltatott ezresekért a posta csak nyugtát ad.

Ma nem jött újság — és ellentétben a közelmúlttal, most már senki se beszél harctéri hírekről. Egyáltalán semmiről, ami foglalkoztatja a kedélyeket. Néznek, látnak — és hall-

gatnak. Az egyetlen Budisavljevićné, aki ultratherm-kezelés közben Micivel a helyi eseményeket és — meglepő bizalommal — kommentárjait is közli.

*Druar, 1941. jún. 18.*

Tegnap két falragasz. Ezúttal írógépelve, a helybeli usztasák rendeletei. Az egyikben közlik, hogy valamelyik szomszédos faluban az a sajnálatos esemény — „nemio sluča” — történt, hogy usztasának öltözött egyének méltatlanul viselkednek, tegyen jelentést, mert az ilyeneket rögtönítélő bíróság elé állítják Banja Lukán. A másik hirdetés közli, hogy pravoszlávoknak este 9 után nem szabad az utcára kimenni, katolikusoknak és muzulmánoknak azonban este 11-ig szabad kint tartózkodni. A kocsmák záróját is, aszerint, hogy a kocsmáros pravoszláv vagy horvát, ennek megfelelően szabályozzák.

Tegnap este 9 után ennek jegyében afféle nemzeti, népünnepély hangulat lehetett kint az utcán. Ebből a lakásból látni nem lehetett, csak hallani, mert 9-től 11-ig nem szűnt a vidám és igen hangos ének.

A kórházban: csak Đuro és Marić dolgozik, a többi személyzet más hivatalos ügyekkel foglalkozik. Ermenc lázasan igyekszik hasznossá és — kedveltté tenni magát, s minden jel szerint ez utóbbit úgy véli elérni, hogy állandóan Gračaninnal tanácskozik, s az utcán is mindig vele együtt mutatkozik. Vašalić reggeltől késő estig gépeli Ermenc különböző jelentéseit az Urednek.

Novaković kocsmárosra újabb 65 ezer dinár fizetését róták ki. Erről ő maga, se hozzátartozói távolabbi emberekhez, mint például hozzánk, szót se szólnak. Mikor oda mentünk húst venni, egy ember áll meg a kocsmárosné előtt, s kérdi:

Hallotta-e ő is, hogy Milan<sup>80</sup> — az itteni szerb pap, akit elvittek 3 nap előtt Banja Lukára — meghalt? Állítólag a felesége most kapott erről értesítést...

Késő délutáni órákban új hirdetés, minden 4—5. házon. Vörös plakát nagy fekete betűkkel. Bivši Srbi! — így kezdődik, s azt közli, hogy Travnik közelében egy falu szélén szerbek rálóttak usztrasákra, akik élelmiszert vittek autón, kiéhezett vidékre. Bár a merényletnek nem esett senki se áldozatul, megtorlásképpen azonnal a helyszínen 14 szerbet lőttek agyon, amit mihez tartás végett a megszólítottaknak ezennel tudomására hoznak.

Eddig csak a Gracza György<sup>81</sup>: Az 1848—49-i magyar szabadságharc történetében olvastam hasonló plakátot. Gyerekkoromban ugyan, de máig is emlékszem rá. Azt hiszem, a szentamási szerbekhez intézte Damjanich tábornok<sup>82</sup>, s a megszólítás ott: „Ti kutyák!”

A villanyszerelő, fiatal ember, horvát. Miközben az új lakásunkban a villányt szereli, beszélgetünk, illetőleg beszélgettem. Nem visel jelvényt. — Mindenestre magának most jobb, mint azoknak, akik nem horvátok — mondom én. Fejét rázza. — „Grize čovjeka — szól —, marja az embert, ha egyszerre a barátait, munkástársait, akikkel együtt nőtt fel, jóban-rosszban együtt volt, szenvedni, megalázni látja... Eh, ez mind Hitler műve!”

Drvaron, akkor is, ha nem tűz a nap, asszonyok, akiknek a férjét elvitték, fekete szemüveggel járnak. Valószínűleg azért, hogy elrejtse a kisírt szemüket.

Vulić ajánlotta fel Micinek, hogy felvált neki ezer din.-t, s ma lelkesen kiáltott utánunk: Gospodo doktor! — és nyújtotta át az ő kivételes befolyásának bizonyítékát: 10 darab százast. A többi, 3 db ezresünket, nyugta ellenében, beszállítottuk a postahivatalnál.

A Pilana és a Celuloza csak a hét 3 napján dolgoztat.

Sorba: estefelé Micivel a kertet locsoltuk egykori lakásunk tövében. Hazaérve, én az ablaknál látom, tehervonat fut be, s a vonatból talpig feketében, felismerhetetlenül dúlt arccal vánszorog ki egy fiatalasszony. Két oldalról támogatják, vezetik. Mögötte is jön valaki. Batkovski, aki fehér papírba, spárgával átkötött kis csomagot hoz. Már felismertem az egyik szemüveges férfit, aki a nő karját fogja — de ösztönyszerűen védekezem. Ablakhoz hívom Micit: Kalabáné, mondja ő ki, amit úgyis tudok, de még mindig remél ő is, míg csak nem látjuk, hogy a menet velünk szemben, az épület kapuján fordul be. Most már az ablaknál maradunk. Senki rajtunk kívül nem látta, de híre terjedt, vagy tudták, hogy mikor jön, mert alig negyedórával később egymást követték ugyanazon a kapun a látogatók, főleg asszonyok; hírekért jöttek, és jajveszékelve hagyták el aztán a házat. Egy házbeli nő lent a ház előtt a kertben tovább foglalatoskodott, s mintha semmit se látna, hallana, fel se pillantott. Drvar még aznap megdermedt. A Činovnički domban, két percre a háztól, tegnap bál. Éjfélig hallatszott a zeneszó, taps, kurjongató jókedv.

Ermenc délután feketére nálunk.

Tegnap óta Drvaron azt beszélik, hogy Oroszország és Németország közt kitört a háború. Dr. Dlussky, az emigráns orosz körorvos közölte nagy reményeket fűzve az újsághoz — neki már ittlétükkor mondták a német katonák, hogy augusztusra Moszkvában lesznek. Estefelé Obraddal találkozunk. Ő két usztasát hallott az utcán erről beszélni. Ma pedig a másik bolničar, Marić, akit kulcsokért küldött ide Mici, állította, hogy horvátok rádión hallották: tegnap du. 4-kor indult meg a harc — s „a németek már 2000 km-nyire bent járnak Oroszországban”.

Várni kell du.-ig, mert egyetlen hírforrásunk a zagrebi újság, a Hrv. Nar.

*Drvar, 1941. június 24.*

A hír ezúttal igaznak bizonyult — kivéve azt a bizonyos 2000 km-t. S különös jelenség — az ember azt hitte volna, lehetetlen, hogy még valaha Drvar közös örömet érjen — az eseménynek mindenki örült. Az előkelőek, mint Budisavljevićné — azt mondta Micinek: hála Isten — mint Gračanin dr., aki a kezét dörzsölte — ő most már százszázalékos patriótává fejlődött — de el volt ragadtatva Đuro is és a többi sok száz drvari Đuro meg Jovo. A tüneményben a különös az, hogy közös öröm, szigorúan egymást kizáró ellentétes okokból, ellentétes reményektől táplálva. Egy horvát és egy szerb embert már be is vittek az usztasák, mert mindegyik a maga okait fejtegette, s így szólalkoztak össze.

A verset, melyet most ide másolok, természetesen nem tegnap írtam, hanem néhány nappal előbb.

Győztesek önteli mámore, érte beteg cserepes szám!  
Bíbor ital! ha csak egyszer ízelni szabadna nekem,  
Kelyhed egyetlenegyszer nekem is diadalmas örömmel  
Emelnem adódna,  
Egy korty, csak egy! S ára ha lenne a még azon percben  
Cseppenként elfolyó vérem,  
Hála piros szirmái, csóközön, mintha csak  
Csókolnék míg halálba fogyok,  
Boldogan esnének cseppjei porodra, föld!  
Szűnne pörünk, öled úgy nyílna feledni elébem,  
Mintha te mostoha nem, sohasem, csak anyám,  
Jó szeretőm s más soha nem voltál volna.

De győztesek üdve, feledő pihenés te,  
Mért hogy öreg fejem egy haja szála se ismer?  
Láttam is, álltam is harcot, nem egyet  
De ünnepi trombita, dob ha diadalt harsant  
Egyszeriben valamint aki álmodik, álmodott,  
Ébredek s mindig erősen a bánat ős küszöbére szögezve,

Vesztesek, mindég a megsebezettek alomja mellett,  
Győzelem alja, tiport, lihegő kintetves alom.  
Győzelem! egyszer adódna! nekem is ütne egy óra,  
De győzni ha van ki siratja, mit ér?

Kintetves almon, alul, legalul,  
Kudarc! kiáltom minden győzelemre  
S esztelen én, csak az egyre, enyémre repesek  
Várva — az egyre, mely mindeneké leszen  
Nem ököl, de öröm tenger-nagy tenyere  
S fűszál se sehol, mely elhervadna miatta.  
Győztesek önteli mámore, érte eped cserepes szám!  
S nincs pihenés! örök, Éden után égő szomjammal  
Csak csúfol minden ital. Diadaltalan minden harcom  
S a remény! Röhögő ostoros szajha  
Tart rabul, küld, uszít s újra meg újra csak fáj.

*Drvar, 1941. június 27.*

Drvaron jó tucat, sok tucat ember élte át, milyen az, ha valakinek feltámadt a halottja. Egyszerre híre járt, hogy se a szerb pap, se Kalaba, de a többiek se halottak<sup>83</sup> — s a hír két nap óta esetenként konkrét megerősítést nyert, amennyiben valaki ezt vagy azt véletlenül egy közeli helységben kényszermunkán — követ törni — látta. Kalabáné megint levetette a gyászruháját. Kreco boltosról pedig pontosan megtudtuk, hogy Banja Lukán félholtra verték, kalandos úton aztán kiszabadult, felesége és annak a barátndje, hogy észrevétlen maradjon, a rendes út helyett, hátul, a hegyeken keresztül hozták haza — s innen, Drvarról az azelőtt itt állomásozó olasz csapatok parancsnoka, az a szónokló ezredes, aki tegnap autón keresztülutazott Drvaron, elvitte magával emberségből biztos helyre, olasz területre, Zadarba. Az olaszok, láttuk is, de tegnap újabb híreket, eseteket hal-



lottunk, emberségesek, mint csak egy megvert hadsereg katonái lehetnek. Állítólag 6—10 000 szerb és zsidó menekült van már Splitben és Zadarban.

Drvaron az orosz—német háború óta napról napra látható — az arcokon látható — „détente”. S a tegnapi nap nagy és egyelőre megmagyarázhatatlan eseménye ezt a megnyihülést csak növelte. A horvát hadsereg néhány tisztje — revolverrel a kézben bement az usztasák házába, és azonnal lefegyverezte valamennyit.<sup>64</sup> A drvariaknak mindjárt le kellett vetni az egyenruhájukat, a többiek, többnyire Grahovobeliék máig még egyenruhában, de fegyver nélkül sétálgatnak, míg otthonról meg nem kapják a civil ruhájukat. Az ustaški domban magában tegnap dél óta katonaság ütött tanyát.

A konzum rendeletet kapott, hogy a megszabott fejadagon felül — katolikusoknak és muzulmánoknak — 1 kg zsírt is szolgáltatasson ki.

Nem elfelejtendő: Radmila látogatása tegnap du. Micinél.

*Drvar, 1941. jún. 30.*

Nem tudom, van-e az itteni lakosságban, aki ismeri az okát annak, ami történt — mindenesetre egy nappal azután, hogy lefegyverezték az iskola lakóit, másnap már megint ugyanazok s ismét egyenruháik s fegyvereik birtokában vették át az iskola épületét. S mindjárt öt embert be is vittek. A különbség az, hogy új parancsnokuk van — ezúttal Zagrebből jött. Ez a negyedik itt, Drvaron eddig. Mici már ismeri, mert interveniált nála — s eredménnyel — a ránk bízott bútorok megmentése érdekében.

Nekem is megvolt az első „hivatalos” érintkezésem az intézmény egyik képviselőjével. Micivel a kórházból, ahol a rossz orromat ultrathermázta, hazafelé tartottunk, mikor a sínek mellett az illető megállított, mondván, adjam át a

cekkert, a kertünkből hozott salátával, Micinek, s én pedig maradok ott dolgozni. Vagy 15 ember állt akkor ott egy vagon körül, 14-től 50 évesig. Az volt a dolgunk, hogy zsákba rakjuk a vagon zabot és a zsákokat aztán kocsira. Ha nem lett volna az orrom miatt olyan rossz a porban állnom, hálás lettem volna a rendelkezésért, mert alkalmam volt tapasztalni a velem együtt dolgozó munkások emberi kvalitásait. Számomra ismeretlen emberek, s ha arra gondolok, hogy a fiatal magyar asszony nevetve mesélt a klozett-tisztító zsidókról, s ezenkívül is apatini élményeimre, meg a kaszárnyabeliekre — akkor csak bámulattal és lelkesedéssel lehet, amíg élek, emlékezni erre a társaságra. A normális káröröm nyoma se náluk, csak teljes szolidaritás, s legfiatalabb suhancok éppúgy, mint a meglett emberek, anélkül, hogy egyetlen szót váltottunk volna, úgy rendezték, hogy segítsenek nekem. Ha zsákok akartam kocsira emelni, mindig ott termett egy harmadik, aki a közepén is megfogta a zsákot, hogy könnyebb legyen. Este 9 után már itthon voltam.

Tegnap a bába azt kérdezte Micitől, igaz-e, hogy Oroszország kapitulált. Mici azt felelte, hogy „nem hallotta”, de a bábának Vuličné mondta, aki pedig rádión értesülhet. S Duro, mikor tegnap ultrathermre jöttem, feltűnően levert volt. Csupa rossz hír, mondta, s felsorolta a híreket, köztük az én zab körüli szereplésemet is, melynek persze Drvaron hamar híre terjedt. Megnyugtattam, hogy ez utóbbi legkevésbé se tragédia, s ami a többi híreket illeti — akkorra már Nikola meg is hozta az újságot a postáról.

Bauer felesége, aki azt mondta Micinek arról, ami velem történt, hogy „bezobrazno”, s Bauer, aki noha exponensnek számít még mindig, minden alkalommal hangsúlyozza, hogy ő nem azonos, sőt — legalábbis, ami minket illet, „sőt” — Budisavljevičné, aki már harmadszor küld fel nekünk vaját és saját kertjéből földiepret meg ribizlit — ők az egyik, a polgári oldal. A másik oldalról épp a tegnapi újság felejtetetlen dokumentumokat örökít meg. A kettő között aztán ott van az olyanféle lumpenproletár, mint az ötyyerekes német kárpitós, aki tegnap kokárdával jelent meg, társaság-

ban, és ilyenkor nem köszön; egyébként újabban többnyire részeg.

Mici páciensnője, 3 fia usztasa, ő maga azt mondja, hogy: ja sam Bosanka.

A fiatalember, míg a vagon körül a munka folyt, pus-kával a vállán, fel-alá sétált, s időnként egy-egy hegyeset köpve, biztatta a dolgozókat:

— Nevettetek, mi, örültetek, mi, mikor elvették az usz-tasáktól a fegyvereket? Majd most, meglátjátok, tízszer rossz-szabb lesz, mint volt eddig. S ha tíz perc alatt — a tízes szám valami okból tetszett neki — nem készültök el, vala-mennyiőtöket beviszlek a logorba, s ott úgy elverlek benne-tek . . .

Ez utóbbi, persze, csak az én egykori Trombitás őrmeste-remre<sup>85</sup> emlékeztető hatalmi retorika volt, mert mindenki tőle telhetőleg sietett már azért is, hogy mielőbb hazamehes-sen. De nem lévén elég zsák, mindig várni kellett, míg visz-szajön a közben kiürített zsákokkal a szekér.

*Drvar, 1941. júl. 1.*

Igen különös: mint valami laboratóriumban kísérleti nyu-lakon vagy tengerimalacokon a mérgeket, úgy lehet bizonyos embereken a társadalmi infekció diadalmas hatását fokról fokra szemlélni. Bizonyos embereken: lumpenproletárokon és az entellektüeleknek egy fajtáján.

Dr. Gračanin, mióta Vulić kitett bennünket a lakásunkból, Micinek éppen csak köszön, s tegnap, hogy ultrathermre a kórházba mentem, s ott találkoztam vele, nekem is épp csak hogy köszönt. Egyszerűen nem *tud* úrrá lenni a szituáción, mely kívülről az enyémmel ellenséges érdekekhez köti — nem képes egyetlen gesztusra, mellyel fölébe kerekedne a kí-vülről jött és szuggerált ellentéteknek. Az okosabbak, mint

pl. Bauer, a köszönésük módjával, egy-egy sokértelmű gesztussal, szóval megéreztetik, hogy ők nem tévesztendőek össze a — mondjuk — szituációval. Közben Ermenc dr.-tól, aki négy szemközt nagyon meleg és kedves és közlékeny — tudom, hogy ugyanez a dr. Gračanin egyáltalán nem jó patrióta, szegény, kis féreg, aki attól fél, hogy be kell vonulnia. és általában mindentől fél. Ő egyébként sokkal kevésbé érdekel, mint a kis Nikola. Mindig rokonszenvvel néztem rá, s épp tegnap hallom, hogy kijelentette — helyes, hogy nekem zsákokat kellett cipelnem, mert — én azt mondtam, hogy az oroszok előnyomulnak. Természetesen én se neki, se másnak semmi ilyet nem mondtam, hiszen amennyit én, annyit mindenki más újságolvasó is tud az újságból, s más hírforrással sincs. De a dologban súlyos, hogy ezt a kijelentést usztasák előtt tette, s minthogy igen okos fiú, tudja, hogy az ilyesminek manapság következményei lehetnek. Elindult tehát a denunciáns útján, s a denunciáns, csakhogy érdemeket szeressen, mindig hajlandó hamis vádak kovácsolására is. Egyébként zavarban volt, mikor tegnap találkoztam vele. Egy nagy cipő kenyeret vitt — fehérét — mikor a fekete is ritka kincs — az usztasáktól kapta. — Az ő számára pillanatnyilag szerencsét jelent, ami itt történik — és természetes, hogy nem érdekli, mi az ára az ő szerencséjének, kik fizetik meg. Szenvédeyesen akarja, szeretné, hogy a szerencséje biztos, állandó maradjon. Láttam egyszer, hogy csapott le a frissen kézbe kapott újságra. Izgatottan, mint egy levélre, melyről tudja, hogy sorsdöntő híreket hoz neki. Szimbolikus marad számomra, ahogy tegnap láttam: kezében a nagy kerek cipóval, a napon, mikor még a kórházi betegek se kaptak kenyeret, mert a péknek nem volt miből sütni. Egyáltalán nem hiszem, hogy gyűlöl engem vagy mást, csak saját magát határtalanul szereti és — félti.

## ÓDA A FÁJDALOMHOZ

Állok a parton, még állok.  
Szenny véres hulláma viszi roncsaid  
Templom, életem hajléka, isten s ifjúság!  
Már rég bús, félszeg, utolsó remények,  
Ők is, súlyos kövekként, látom, merülnek.  
Kifordítom minden zsebem a szélnek:  
Morzsa se maradt. Fussak?  
Nincs hova. S úgyszincs már miért.

Romjaimból fennmaradt rom, még állok  
Mégis. Mi tart fel, izzó üszök ki mért nem alszom?  
Ó fájdalom, te megmaradt maró kincsem,  
Fájtad, mi van, fájtad, mi nincsen,  
Mint maga Isten, erős vagy! hű vagy!  
Talán megölsz, de szép már csak te vagy,  
Legszöbbem! S nincs, ki tőlem elragadhat.  
Szorítlak, szoríts vágy-őrző nászban.

Fájj. Míg fáj, mi van s míg fáj, mi nincsen,  
Tanút, zálogot tartok. Templom, büszke hajlék,  
Isten, ifjúság — megcsúfoltak, elsodortak,  
Minden veszve, de fényetek őrzi bíbor fájdalom.  
Szennyel és bilincsel, csúf, csúf zászlórongyokkal,  
Minden romokkal dacolva épen éltek bennem,  
Továbbéltek! Fájdalom, te titkos Túlélő,  
Tilos eltilthatatlan te, fájdalom, fájj!

Szoríts, szorítlak gyászgyőző nászban  
Kísértet, követ, rettenetes angyal —  
Jákob őszömmel virradtig tusakodtál  
S lett hajnal. Ma csak magány. jaj és éj van  
S tán hajnal nincs is. De vagy, te vagy!  
S romjaim élő romja, csak általad állok,  
Szíved verésétől ver csak még vert szívem.

*Drvar, 1941. július 1—3.*

Ma reggel hazaengedték a negyven embert, akit tegnap délben, mint mondták, túszként fogtak össze. Holott épp ma reggel, bizonyára nemcsak mi ketten, hanem mindenki itt, a legrosszabbra volt elkészülve. Mivel éjszaka — az órát nem tudom, a két nap óta elrendelt teljes elsötétítés miatt nem lehetett lámpát gyújtani — sorozatos puska lövésekre, minduntalan Stoj! -kiáltásokra, sőt egyszer gépfegyvertűzre is ébredt — ébredt, aki aludt Drvaron. Mi történt az éjszaka, eddig még nem tudta meg Mici. Én pár napja nem hagyom el a szobát.

Illusztrációként az államfő beszédéhez, melyet Zágrábban a kompetenciákról tartott — ma Drvarra 700 ember érkezett rongyokban, szekéren, gyalog — Plitvicéről<sup>86</sup>, ahonnan idáig kergették őket. Parasztok. A kórházban öt aggastyánt kellett felvenni, négy nap óta nem ettek. Terhes nők, akik abortáltak, s vérezve kerültek a kórházba. Az embereknek azt az utasítást adták, hogy próbáljanak a környező falvakban helyet találni maguknak.

Ma délelőtt a konyhában hirtelen éles sikoltásra és még élesebb „kuku meni!”-re lettem figyelmes. A másik vasúti lakóházból jött, az első emeleti nyitott ablakból, s ugyanaz a női hang messze hallható átkot mondott Bauerre. A vasutasok az ablakkal szemben szóltanul álltak meg, s néztek fel az ablakra, ugyanúgy a ház előtt játszó kisgyerekek. Egy percbe nem telt, és Bauer felesége, úgy, ahogy volt, reggeli toalettjében, fésületlenül, papucsban mezítláb, látom, amint sietve megy ki a házból (ahol mi is lakunk), s megy be abba a házba. A következő pillanatban csend lett, és becsukódott az az emeleti ablak.

Drvarról pár nap óta senki nem kap elutazási engedélyt. Micit ma beidézték a község házára, hogy átvegye és kitöltse a zsidó vagyonevellési íveket — ez alkalommal találkozott a patikusnéval, aki panaszkodott, hogy nem mehet Zágrába. Sokkal kedvesebb volt, mint pár hét előtt. Különös ez a

barométer-szerep, amit bizonyos emberek itt betöltenek. Némelyik egész naiv szemérmertelenséggel: Seidl kocsmáros például felváltva egyáltalán nem vagy egyszerre megint „kisz-tihand”-dal köszön.

*Drvar, 1941. júl. 8.*

Ha kevés a feljegyzésem, sose eseménytelenség miatt, hanem épp ellenkező okokból történik.

Vuksanné kezdetben felháborodással beszélt Micinek a plitvicei jövevényekről, mondván, hogy ők a hibásak, mindenféle rémhíreknek felülnek, s fejvesztetten menekülnek aztán — ide, ahol úgyszincs mit enni, ahelyett, hogy a helyükön maradtak volna. Az érdekes ebben az ítéletben, hogy Vuksanné maga állandóan fél, mindentől és mindig. (A házban, ahol most lakunk, egy emelettel lejjebb két horvát család lakik. Mici a lépcsőt söpörte, s a két nő, a két háziasszony kérdezősködni kezdett a plitviceiekről, akik a kórházban fekszenek. Mit mondanak? Hogy történt? Miért? — Én nem is érek rá kérdezetni. Betegek és én gyógyítom őket — felelte Mici. A nők azonban kevésbé óvatosan kiöntötték a szívüket. Rettenetesen sajnálják a szegényeket — az egyik még azt is mondta, hogy soha még annyit nem sírt, mint most. Ez egy szemüveges, igen polgári külsejű háziasszony.) Vuksanné maga később más magyarázatot közölt, az előbbinél hihetőbbet. Úgy hallotta, hogy a menekültek férfi hozzátartozói az erdőkben bújtak el a fegyverekkel, és családjaikat emiatt űzték el otthonukból. Valószínű, hogy így van, mert csak nők, gyerekek és aggastyánok az elűzöttek. S az erdő is igaz lesz. Vulić mondta Micinek — Vulić, aki, mint értesültünk róla, nagy elismeréssel nyilatkozik Mici munkájáról és személyéről — ő mondta, hogy — körös-körül az erdőkben csak úgy hemzsegnek a fegyveres szerbek. S Vulić nyilván jól értesült ember, mert tegnapelőtt írógépet fel-

hívás jelent meg Drvar fontosabb házain. Ebben felszólítják az embereket, hogy 3 napon belül térjenek vissza lakásukba, senkinek se lesz bántódása, aki ártatlan. Amennyiben ennek ellenére se térnének vissza, vagyonukat elkobozzák, és családjukat internálni fogják.

Vulić egyébként pártfogónk. A község — szerinte — nem akart, csak a horvátoknak lisztet, cukrot és babot adni. Ő kieszközölte, hogy a kórházban mindenki kapjon, és pedig azzal, hogy azt mondta: ugyan, hiszen azok úgyis mind átérnek majd a mi hitűnkre.

A katolikus hitre való áttérésről<sup>87</sup> itt különböző verziók keringnek egyébként. Van, aki azt mondja, hogy az egész čaršija, vagyis majdnem valamennyi pravoszláv kereskedő, kocsmáros „kikeresztelkedett” már — mások meg azt mondják, hogy csak a Kecman boltos<sup>88</sup> és tán még egy-kettő, s ezek terjesztik a hírt, hogy „majdnem” mindenki megtette, quasi „bűntársakat” toboroznak így maguknak.

Vulić azonban komolyan pártfogónk volt, amennyiben regnapelőtt bizalmasan közölte Ermencsel, hogy Mici és én felszólítást fogunk kapni, s 48 órán belül el kell majd hagynunk Drvart. Ermenc erre közölte Vulićtyal, illetve közölte általa, hogy orvos ellen ilyen rendelkezést csak a központ hozhat, s ő, Ermenc, ha Micinek menni kell, nem tudja Drvar egészségügyét tovább szolgálni, nem bírja a munkát. Ermenc diplomatikus tevékenysége ennél is tovább ment. Gračanin dr., aki szintén a félénk lények közül való, nem akarta úgyse Drvaron várni be a fejleményeket, s bizalmasan értesülve arról, hogy esetleg egyedül marad Ermencsel itt, s akkor lehetetlen lesz engedélyt kapnia a távozásra, még aznap vonatra ült, hogy Zagrebba utazzék, s ott találjon magának jobb, biztonságosabb környezetben elhelyezkedést. Ennek folytán Micire szakadt a kórházi munkán kívül az egész ambulancia is, amit nemrég még két orvos látott el — úgy-hogy az új helyzet következtében a kiutasítás mindenesetre egyelőre elmarad.



Ez a ház, melyben most lakunk, az összes lakóival együtt a háború előtt Mici számára is jóformán ismeretlen volt. Az ok, mint ahogy csak most értettük meg: ezek az itt lakó vasúti tisztviselő családok mind horvátok — és a háború előtt külön zárt társaságot alkottak, lehetőleg messzire elkerülve például a kórházat is, mint minden intézményt, ahol szerbekkel kerültek volna szembe. Hogy mind horvátok — ez közben nem igaz. Annak számítottak, s így ők is kezdték magukat, azért, mert katolikusok, annak tekinteni. Valójában a monarchia idején a monarchia különböző részeiből idetelepített hivatalnokok — akiknek egy része 1918 után is megmaradhatott az állásában, de akkori vezető személyiségekből egy kelletlenül megtúrt kisebbség — és ellenséges kisebbség — tagjaivá degradáltak. Minden válságnál fenyegetve érezték állásukat, nagyobb válságoknál a fejüket is. S az állásukból némelyek el is kellett hogy menjenek, hogy szerbeknek adják át helyüket.

Tegnap a lépcsőházban megszólított s behívott magához bennünket a közvetlenül alattunk lakó tisztviselő felesége. Szemüveges, negyven körüli nő — ugyanaz, aki a kertben állt, és nem nézett fel, mikor a gyászba öltözött zokogó Kalabánét a vonatról támogatták hazafelé. — A lakás egész normális kispolgári lakás lehetett azelőtt — jól fizetett gyermektelen tisztviselőé — dús spájzzal és minden jóval, amire egy buzgó s kizárólag háztartással foglalkozó nő szorgalma képes. Most a lakás igen rendetlen. A háború alatt, menekülésre készen, ládába csomagolt mindent — s a ládákat, de csak részben s csak tegnap kezdte kibontani. Még mindig úgy hat a lakás, mint az emberé, aki nem hisz a biztonságában. A nő zagrebi, horvát, igazi, a férje azonban morvaországi, Chyba Dagobertrnek hívják. A nő pár nap óta saját termésű gyümölcsével halmoz el bennünket, s ezúttal likőrrel és pálinkával — és a Berliner Illustrierte Zeitunggal vendéget, melynek előfizetői.

(Nyilván már régóta előfizetői.) S kiöntötte a szívét. Rettenetes, ami történik — a plitviceieket annyira sajnálta, hogy amint hallott érkezésükről, nekiállt kenyeret sütni, s küldött nekik azonkívül lisztet, zsírt. Sajnál mindenkit, akit üldöznek. Úgy találja, hogy a zsidókkal szemben is legfeljebb annyit szabadna, hogy akiknek millióik vannak, azoktól elvegyék. De másrészt megérti, kétségbeesetten, de megérti a gyűlöletet a szerbek ellen. A horvátok, akiket elbocsátottak állásukból, s egész családjukkal üldözőbe vették őket. Kninben az usztasák logornikja egy Rukavina<sup>99</sup> nevű ember. A szerbek annak idején bebörtönözték, és minden körmét kitepték, fogait kiverték. Most ugyanez az ember nem ismer, természetesen, könyörületet. Bosszút áll — s a szörnyű — mondta a nő — hogy majd ezt is megint megbosszulják. „Mi lesz velünk, ha Hitler nem győz?” — mondta ő, aki egyébként mindazért, ami itt kegyetlen történik, Hitlerre haragszik. „Mert most itt van megint ez az új háború az oroszokkal — folytatta —, ki tudja?” És szerbeket nevez meg, akik bizalmas körben máris arról beszélnek, hogy milyen szörnyű bosszút fognak állni még a csecsemőkön is. Mikor annak idején Marseille-ben a királyt megölték, a saját cselédlánya azzal rémítgette, hogy Drvaron már ácsolják az akasztófákat a horvátok számára — és ők remegtek akkor —, és bár más okból, most megint félnek. A vendetta<sup>90</sup> végzetes hatalomként lebeg a fejek fölött — a fejek fölött, amik porba hullnak, és a fejek fölött, melyek nem tudnak örülni a mai diadaluknak, a bizonytalan holnap-tól való rettegés miatt. Chybánénak, akinek egyetlen álma, hogy idővel nyugdíjjal bevonulhasson Banja Lukára, ahol már áll a kis fizetésükből összepórolt házuk — Chybánénak, ő úgy érzi, a saját feje érdekében annak a Hitlernek a győzelméért kell imádkoznia, akire bizonyos vonatkozásokban borzadva gondol... Igaz, mint mesélte, a német tiszték az itteni események miatt való aggodalmaira, bánatára azzal feleltek, hogy ez így volt náluk, Németországban is. S mintha ez Chybánét megnyugtatta volna.

**III**



*Drvar, 1941. okt. 28.*

Régen volt. Régen, mert úgy látszik, a múlt aszerint van közel vagy messze, hogy mennyi történt azóta — mostig. S az nagyon régvoltnak tűnik, amihez a „most” csak annyiban hasonlít, hogy szintén van, mint az volt, egykor, de más, egész más, felismerhetetlen a múltja. De én még tudom, emlékszem minden mozzanatára. Az azóta se elkészült „Áron szerelme” novellám mellett ültem, mikor a cvikkeres Chybáné bekopogott. Mici nem volt itthon, noha már 12 elmúlt. „Majd ebéd után újra jövök” — mondja Chybáné, és már megy is. Nem utólagos képzelődés, akkor mindjárt nagy benyomást tett rám ez a pár szavas látogatás. A nő arca, hangja miatt is — de már azért is, mert akkoriban minden kopogtatás azt jelenthette, hogy „ők” jönnek. Mert akkoriban mindennap délben már az ablakba álltam, hogy Mici, ha jön, messziről lássa: még megvagyok, nem vittek el. Mert a fenyegetés, hogy kiutasítanak bennünket, Gračanin elutazásával megszűnt ugyan, mivelhogy Micit a kórház nem tudta nélkülözni — de az, hogy engem, akinek semmiféle hasznos foglalkozása nincs, kényszermunka-kötelezettség címén elhurcoljanak, mindennap bekövetkezhetett. Minden nappal inkább, mert a községben mindenki a készülő radikális rendszabályokról beszélt — amennyiben egyáltalán egymással még emberek szólni mertek. Általában azt tanácsolták, hogy ne mozduljak ki a szobából — Mici még azt se akarta, hogy az ablakban álljak, mert letről szemébe tűnhetek valami usztasának.

Chybáné ebéd után csakugyan újra megjelent. — Legyen erős — így kezdte Micéhez fordulva — és aztán közölte, hogy megint, szavahihető embertől hallotta, hogy — a községházán szóba kerültem mint zsidó, és valami készül ellenem. Próbál-

jak menekülni. S ekkor már — ennél a Chybánénál, az éléskamrája egyik nagy ládjába volt bepakolva minden kéziratom és a Mici bundája. A nő aznap ajánlotta fel ezt nekünk, mikor plakátok jelentek meg, melyek halálbüntetéssel fenyegették azokat, akik szerbektől vagy zsidóktól bármit is elfogadnak megőrzésre. Erről nemcsak óvatosságból nem írtam akkor semmit az amúgy is veszedelmesnél több naplómba, hanem azért se, mert akkor azonnal, amilyen gyorsan csak lehetett, mindent becsomagoltunk a Chybáné nagy ládjába, persze a naplófeljegyzésekkel tele füzeteket, ezt is, amibe most írok. Igen, még pár könyv és téli holmi is bevándorolt a nagy ládába, mert megtudtuk, hogy Albahari boltost és családját is elvitték, s nem engedték meg, hogy legszükségesebb holmit is magával vigyen. Mindenét „lefoglalták”. Chybáné csudálkozott volna, hogy a ládája — óriási alkotmány — 9/10 részben papírokkal van tele — ő azt hitte, hogy más értékek mentésére adja nekünk a nagylelkű segítséget.

Én nem akartam menekülni. A községben akkor híre járt, hogy általános „kiteleptés” lesz. — Emlékszem, Novakovičné — néha, mégis, hátul a sínek mellett elmentem Mici élébe — s egyszer ilyen alkalommal Novakovičné a főzelékes kertjére mutatott: „rettenetes lesz” — mondta, és sírva fakadt — „mindezt itt hagyni.” Biztosra várták, hogy rá kerül a sor. S talán Chybáné közlése ellenére Mici is beleegyezett volna, hogy ne meneküljek lehetséges veszedelmek elől a — biztos rosszba, idegenbe, elválásba — ha — s ez igen különös — dr. Ermenc egyszerre nem kezdte volna sürgetni, hogy menjek már. Mindennap kérdezte Micit, hogy én még mindig itt vagyok-e. S szegény Kalabáné, aki azt mondta Micinek, hogy így tett az ő férje is — s aztán késő lesz vánni. Egyáltalán, épp a napokban, mikor mindenki életveszélyben volt — vagy jobb esetben, legalábbis veszélyben —, mindenki különleges gonddal tudott kívülállóknak veszedelmével is törődni. A kis Petrovičné, Kreco boltosné — mind számon tartották sorsomat, és rábeszéltek Micit, hogy küldjön. S így történt, hogy Mici megállapodott Ermencsel abban, hogy Vulićnak azt mondják, az orromat nem lehet tovább ultrathermmel gyógyí-

tani — mennem kell Kninbe, s Vulić csakugyan megszerezte az engedélyt kettőnk számára, az usztasa propusnicát, betegség okából, Kninbe. (Később azt mondták nekem, hogy nem kaptam volna meg az engedélyt Vulić közbenjárására se, ha véletlenül Kuharsky<sup>1</sup> nem lett volna úton; a helyettese, Marek írta alá.) Tehervonattal mentünk, a tehervonaton is sok utas, legnagyobbrészt parasztok, akik útközben ki-kimutattak az ablakon egy-egy nagyobb romhalmazra: itt falu állt, itt is, itt is — usztasák gyújtották fel, s ölték le, ami élőtt ott találtak. Kezdték a pravoszláv templomok felgyújtásával, s aztán egész falvakra került a sor... Egyik állomáson valaki bejön, és ajkára teszi ujját. Egy ifjú jelenik meg civilben. Úgy néz ki, mint egy facér pincér, aki egész éjjel lumpolt. Csak mikor hátat fordít, látom: a zsebéből revolver kandikál ki. Minden utas elnémult, mióta az ifjú is velünk van, csak egy muzulmán kereskedő társalkodik — az se a többiekkel, hanem magával az ifjúval, aki minduntalan a homlokába eső, elválasztott, hosszú szőke haját igazgatja. Útközben, minden kis állomásnál akad egy-egy utas, aki Micinek ismerőse, s a társalgás megelégnékül, mikor az ifjú kívül a teherkocsi platformján helyezkedik el — a muzulmánal folytatva halk eszmecseréjét.

Júl. 17-én, ha jól emlékszem, csütörtöki napon, érkezünk Kninbe. Drvarról Chyba telefonált az ottani Šipad-állomásra Kneževićnek, hogy a Šipad vendégszobájában, az állomáson lakhassunk. Ez rendben is ment. Délben érkezünk, s első utunk dr. Šlejmer. Hozzá dr. Ermenc adott pársoros levelet. A terv az volt, hogy míg az olaszokkal sikerül elintézni a határon való átszöktetésemet<sup>?</sup>, dr. Šlejmer felvegyen a kórházba, melynek főorvosa volt. Két-három napról lett volna szó, s azonkívül tényleg beteg is voltam — s a szökési tervet épp a várakozás napjai alatt hiúsíthatta volna meg, ha az usztasák észrevesznek ezalatt. Ermenc azt mondta, Šlejmer barátja, nyíltan beszélhetünk. Ez a dr. Šlejmer egy feltűnően vastag, nagy darab ember. A madárkalitkákkal teli üvegfolyosóról, mely egyben váró is — s ahol épp mindenféle mesteremberek kalapálgattak —, egy meglehetősen szurtos cselédlány

vezetett be hozzá. Elolvasta a levelet, és csöppet se volt bárátságos. S még kevésbé, mikor hallotta, mire kérjük. Azt mondta, nem lehet, nem adhat nekem helyet a kórházban. Aztán rövid szünet — s mi mentünk, s ő hanggal se marasztalt. Hogy el ne felejtsem drvari útítársunkat, akihez bizonyos reményeket fűztünk. Ez az itteni fogtechnikusnak a lánya. Afféle cseresznyeszájú — s még cseresznyésebbre festi — s fiatal, és az átlagosnál annyival butább, amennyiben azt hiszi, hogy különösen szép. Az anyja mondta Micinek, hogy kéri, utazzunk a lánnyal, nem szereti, ha egyedül megy — s azonkívül az időből, mikor Drvaron olaszok voltak, vannak a lánynak tiszt ismerősei. Kreco boltos ügyében, aki már Zárában van, úgyis felkeresi őket — nekünk is kezünkre járhat majd. A gyermek sokkal önállóbb, természetesen, mint a mamája gondolta. Mindjárt megérkezésünk percében eltűnt egy olasz tiszttel, s többet felénk se nézett. Érthető módon érdekesebb elfoglaltságra akadt.

Knin maga kísérteties volt a boltjaival, melyeknek a redőnyei leeresztve, s a cégtáblákon a betűk kézzel átmázolva — kísérteties a kihalt utcáival — helyesebben az utcák csak annyiban kihaltak, hogy a kninieket, a normális civil lakoságot nem lehetett látni. Helyettük puskás usztrasák cirkáltak, többnyire párosával, néha nagyobb csoportokban — horvát katonatisztek, akik modorukkal, peckességükkel és egyenruhájukkal megtévesztésig hasonlítottak a K. u. K. tisztikarhoz, melyet több mint húsz éve láttunk utoljára. Velük tele Knin egyetlen és fő utcája és Knin kávéháza: a Grand Hotel.

Akiket látni, azok vagy túl hangosak, vagy pedig sottogva dugják össze fejüket — harmadik fajta társaság, az, ami máskor, másutt normális, sehol fel nem fedezhető.

Olaszok a városban sokkal kevésbé láthatók. Mikor rászántuk magunkat, hogy kimegyünk a városon kívül fekvő óriási kaszárnyájukba, láttuk, hogy rengetegen vannak. A viszony nem volt elég szívélyes a két hadsereg között, s talán azért lehetőleg a kaszárnyáikban táboroznak az olaszok. Mindenestre, mi először akkor lélegeztünk fel, mikor a kaszárnya-komplexum bejárata előtt a strázsával megértetni próbáltuk



magunkat. Semmi, csak egy kedves arc, egy előzékeny gesztus — és az ember egyszerre elfelejti, hogy szerencsétlen.

De így nem jutok soha az elmúlt két hónap<sup>3</sup> végére. Nehéz rövidre fogni a szót ott, ahol azt kell elmondani, hogy minden lassan történik. Mert az uralkodó érzésem, ha visszagondolok az elmúlt hetekre: életem leglassúbb hetei. Igaz, Kninben ez még épp csak kezdődött; sőt ott még úgy tűnt nekem, hogy egyelőre minden boszorkányos simán, boszorkányosan gyorsan megy — felfoghatatlanul gyorsan. Mint ahogy talán a halállal van — olyan hirtelen következik be, hogy az ember rá se tud eszmélni. Tehát: azzal mentünk ki a kaszárnyákhoz, hogy ott Marronét keressük, azt az olasz kapitányt — „noi siamo tutti fratelli” —, akinek mi annak idején a Zotović lakásában adtunk kvártélyt. Csak azt akartuk tudni, hogy Kninben van-e, s ha igen, a címét. S minthogy a névjegyén dr. Marrone állt — a közgazdasági tudomány doktora —, én is így kérdeztem a katonát, ismeri-e véletlenül. A „doktor” szóra a strázsa az ügyeletes káplárral való tanácskozás után arra határozta magát, hogy az „Infermiere”-be<sup>4</sup> vezet minket. A félreértés nyomban nyilvánvaló lett előttünk, de mint-hogy közben eszünkbe jutott egy igazi olasz orvosnak is a neve, aki szintén Drvaron járt annak idején, és szintén igen kedves volt — dr. Visocchi —, hagytuk annyiban, és megindultunk a fiatal katonával a kaszárnya-országban, pavilonok útvesztőjén keresztül. Tűzött a nap, és a pavilonok előtt és között hemzsegett a sok katona. Mind hangos, és egyik se nézett ránk, egyetlen két civilre, másképp, mint barátságosan. A kísézőnk a homlokát törülgette, és panaszkodott, hogy 36 órás a szolgálata. Enélkül, s minden, amit láttunk, nem annyira kaszárnyák, mint nyaralótábor benyomását tette, szokatlanul élénk s — a fehér falakkal s parkosított utakkal — szokatlanul tiszta, katonai nyaraló benyomását. Még inkább valami efféle helyen hittük volna magunkat, mikor az Infermiere felírású pavilon linóleumos folyosóján — egy fürdőnadrágos fiatalembernek adott át bennünket a kíséző katona. A fürdőnadrágos, amint meghallotta, hogy Mici orvos, szintén bemutatkozott, mondván, hogy ő a szolgálattelvő or-

vos — a toalettje miatt mentegetőzve betessékelt bennünket egy irodába, mely egyben laboratórium vagy házipatika is volt —, ő maga pedig pár pillanatra eltűnt, hogy aztán — szép szál, szőke, széles vállú ifjú — egy csikos selyem pizzamában jelenjen meg, s nyomban utána újabb és újabb orvosok, egész tekintélyes számban, mind fiatalok — köztük dr. Visocchi is. Olaszul dadogtunk, és azokkal, akik tudtak — s legtöbbjük tudott —, franciául beszélünk. Mint afféle jó katonai patikában az már szokás, likőr is került az asztalra, s a tárgyalás egyszerre baráti tanácskozássá alakult át, miután elmondtuk, hogy nekem az usztasák elől kell menekülnöm, s ezért jöttünk Kninbe. Dr. Visocchi elment, hogy beszéljen a katonai parancsnokkal, s őt várva, óvatos, de mégis őszinte kis világnézeti beszélgetés fejlődött ki köztünk és a fiatal orvosok között. Csak egy momentumra emlékszem: én, mintegy szondálva a határokat, megjegyeztem, hogy ahol a politika kezdődik, ott az ember a *quantité négligeable*. Mire egy fekete szemű fiatal fiú bizonyos hévvel magyarázta meg nekem, hogy ez így van, s nem lehet másként, *minthogy* a fasizmus az államot minden vonatkozásban fölébe helyezi az egyénnek. „Épp ez az” — mondtam én erre dodoniaian, mert láttam, Mici aggódik mellettem, nem vetem-e el a sulykot, az őszinteséget nyíltszívűségig fokozva. Azt is megmondtuk, hogy zsidók vagyunk — s miután Visocchi visszaérkezett azzal, hogy beszélt a parancsnokkal, s csak azt kell megvárnunk, míg más menekülőket is értesítenek, hogy közös automobillal dobhassanak át a határon, mindnyájan végig a folyosón, a pavilon kijáratáig kísérték bennünket. Még valami: Visocchi közölte velünk, hogy holnapután Splitben lesz, s még aznap, vasárnap este vissza is tér Kninbe. S ott mindjárt a patikában Mici pársoros levelet írt Rismondóéknak, bejelentve, hogy én jönni fogok, mert menekülnöm kell, s egyben kérdi, mi a véleményük, lehetséges volna-e, hogy ő mint orvos dolgozhassék Dalmáciában, mert ha igen, nem várná meg Drvaron a napot, mikorra a felmondása szól, hanem velem vagy közvetlenül utánam ő is menne Splitbe.

Szombat és vasárnap egész nap nem volt más dolgunk

Kninben, mint várni Visocchi és kollégája visszatértére Splitből. A tünemény mindig újra mindig ugyanaz: felvetődik, szóvá tevődik egy ötlet, előbb egyszer, aztán többször, gondolat, majd szándék lesz belőle, és egyszerre ráeszmél az ember: az ötlet sorsdöntő volt, új fejezet kezdődik vele a fejezetekben túlságosan bővelkedő életünkben. Egyszerre — attól kezdve, hogy elhagytuk a kaszárnnyát — bevonult életünkbe, mint valami kívül álló hatalom rendelkezése: különváltunk, ki tudja, mennyi időre. S különös módon úgy van, hogy amit az ember tud, azt még nem hiszi. Én még mindig nem hittem. Mici azt mondta, hogy akarni kell; az ő félelme az volt, hogy ha nem megyek Splitbe, ahová ő Visocchiék segítségével bármikor követhet, az usztrasák visznek el, s ha nem is vernek agyon, de nem mondják meg, hová vittek, s akkor leszünk csak igazán messze egymástól. A Šipadnál azt mondtuk, hogy Zagrebba fogok menni operációra, s hogy egyelőre Šlejmer dr. kezel. Utóbbi abba beleegyezett, hogy ha az usztrasák kérdést intéznek hozzám felőlem, ezt megerősíti. Közben egyszer igazoltatott is egy nagy darab usztrása az utcán. A propusnicám rendben levőnek találta, s még udvarias is volt. De nem volt azért biztonságos érzés Knin egyetlen utcáján napjában többször mutatkozni. Kívül a városon, a Šipad-pályaudvar közelében azonban Ibrahimpašić — így hívják ott a forgalmistát — csupa jóindulatból minduntalan társaságul szegődött hozzánk. Helytelenítette az usztrása excesszusokat, de úgy találta, hogy — eltekintve az excesszusoktól — az igazság győzelmét Pavelićnek hívják. A muzulmánokat üldözték Jugoszláviában. Ő például gazdag ember, bég volt, nagy birtokkal — s az ő földjét elvették, és dobrovoljacok kapták. — Mi a naiv kérdezők szerepében maradtunk, s őt hagytuk beszélni: ő ezt szívesen, sőt túl szívesen tette, mint olyan ember, aki őszintén úgy érzi, hogy sokáig üldözték, holott ő ártatlan, sőt jó — s most úgy egykori üldözöttségét, mint morális kvalitásait be akarja bizonyítani. S azt is bizonyítékul említette, hogy kitűnő jó viszonyban, egy házban lakik egy zsidó házaspárral — s mintha még az is őmellelte bizonyítana, hogy ezt a zsidót — Flickernek hívják — a világ legjobb és legbecsületesebb

emberének mondta. Flickerért az usztrasáknál ő maga garantált, s neki meg is ígérték az usztrasák, hogy Flickert nem fogja semmi bántódás se érni. Ibrahimpasić alig észrevehetően akadozik a beszédben, s talán ez a beszédhibája az oka, hogy önkéntelenül mindig bizonyítékokra szorulónak érzi magát.

Drvaron ez évben még egyáltalán nem láttunk gyümölcsöt, s Kninben a fő táplálékunk épp ezért barack és mindenféle más jók, amiket vagy a városon kívül eső zöldben vagy a Šipad-állomásbeli szobánkban fogyasztottunk. Felvetődik a kérdés, hogy minden további nélkül Mici is velem együtt menjen Splitbe. Mici ellenvetései: a kéziratok, minden pótolhatatlan holmink, a rendelet értelmében, mely a menekülők minden ingóságát elkobzandónak nyilvánította, az usztrasák kezére kerülne. S neki magának nincs más holmija velünk, mint az, ami rajta van. S végül Visocchi is mondta, hogy az olaszok mindig segítségére lesznek Micinek, ha hozzám látogatóba akar jönni. (Knintől Splitig pár óra út.) S legvégül a pénz, Drvaron még háromhavi fizetése lesz, és a postán befizetett 3 db ezres. S öregek vagyunk ahhoz, hogy mint húsz év előtt, megint levetett ruhák és egyéb könyöradományok legyenek materiális életünk bázisa. Egyszóval: nagyon okosak voltunk, és vártuk a vasárnap estét, illetve hétfő reggelt, mikorra Visocchi vissza lesz Splitből. Mi nem várhattuk a vonatnál, mert este 9 után csak horvátoknak szabad az utcán tartózkodni. Reggel, meglehetősen korán, egy olasz katona levelet hoz Visocchitól — és Ankától. Visocchi a kollégájával együtt személyesen kereste fel dr. Rismondóékat, s Anka azt írta, hogy jöjjenek, az én egzisztenciám problémájának megoldására majd megtaláljuk az eszközöket, s hogy ami Micit illeti, „sajnos, lehetetlen, hogy ő Dalmáciában orvosi álláshoz juthasson”. Ezzel a kocka el volt vetve. Még egyszer látogatás Visocchinál a kaszárnyában. Oda ki az út horvát katonai laktanyák és horvát katonai őrségek előtt vezet el. Kaszárnyában a megállapodás: nem fogunk többé odamenni, ellenben legyünk készenlétben, minden órában kaphatjuk az értesítést, hogy este indul az autó a határ felé. S mert nem szabad gyanút keltenünk azzal, hogy a Šipadnál megint olasz katona keressen

— megállapodtunk, hogy délben az olasz kaszárnyák felé vezető úton fogunk sétálni, s ugyanazon az úton jön majd a katona, aki az esetleges utasítást hozza, hogy hány órára és hova menjek, hol vár majd az autó.

Míndez hihetetlennek tűnt. Nemcsak olasz orvosok, hanem a knini olasz katonaság legfelsőbb parancsnoka — a fasiszta Olaszország tisztjei, akik — velünk — az én életem megmentéséért — fáradságot se kímélve — mivelünk konspiratív viszonyba bocsátkoznak — konspirációba a horvát állam rendőrhatalóságainak a kijátszására! És ezeknek az olasz tiszteknek a dicsőségére válik, hogy ebben a szerepükben igazán nem hatottak színészeknek.<sup>5</sup> Annyi finomsággal, tapintattal, közvetlen emberi kedvességgel tették, amit tettek. Sose fogom elfelejteni, hogy mikor ketten egymás mellett, kéz a kézben, este ott ültünk az autóra várva a kommandó épületében — hétfő este volt, s már délutánra odarendeltek bennünket, bár csak este 10 felé indult az autó —, s jobbnak láttuk, nem elhagyni az épületet, melynek kapuján egyszer már, mint reméltük, észrevétlenül surrantunk be — s a kommandáns keresztülment a szobán, melyben ültünk, de előbb bekopogott és megkérdezte: — Non turbo?<sup>6</sup>

Az én kofferemet, ugyanezzel a kommandánssal való tanácskozás után, a következőképpen hozattuk el a kommandantúrára: Mici a Šipad-állomásról átvitette az állami vasút-állomásra, rendes hordárral, mintha a zagrebi vonattal akarna elutazni. Azon az állomáson már ott állt egy olasz közkatona, akit ez a kommandáns előzőleg megmutatott Micinek és Micit neki, s mikor Mici pár percig ott a peronon járkált, távolabb a kofferektől, hogy ne lehessen látni, hogy az ő kofferei — az olasz katona odament, felkapta a koffert, és Mici 10 perccel később szintén elindult a kommandantúra felé, ahol én vártam, és amelyet én — szintén a parancsnok tanácsára — többé el se hagytam.

Nagyon meleg is volt, és talán az izgalom is okozta, mind a ketten szokatlanul szomjasak voltunk. S nem volt korsó, poharanként lehetett csak vizet kapni. S a közkatona, akit számtalanszor s mindig mentegetőzve kértünk erre a szolgálá-

latra, mindig mosolyogva és gráciázva vitte és hozta a pohár vizeket. Nem az volt a számunkra a lényeges, hogy az olaszoknak a segítő és mentőakciói mögött nyilván meggondolt és szentimentális tényezőktől mentes politikai célok húzódnak meg — a lényeges az volt, hogy az emberek, akik a mentést végezték, kivétel nélkül, tisztól közkatonáig, mind igen jól érezték magukat épp ebben a funkciójukban — és azonkívül, minékünk, akik üldözöttek voltunk, látni ezt a magatartást, vigasz, biztatás és öröm volt.

A nagy szobában, mely mind homályosabb lett, s különben is be volt függönyözve, rajtunk kívül még egy nő is ült, egy testes idősebb asszonyság, teli zsákokkal és hatalmas, ugyancsak teli kosarakkal a lábai körül. Az olaszok már két hét előtt kiszöktették a férjét, s most velem együtt nemcsak őt, hanem az ő egész éléskamráját is átviszik majd a határon. S tőle tudjuk meg, hogy az olaszok hosszú hetek óta nap nap után szöktetik át teherautóikon az embereket. Knin szerb lakosságának 3/4 részét, mindenkit, akit csak meg tudnak menteni — és minden ellenszolgáltatás nélkül. A nőnek vannak rokonai Banja Lukán, s azoktól tudta, hogy a németek is el-elszöktetnek az usztságok előtt egy-egy embert, de azok csak olyanokat, akik busásan megfizetik az emberbaráti szolgálatot. Az olaszok azonban — a testes asszonyság nem győzi áldani az olaszok jóságát, s meséli, hogy egy fiatal nőt egyszer olasz katonatiszti egyenruhába öltöztettek, és úgy vitték át a határon az usztságok orra előtt.

Micinek este, még kilenc előtt el kellett menni, nehogy a nem horvátokra kötelező záróra az utcán találja. Ugyanez okból a teherautó, mely bennünket fog vinni, magából a kommandantúra épületéből indul majd velünk — figyelmeztetett bennünket a szimpatikus kommandáns (aki egyébként pontosan feljegyzett mindent, amit neki az usztságok drvari viselt dolgairól előadtam). Még Micihez is volt pár barátságos szava: ne aggódjon, minden rendben fog menni, simán, épp ezért nem indulunk most még, csak ha már egész besötétedett. Micinek ellenben most már menni kellett. Sose fogom elfelejteni: lekísértem a kapuig. A kapuban egy olasz katona állt,

s intett a kezével, hogy Mici ne menjen még, mert az épület előtt épp egy usztasa haladt. Álltunk egymás mellett, egymás kezét fogva a nagy kapu mögött, az olasz katona hátára bámulva. Egyszerre az megfordult, s a karjával sürgető jelet adott, hogy most! tiszta a levegő — és a könnyű lépéseivel, melyek ezúttal a szokottnál is nesztelenebbnek tündtek nekem, Mici eltűnt mellőlem. Egy pillanat múlva feleszméltem, s már szaladtam is fel a szobába, ahol az imént együtt ültünk, hogy az ablakból még egy pillantást vethessek utána — s nem lehetett. A jó asszony, aki az éléskamráját volt az urához viendő, igen okosan, figyelmeztetett, hogy nem szabad félrehúznom a függőnyt az ablakon, mert hiszen ellenséges szemek állandóan figyelik az épületet, s ha most ott egy civilt pillantanak meg, mindjárt tudják, hányat ütött az óra. Ó, igaza volt — és most ugyanabban a nagy szobában, ahol az előbb Mici mellett ülhettem némán, a társaságom a jó asszony volt, s Mici pedig egyedül megy az utcán, ki a Šipad-állomásra . . .

Mert későn sötétedett, későn indultunk. Nagy, ponyvával letakart olasz zászlós teherautóra rakták fel az útitársnőm zsákjait és kosarait, s azok mögé, egymással szemben, egy-egy sarokba a jó asszonyt meg engem ültettek. Előzőleg, fülem hallatára, a kommondáns kiadta az utasítást: megint úgy, mint mindig — mondta. — Egy altiszt a sofőr mellé, két-két katona pedig a kamion hátulsó végébe, s ha megállítanak a határon, azt felelni: olasz katonai autó. Ha át akarják vizsgálni a szállítmányt, lőtök. — S hátul két-két katonával, akik szuronyos puskájukat a térdük közt tartották, az autó kigördült velünk, s a katonák, akiket nyilván szórakoztatott a megbízás — de talán a siker érdekében is, amint kiértünk a városból, énekelni kezdtek, és mint az olaszok általában, szépen énekeltek. S hazafias dalok is sorra kerültek — az olasz teherautón, amelyik engem vitt, engem szöktetett az usztasaországból a — fasiszta Dalmáciába . . . A határon csakugyan megállították kocsinkat, sőt zseblámpával még bevilágítottak a ponyva alá is — az útitársnőm, mint én is, egy kellemetlen másodperc után hallottuk, hogy az autó továbbrobog, és ugyanakkor az olasz katonák vidám nevetését és

a hozzánk intézett szavát, hogy most már nekem is lehet cigarettázni, ez már „terra italiana”.

Éjfélre járt már, mikor célhoz értünk. Kistanje<sup>7</sup> — mondták nekünk, és míg a zsákokon és kosarakon keresztül előremásztam, a katonák a carabinierieknek már meg is mondták, kik vagyunk — én legalább nem is láttam a carabinieriiket, akiknek a laktanyája előtt állt meg a kocsink. Míg a katonáktól, akik lerakták a jó asszony ingó éléskamráját, búcsút vetünk, már ott termett egy ismeretlen szerb pap, aki éjszakára a maga lakására hívott bennünket, miután a carabinieriek felzörgették a hírrrel — az ő lakása azok laktanyájával szomszédos —, hogy menekültek érkeztek. Csak a lakásba érve — ahol nyilván álmából felzavart két fiatalasszony fogadott bennünket és a papot — mutatkozott be az utóbbi: Đujić<sup>8</sup>. Mikor én is megmondtam a nevem, megismételtette velem. Valószínűleg azért, mert nem értette mindjárt, hogy kerül ide valaki, aki a neve után ítélve nem lehet szerb. S talán pedantériából is; tudni akarta legalább a nevét annak, akinek szállást ad. Egyébként maga volt a tapintat és diszkréció.<sup>9</sup> Mert noha a késő óra ellenére is, miután útítársnőm és a házbeli nők is nyugalomra tértek, ő még fentmaradt vagy egy óráig, beszélgetve velem — úgy tett, mintha észre se venné, hogy milyen rosszul beszélek szerbül, és láthatóan nem tartotta jogosultnak, hogy azért, mert szállást ad, számon kérje tőlem, ki vagyok. Nem kérdezett, de annál figyelmesebben hallgatta, amit magamtól elmondtam neki magamról és Drvarról. S tőle hallottam, hogy Kalabát és társait, akikről akkor még Drvaron nem tudtuk biztosan, hogy mi történt velük — Bosanski Petrovac környékén — pontosan a helyet is megnevezte — élve temették el az usztašák, miután előbb megcsonkították őket. Rejtekhelyről egy szerb paraszt véletlenül szemtanúja volt mindennek — s később ez a szemtanú mutatta meg az olaszoknak a tömegsírt, melyet azok exhumáltak, s a megcsonkított hullákról fényképfelvételeket készítettek. —

Pop Đujić — a szerb papok szokásos szakállával — szép férfi, minden paposság nélkül, nyugodt — és egy-egy gesztusa árulja csak el, hogy a heves emberek közül való. Mikor pél-



dául arról beszélt, hogy Kninben az usztrasák legfőbb bujtogatói és segítői a ferencrendi szerzetesek — a „franjevci”-t úgy ejti ki, mintha máris a fogai közt érezné őket — mintha a fehér fogaival akarná összemorzsolni a csontjaikat. Ő maga Knin közelében, Strmicán volt pap. Onnan menekült, az ablakon keresztül szökött meg az usztrasák elől, akik a kapuját már átlépték. Karján négyéves gyerekekkel — s ha jól emlékszem — azonkívül még egy hatéves fiúval két nap, két éjszaka bujkált, gyalogolt feleségével és sógornőjével, míg Kistanjeba ért. A lakást, amelyben nekem szállást adott, bútorostul, úgy, ahogy állt, bocsátották az ő és családja rendelkezésére — s most Kistanjeben ez a parókia s ő a papja. Reggel korán mennie is kell valami szertartásra . . .

Földre terített matracon vetettek nekem ágyat az asszonyok. A sorsom most külön van választva Miciétől — ez volt az első gondolatom, amint egyedül maradtam. Két különböző világban élünk — s úgy éreztem magam, mint aki árulást követett el, mert a világ, melybe én kerültem, hasonlíthatatlanul emberibb volt, mint az, amelyikbe ő maradt vissza az én beleegyezésemmel. Itt máris megszűnt a rabság érzése — itt az első ember, ez a pap, akivel együtt ültem, beszélni mert nemcsak usztrasaországról, hanem az olaszokról is. És ő volt az első ember, aki képet tudott adni arról, hogy mi történik a világban, a frontokon. Kistanjeben mindenkinek lehet rádiója, s bár hivatalosan tilos külföldi leadóállomásokat hallgatni, mindenki nyugodtan hallgatja azt, amit akar. Mindjárt, akkor éjjel, elmondta nekem, hogy milyen a valóságos helyzet az orosz fronton.

Reggel a házban uralkodó nagy élénkségre ébredtem. Rengeteg ember lakott ott. Mint kiderült, a kertben is háltak. Egy idősebb, egész primitív parasztról, aki a kertből vándorolt be a lakásba, megtudtam, hogy a pap apja. Nagybeteg, szintén menekült. Szintén parasztruhás, 20 év körüli, erősen kancsal fiatalember, aki ugyancsak itt élt menekültként, a pap fivére. Ott volt a sógornő családja is és nemkülönbön még sok-sok ember, fiatalok és egész fiatal gyerekek, s mint-hogy a kapu, valami technikai okból, nem volt használható,

nemcsak a kerttel, de az utcával is az alacsony ablakon keresztül közlekedett mindenki. Nagy bögre tejeskávé mellett ültem még, mellyel a háziak vendégeltek meg, mikor a mindig nyitott utcai ablakon keresztül egy hatalmas, afféle tölgyfákra emlékeztető óriás toppant be — azzal, hogy engem keres, mert hallotta, hogy állítólag Drvarról való vagyok. Az ember úgy nézett ki, mint Chaplinnek az a partnere, aki hol kocsmárosi, hol bokszbajnoki minőségben, mindig össze akarja aprítani Charlie-t. S körülbelül ehhez a partnerhez hasonló tekintettel mért is végig, mikor azt mondtam, hogy én vagyok az a drvari. S a bizalmatlan kérdésére, hogy ha csakugyan drvari vagyok, hogy van az, hogy ő sose látott, igen nehéz volt röviden megfelelnem. Ehelyett tehát azt mondtam, hogy én vagyok a doktornő férje. Erre mindjárt felengedett a jég, és kiderült, hogy az ő fia nemegyszer vitte autón a doktornőt betegekhez, vagy hozott betegeket a doktornőhöz — mert ő a Skakić. Erre aztán én is identifikáltam az óriást — mindenesetre csak magamban és nem fennhangon. Ez az a bizonyos Skakić, taxitulajdonos Drvaron, aki annak idején a jugoszláv hadsereg összeomlását követő fosztogatásnál — ellentétben a parasztokkal, akik csak annyit vittek el a későbbi ustaški dom iskolaépületében felhalmozott katonai élelmiszerekből és munícióból, amennyit pusztá kézzel vagy legföljebb a lovaik elbírtak — teherautóval robogott az iskolaudvarba, családostul, s arra rakta fel a liszteszsákokat, ládászámra cukrot, olajat... Ő a maga részéről most már azt is megbocsátotta, hogy nemcsak ő nem látott engem soha Drvaron, hanem én se agnoszkáltam mindjárt. Beszéltnivalónk sok volt: Drvar bőségesen szolgáltatott anyagot. Ő maga is menekült, és lovakkal meg marhákkal kereskedett, állandóan utazgat Zára és Kistanje között, s a pénztárcája, melyből az én dinár-vagyonomat lírára váltotta be, éppolyan vastagon jó húsban volt, mint ő maga. (Egyébként, talán életében először, az én szegény 2000 dináromat önzetlenül magas árfolyamon váltotta be.) S ő jött velem a községházára, hogy ott megszerezze nekem a Splitbe szóló „permesso”-t<sup>10</sup>, s ott úgy

mozgott, mint aki otthon van; minden hivatalnokkal baráti kézszorítások, és mindegyiknek cigarettát is adott, én ennek az ő bennfentességének köszönhettem, hogy azonnal megkaptam a permessót, igaz, hogy nem Splitbe egyenesen, hanem csak Šibenikig, mivel a commissario maga éppen távol volt, s a helyettese a maga szakállára nem adhatott permessót Splitig. Skakić volt a pártfogóm a vendéglőben is, ahol a kocsmáros először azt mondta, hogy nem jut már nekem ebéd — Skakić valósággal dédelgetett, úgyhogy mikor később Šibenikben azt mondták nekem róla, hogy „az a gengszter” — nekem szinte rosszul esett — holott tudtam, hogy egyébként csakugyan az, s a megjelenése is olyan.

Kistanjeből autóbuszon két etapban visz az út Šibenikbe. A jó asszony, aki Kninből jött velem, mindjárt reggel talált autóbuzst, ő Zára felé, Šibenik felé én csak délután. Az autóbuzson még inkább úgy hatott minden, mint ha semleges ország földjére kerül az ember. Csak abból érezhető a „másik” ország közelsége, hogy az utasok mind, még a szokott szláv közvetlenséget is meghaladóan, nyíltszívűek, beszédesek és beszélgetik egymást. Mikor Kistanjeben Skakićyal ebédeltem, kiderült Skakić egész társaságáról, akik ott ültek velünk együtt egy hosszú asztalnál, hogy mind menekültek, emigránsok — és mind, jelenleg igen jól, kupeckedésből éltek. Az autóbuzson is nagyrészt kereskedőkkel utaztam, azok is menekültek voltak — és folytatták mesterségüket, mind különböző üzleteik ügyében utazgattak. S a vidéken, az egész környéken otthonosan mazogtak, hisz azelőtt is itt végezték az üzleti beszerzéseket és eladásokat, csak épp akkor ez mind még egy ország volt. Az autóbuzson a kalauztól, azt hittem, így kell, olaszul kértem a jegyet, mire az rám szólt, hogy mi ütött belém, mért nem beszélek a „mi nyelvünkön”. Mostina — így hívják azt a nagyon szép kis helyet, ahol az autóbuzs megállt egy kocsmá előtt. Ott kellett pár órát várni a másik, Šibenikbe menő autóbuzsra. Az ember azt hinné, hogy olyanok, akiknek a nemzetiségük miatt kellett üldöztetést szenvedni, anyagilag tönkremenni, menekülni — ilyenekből került ki az útítársaim

legnagyobb része — bizalmatlanok lesznek azzal szemben, aki, mint én, amint kinyitja a száját, kiderül, hogy nem közülük való idegen. Valójában azonban mindnyájan igen-igen kedvesek voltak hozzám, s mindnyájan valósággal részvétellel kérdezték, hogy beteg vagyok-e vagy csak betegség után — s a kocsmában az asztalukhoz ültettek, és ha rajtuk áll, versenyt itatnak-etetnek. Kninből való szerb kereskedők, fiatal nők, parasztok és félpasztok — és egész idő alatt, senki se sokallta, csak az usztasákról volt szó, a rémtetteikről — és a jövőről. A kocsmá előtt, a járdán bennszülöttek ültek — legnagyobbrészt horvátok, szegény, rongyos dalmát parasztok, akik időnként helyeselve elegyedtek bele az átutazók beszélgetésébe. Ők főleg arról beszéltek, hogy nincs kereset, egyik, egy púpos öreg azt magyarázta, hogy mindig is így volt, itt mindig éhség volt és lesz — a fiatalabbak azonban hevesen tiltakoztak, és — míg csak egy csendőr arra nem haladt — Oroszországról beszéltek mint példáról. Motorbiciklin egy idősebb olasz katona ért a kocsmá elé. Amint meglátott bennünket, odajött hozzánk koccintani — és elmesélte, hogy szódavízkészítő műhelye van Bolognában. Igen mulatságos alak volt. A társaságunk előbb már megszaporodott egy fiatal lánnyal, aki a mostinai postamesternél lakott — szintén menekült volt, és minden autóbusz érkezésénél ott van a kocsmában, hogy híreket halljon hazulról és általában usztasaországból. Hat gimnáziumot végzett. S a szódavízkészítő rajta felejtette a szemét, s engem kért meg, hogy közöljem a lánnyal, mennyire tetszik neki. S nagy a derűtség az olasz katona nyilvános vallomásai hallatán, melyeken legjobban a talján mulatott. Az első levél egyébként, melyet Mici tőlem megkapott, az a pár sor volt, melyet a mostinai kocsmában írtam, s az olasz katonának adtam, hogy dobja be Kninben. (Sértődötten utasította vissza a pénzt, melyet bélyegre akartam neki adni.) Ki erre, ki arra, az úitársaim elszéledtek, s én egyedül maradtam a gimnazista lánnyal, aki nem volt így külön épp szórakoztató társaság, de a régi kőhid, mely fákkal szegélyezett mély víz felett boltózódott, s az egész tájék, ahol félóraig, az autóbuszra várva

sétáltunk, s a tájéknál is jobban a gondolataim, elfeledtették velem a kevésbé érdekes sítapartnert.

Késő délután érkeztem Šibenikbe. Egész idő alatt, Mostinában és azontúl, mindig a valószínűtlenségnek egy különös érzésével — valahogy úgy, mintha nem tudnám elhinni, hogy csakugyan egyedül vagyok — valahogy, úgy képzelem, nem lepődtem volna meg, ha hátranézve, valahol Mici bukkan fel mögöttem. Mindenesetre ezt normálisabbnak éreztem volna, mint azt, ahogy lépcsőről lépésre kijebb és kijebb távolodom az életemtől — és mintha magától értetődő volna, Mostina és Šibenik között már a tengert is megpillantom, és Šibenikben kiszállok az autóbusból, és odaadom az első utcagyereknek a bőröndömet, magam meg a kabátjaimmal megrakodva — indulok, ahova az utcagyerek vezet, a legközelebbi hotelbe. Mint egy automata, melyet napok előtt, még Drvaron felcsavartak, s most a gépezet magától működik.

Mostinán mondták ugyan, hogy nagyon nehéz lesz Šibenikben szobát találnom, de más gond és fájdalom túlságosan lefoglalt ahhoz, hogy a figyelmeztetést mindjárt el ne feledjem. A gyerek, aki a kofferemet cipelve vezetett, szó szerint vette az utasítást. Az autóbuzsmegállóhoz legközelebbi hotel a most Albergo Italiának nevezett egykori Hotel Krk — a város legjobb szállodája. A hotel halljában szemembe ötlött, hogy nem látok mást ott, csak olasz katonatiszteket, s a portás meg a direktor mindjárt azzal fogadtak, hogy civil egyáltalán nincs a hotelben, s minden szoba különben is foglalt. S csak később eszméltem rá, hogy igen szánalmasan nézhettem ki — beteg is voltam s testileg és idegileg olyan kimerült, hogy alig álltam a lábamon —, egész egyszerűen megsajnál-tak, s azért adtak mégis szobát. Nem kapacitáltam őket, csak azt mondtam, hogy menekült vagyok, de az arcom valószínűleg különösen hatásos argumentum volt. (Kninben megmérte-keztünk: az utolsó usztasa hetek alatt Mici valami 5, én meg 10—12 kg-ot fogytam, s ha Mostinában se voltam vidám, de egész elvesztettem a fejem, mikor Šibenikbe menet megpillantottam a tengert — egyedül.) S talán az is, hogy mondtam:

csak egy éjszakára kell a szoba, másnap tovább utazom Splitbe, s bármilyen kis lyukkal is beérem. Az ígéretre, hogy másnap már továbbutazom, a hat nap alatt napjában többször emlékeztettek a hotelben — nem rosszindulatúan, hanem kényszerből, zavartan, kelletlenül. S az ok valószínűleg nemcsak az volt, hogy egyedüli civil lakója voltam a katonatisztek és részben igen magas rangú katonatisztek számára lefoglalt szállodának — annyira katonai jellege volt az épületnek, hogy az első emelet tisztai étkezőnek volt berendezve —, civil voltomhoz hozzájárult még az is, hogy miután megkaptam a 25. számú szobát, a bejelentőlap kitöltésénél a portás kérdésére bediktáltam az ominózus zsidót. A direktor még ott állt ekkor a portás mellett, és emlékszem az arcokra: a portáséra és az övére. Zavarban voltak, hangot se szóltak — szégyellték magukat, és szégyellték volna azt mondani, hogy „ebben az esetben” a már megígért szobát mégse adhatják. A direktor a következő napokban is megkülönböztetett kedvességgel üdvözölt mindig, ellenben a portást ugyanakkor napjában többször küldte a nyakamra a kérdéssel, hogy mit gondolok, meddig kell még maradnom — úgyszólván lehetőleg kerültem a szobámba való felmenést, csak hogy ne halljam újra a gondterhelt kérdést, mely egyébként nekem is nagy, a direktorénál is nagyobb gondom volt. (Az igazgatót egyébként, azt hiszem, éppúgy küldték a portáshoz, mint a portást énhozzám; mert természetesen a hotelnek megvoltak a speciális ellenőrző közegei.)

Mindenképpen olyan rossz állapotban voltam, hogy amint felvezettek a szobámba, magamra zártam az ajtót, és másnap reggel nem tettem ki a lábamat. Reggel azonban annál inkább siettem le — siettem, hogy még aznap továbbutazhassak Splitbe, ahol, úgy reméltem, már várni fog Micitől az értesítés. Befészkelte magát a fejembe a kérdés, hogy vajon csakhogy nem látta-e meg valami usztasa, mikor elhagyta a knini olasz kommandó épületét. Alig léptem ki a hotelből, melynek kapujában olasz katonák álltak őrséget, sietve jött utánam valaki: ugye ez és ez vagyok Drvarról? — kérdi, és miközben

kérdi, már biztossá is válik benne, és ennek megfelelően örvendező lesz a hangja, arca. Ő alig ismert meg, biztosan beteg volt! — mondja, és a feleletemre, hogy az is, de régebben, most főleg az usztság a betegségem, már belém is karol, és mint valami boldog nyereményt visz magával a kissé hátrább álló barátja felé, aki szintén drvari, s aki szintén örül velem, és szintén úgy kérdezi, hogy ugye a doktornő férje... Az én létezőm Drvaron — Spinoza terminológiájával<sup>11</sup> — az akcideniáié volt, a szubsztancia, az a doktornő, s közben magának a doktornőnek a személyéről se tudtak semmit, csak azt, hogy kedves, lelkiismeretes és emberséges a páciensekkel. Mint más drvariakat, ezt a kettőt is láttam utcán s főleg a Činovnički domban, az időben, mikor még oda jártunk étkezni — egyébként nemcsak hogy sose beszélünk egymással, még csak a nevüket se tudtam. S most mindhárman akkora örömmel estünk egymásnak, mintha testvérek volnánk — s „in signo Drvar” az usztságoknak köszönhető, hogy így lett, a közös sors csakugyan testvériséget teremtett közöttünk. Hogy milyen erőset, azt Drvaron csak érezni lehetett, abból, ahogy egymás mellett elmentek az emberek — mert megállni az utcán és beszélgetni, szerbnek és nekünk, akik szerbnekél nem kevésbé üldözöttek, zsidóknak, veszélyes lett volna. Ez volt az első eset, hogy ami ott néma volt, itt hangosan élhette ki magát — és a hat nap, amit Šibenikben töltöttem, hála a kis, csámpás, fekete szemű Slobodan Lozónak és az elegáns fiatalembernek, Božo Misaljevićnek — aki nem is annyira elegáns, mint igen jó modorú sógora a Pilana volt igazgatójának —, nekik köszönhettem, hogy ez a hat nap számomra nemcsak kínos, hanem maradandóan szép és érdekes emléket is jelent. Individuálisan, az ő érdeklődési körüket és az enyémet, az ő lelki alkatukat és az én természetemet tekintetbe véve, aligha lehetett volna valami intimebb közeledés közöttünk. De — ez az, amit mindig éreztem azokban az emberi viszonyaimban, ahol gazdag emberrel álltam szemben — minden komoly barátságunk előfeltétele a sorsközösség. És ha semmi más, de ez megvolt Slobodan, Božo és énközt — és

ez elég volt ahhoz, hogy úgy találkozzunk és úgy maradjunk együtt a šibeniki hat nap alatt, mintha testvérek volnánk — és nemcsak velük, volt tisztviselőkkel, hanem az ő egész társaságukkal, mely az én társaságom is lett, s akik mind, kivétel nélkül a jugoszláv hadsereg egykori aktív tisztjei (mind szerbek) voltak. Különben ez a katonatisztekkel való igaz rokonszeny volt az, ami meglepetés volt a számomra — a katonatiszt fogalma számomra egyértelmű volt azokkal az aktív tisztekkel, akiket az osztrák—magyar hadseregben volt alkalmam szívből utálni. Lehet — bár nehéz most elképzelni —, lehet, ezek az én šibeniki barátaim se hatottak volna így rám, s valóságban is mások voltak, míg viselhették a kardjukat — de inkább valószínű, hogy csak az én számomra lettek volna hozzáférhetetlenebbek. Hálás vagyok érte, hogy találkoztam velük, helyesebben, hogy hat napon át, egész šibeniki tartózkodásom ideje alatt, elvászthatatlanok voltunk. Vártak rám a reggelinél, s nem hagyták, hogy magamban búsuljak, vittek magukkal a strandra, s gondban voltak miattam, és — engem, aki mindennemű társas élettől immár évek óta elszoktam — társaságuk központjává tettek, valósággal ünnepeltek — és mikor végre sikerült elutaznom, legalább nyolcan voltak, akik nemcsak mondták, de éreztem, hogy érzik is — sajnálták, hogy nem maradunk együtt. A kis Dejan főhadnagytól Magaraševićig (aki, azt hiszem, őrnagy volt) mind siettek, ha rádión valami jó hírt hallottak, velem közölni, és esküszöm rá, hogy kivétel nélkül, mind szívből nem törődtek azzal, hogy én nem is vagyok szerb — s ha törődtek vele, csak olyan értelemben, hogy hálásak voltak a rokonszenyért, melyet népünk iránt egy-egy szavamból kiérezhettek. Az összeomlás legtöbbszörüket a šibeniki helyőrségben találta — az olaszok, gálánsan, tovább fizetik addigi gázsijukat — s mindnyájan, személy szerint, a maguk egyéni fájdalmának érzik az ország katasztrófáját — vagy ahogy ők nevezik: a nagy áruást, melynek ez az ország áldozata lett. De egyetlenegy se kételkedik a feltámadásban, és részletekig kidolgozott programjuk van arra, hogy adott esetben ki hova megy, ki mit fog



teni. S épp erről volt egy felcjhthetetlen beszélgetésem. Boszszúról beszéltek, s én közbevágtam:

— Hogyan akarják Jugoszláviát újra restituálni, ha majd muzulmánokon és horvátokon vett bosszúval kezdik? A horvátokat ért sérelmek egyengették az utat Pavelićnek, az usztasák azzal jöttek, hogy bosszút kell állniuk, maguk is a vendettáról álmodnak — hogyan születhetik majd meg a délszláv népek testvérisége, ha nem lesznek okosabbak a szerbek, mint ma az usztasák? Nem látják, hogy az usztasák a Hitler diadalának csak egyik fele — a másik felét épp maguk szállítják Hitlernek, amennyiben belenyugszanak, hogy ellenségnek nézzék a horvátokat?

— Tökéletesen igaza van — mondta erre egy különben hallgatagságával feltűnő, kék inges, széles vállú, tömzsi fiú. És azt hittem már, hogy túl őszinte voltam, mert mind megütközve hallgattak, és a kék ingest nézték, aki lassan ejtette a szavakat. A tengert nézte — a Hotel Krk teraszán ültünk —, s már szokásból is, bár semmi titkosat most nem beszélünk, mind összedugtuk a fejünket. — Tökéletesen igaza van — ismételte —, de . . . de az ember nemcsak gondolkodik, hanem álmodik is.

Később, mikor a többiekkel egyedül maradtam, megtudtam, hogy egyáltalán nem szimbolikusan értendő a gondolkodásnak és az álmodásnak ez a szembeállítása. Az, aki elméletben igazat adott nekem, csak hozzátette a maga különös „de” szavacskáját, annak apját és két felnőtt fiútestvérét ölték meg az usztasák. És ki az az ember, akinek lehet vagy szabad itt bocsánatot követelni? És következtek az „esetek”, a rémtettek, amikhez én a magam drvari emlékeit is hozzáadhattam . . .

Már Kninben hallottuk, hogy Split környékén s magában Splitben nincs minden rendben. Az olasz orvos, dr. Visocchi mesélte, hogy a vasárnapi kirándulása Splitbe igen rövid volt — a vonatsíneket megrongálták a kommunisták, s ezért igen nagy késéssel érkeztek csak meg. És Šibenikben azt mondták nekem, hogy nem lesz könnyű Splitbe utazási engedélyt kapnom. Slobodan és Božo ismerték az engedélyeket kiadó ko-

misszárius gépirónőjét, s az azt mondta nekik, hogy nincs más lehetőség, mint hogy kérvényt adjak be, a kérvényt elküldik Dalmácia kormányzóságához Zadarba... de ez heteket jelenthetett, és én alig vártam, hogy már Splitben legyek, mert ott, mint biztosra vettem, hír vár Micitől, s azonkívül is, a pénzem aggasztóan fogyott, míg Splitben dr. Rismondóék vendége lehetek. A Rismondo névre a tiszteknek egy kitűnőnek látszó ötletük támadt. Šibenikben is van egy dr. Rismondo, aki a jugoszláv tartalékos tiszték egyesületének elnöke volt, igen befolyásos ember — s amit szintén új barátaim derítettek ki, testvére a spliti Rismondónak, akinek én a vendége leszek. Azt tanácsolták, menjek el ehhez, s kérem meg, szóljon egy szót a komisszáriusnak, csak annyit, hogy a bátyjához megyek, s mindjárt meg fogom kapni az utazási engedélyt. Nagyon jóban van a komisszáriussal, s ő maga a prefektúra épületében lakik. S így volt első találkozásom a szánalmasan gyáva és szemérmetlenül óvatos — és mindennekeftt kényelmes polgárral. Rendkívüli idők és rendkívüli veszedelmek más embereket egymáshoz közel, egymáshoz rendkívül közel hoznak — a polgárt, a nagyburzsoát még távolabb minden közösségtől. A nagyburzsoá nacionalizmus — mellékesen, Franciaország a példa rá — nem egy népközösség érzése, mint az én tisztjeimnél — a nagyburzsoá nem érezheti már magát sorsközösségben egy egész néppel. Különös, hogy csak ez alatt a két hónap alatt lett előttem nyilvánvalóvá: a nagyburzsoázia uralkodó érzése, állapotának mai jellegzetessége, hogy minden irányból ütéstől tart, fél — egy ilyen tisztára negatív lelkiállapotban, természetesen, tanácstalan, rémeket lát, és legszívesebben mindenki előtt zárva tartaná ajtaját.

Csak az asszonyt találtam otthon. Korán, tíz óra előtt, a férje már munkahelyére, a kórházba ment. A nő, bazedovos szemekkel, először is ijedten nézett rám, mikor megmondtam, ki vagyok. De egy nőnél, különösen, ha kicsit bolond, mint ez a hölgy, mindig könnyebb valamit elérni, mint egy férfinál. Legalábbis könnyebb az érdeklődését felkelteni — és még könnyebb, beszédessé tenni. Ez utóbbi mindenesetre túl-

ságosan jól sikerült nekem, mert a nő, aki mellett egész idő alatt ott állt a szakácsnő, elmondta, hogy ő is zsidó, rovignoni olasz zsidónő, és hogy az ő családja Olaszországban zavartalanul kereskedik, él és virul — még arra is sor került, hogy igen részletesen elpanaszolja, hogy egyetlen fia évek óta gyomorbeteg és milyen fürdőhelyeket és kúrákat próbáltak eddig s milyen kevés sikerrel. Egy-egy mondat után, ez állandóan visszatérő mozdulata volt, jobb kezét a még fésületlen fejéhez szorította, és a bazedovos szemeit némán meresztette maga elé. Azzal a benyomással távoztam, hogy bolond — s ezért az ő ajánlólevelével zsebemben nem sok reménnyel indultam férje keresésére a kórházba. Határozottan ajánló levél volt az, amit a férjéhez firkantott, óriási betűkkel, ceruzával. Mielőtt leragasztotta, még fel is olvasta, s meg is kérdezte tőlem: jó lesz-e így? A levélben az állt, hogy „e sorok átadója majd elmondja, mire van szüksége. Nagyon kérlek, hogy feltétlenül és minden lehető tégy meg neki. Meg kell tenned, nagyon-nagyon kérlek, de ezúttal igazán . . .” A nő, leveléből láthatóan, tartott tőle, hogy a férje nem lesz túl szolgálatkész — tehát én is nagy remények nélkül nyitottam be a šibeniki kórház venereás osztályának pavilonjába, ahol dr. Rismondót, ez osztály főorvosát, mivel feltűnően hasonlít spliti bátyjához, nyomban megismertem. Kertre néző, kis szobában ült, és testi méretei mindjárt igen nagy benyomást tettek rám. Előtte egy óriási bögre tejeskávét, épp azt szüröcsölgette, mellette meg egy fehér köpenyes fiatal orvos. Átadtam a levelet, elmondtam, mi járatban vagyok, megmutattam a sógornője, Anka levelét Splitből — ő ült, mint egy bálvány, én pedig egész idő alatt álltam. Végre, miután előbb szájához emelte a kávébögrét, megszólalt. Azt közölte velem, hogy ő nem ismer engem, és ha ismerne is, akkor se tenne semmit. Ez nekem már elég is volt, és szó nélkül — kapacitálni igazán nem volt kedvem — menni akartam. De itt most a sajátságos, mindig megisméltendő tünetem: ha így elmegyek, akkor azt fogom hinni, hogy ő rossz ember, holott — a saját érzése szerint — ő egy szerencsétlen áldozat, aki iránt én tartozom

belátással lenni. És nem engedett menni. Hellyel ugyan még mindig nem kínált meg, de miközben a testi méreteihez szabott findzsáját kanalazta, kiöntötte nekem — a kollégája, nyilván asszisztense néma jelenlétében — a szívét. Hogy gondoljam meg, mikor olyan időket élünk, hogy még a kávéházba se mer elmenni, hetek óta nem — (ez egyébként túlzás volt, mert legalábbis másnap ott láttam a Krk teraszán) —, nem tudom, még mi mindennel hozakodott elő, de azzal is, hogy ő a tartalékos tisztek elnöke volt — s a végén kért, hogy ha mégis eljutnék Splitbe, adjam át bátyjának az ő üdvözlését. Igen, egy tanácsot is adott: menjek el a šibeniki zsidó hitközség elnökéhez — még a címét is megadta —, az bizonyára segítségemre lesz... — Mért nem írom fel a címet? — kérdezte, mire én megmondtam, hogy azért, mert nem fogok odamenni. De mindenesetre köszönöm a jóakarátát és bocsánat, hogy zavartam.

Ismeretségek Šibenikben: egy fiatal, volt beogradi joghallgató, horvát, aki majd megőrjített — Dejannal, minthogy szerbül rosszul beszélek, franciául társalkodtunk időnként, s ő ezt meghallotta, s erre föl, akárhol, akármikor meglátott, hozzám jött, hozzám ült és — megmonda — azért, mert gyakorolni akarja magát a francia konverzációban... Aztán: dr. Mirković, Bosanski Petrovacról menekült, és sose láttam másképp, mint Gojko társaságában, aki a petrovaci előljáróság volt elnöke. Dr. Mirković kalandja még sokkal kínosabb, mint az enyém volt dr. Rismondóval. Csak a pusztá életét mentette meg, s megérkezik Šibenikbe, s leül az első kávéház teraszára, és mélyet lélegzik, hetek után először szabadon, nyugodtan, s elmerül az átélt, immár múlt rémségek emlékébe, s talán az új életről is kezd már terveket szőni — egyszerre csak jobbról is, balról is durván megmarkolják, s cipelik magukkal. Egy pincében eszmél magára, ahol jobbról is, balról is zúdulnak a fejére, a nyakába, a veséjére az ütlegek. Ez a carabinieri pincéje, és ő még mindig nem tudja, hogy miért bántják, s már sor kerülne az elmaradhatatlan ricinusra is, ha szerencséjére meg nem jelenik egy tiszt, akivel beszélni

tud, s akinek a kérdésére elmondja, hogy nem szándékosan maradt ülve, mikor az őrségváltást jelző trombitaszó felharsant — hanem egyszerűen nem tudta, hogy ilyenkor fel kell állni, nem tudhatta, mivelhogy usztasaországból menekülve, alig egy órája érkezett Šibenikbe. Egyébként, egy hajszálon múlt, hogy velem, illetőleg rajtam nem ismétlődött meg dr. Mirković esete, aki nyolc napig nyomta utána az ágyat...

A hotelportás szorgalmasan tovább érdeklődött, mikor megyek, s én már nem tudtam más megoldást, mint a legkevésbé reménnyel kecsegtetőt: minden pártfogó nélkül egyenesen a komisszáriushoz fordulni, s éppen ez a lépésem hozta meg a kívánt eredményt. Azt mondtam neki, hogy nincs pénzem itt élni, viszont Splitben baráti ház vendégeként élhetek — kérem, adja meg a Zadarból való válaszra nem várva a permessót a Splitbe való utazásra. A komisszárius igen kedves, sőt igen barátságos volt hozzám — kikerestette az aktámat, és megadta az engedélyt a Splitbe való utazásra — „per recarsi per visita medica”<sup>12</sup> — íratta egyszerűség okából a lasciapassaréra<sup>13</sup> — és nem sejtette, hogy próféta lélek diktálja neki a szót.

Közben sikerült Micinek levelet küldenem. A šibeniki rendőrségnek egyik tisztviselője egyben az én társaságom számára Boszniában kurírszolgálatokat teljesített — s új barátaim átadták neki leveletemet, hogy juttassa Micihez. S ezt a leveletem Mici meg is kapta — s ez volt az utolsó értesítés tőlem egész addig, míg viszont nem láttuk egymást két hónappal később. A kávéházi asztalnál írtam a levelet, s körülöttem új barátaim beszélgetnek. Egyszerre hallom Krleža nevét — s hogy erre felfigyelek, mondják nekem, hogy Krležát az usztasák meggyilkolták — Krležát és Cesarecet.<sup>14</sup> Ők már napok előtt halották. Én utóiratban megírom Micinek, de nem és nem tudom elhinni. Vagy nem akarom? (Később Splitben azt mondták nekem, hogy ami Krležát illeti, a hír nem igaz. Állítólag Dubrovnikba menekült, ott él illegálisan. Mások szerint mégis igaz volna — egy zagrebi rendőrtiszt beszélt el, hogy szurkálták halálra a lakásán.) A szerb katonatisztek, akiket Kr-

leža nem szeretett, mély reverenciával beszélnek Krleža írói egyéniségéről és teljesítményéről.

Elutazásom előtt még egy konferencián is részt vettem, ahol tulajdonképp, mint ott mindjárt rájöttem, semmi keresnivalóm se volt, de a katonatiszt barátaim hívtak, mert azt hitték, hogy általában az emigránsok hivatalosak. Furcsán éreztem tehát magam, mikor este nyolckor bemegyek a szerb parókia egyik termébe, s ott jóformán egyedül vagyok, aki nem volt jugoszláv katonatiszt, míg a konferencia összehívója, egy igen elegáns, fehérbe öltözött, sovány és markáns fejű úriember, oldalán a hosszú fehér hajú és szakállú szerb pappal, már javában beszél, és mindig — „Önökhöz, volt katonatisztekhez” intézi szavait. Olaszul és olasz temperamentummal, igen élénk arcjátékkal és időnként mulatságos gesztusokkal beszélt. Például, mikor Amerikáról és Amerika esetleges segítségéről beszélt, akkor állához emelte a kezét, s mint a borbély, aki a szappanhabot dörzsöli, fejezte ki azt, amit franciául „ta barbe” és magyar jassznyelven — „ilyen fiatal” kifejezéssel szoktak megjelölni. A konferencia összehívásának a célja sokáig nem volt előttem érthető. Mert mikor jöttem, épp a Ducéről beszélt. Pár nap előtt jött Rómából, mondta, s ott személyesen ismét szemben állt a Ducével, és ismét volt alkalma meggyőződni róla, hogy a Duce nemcsak nagy ember, hanem jó és mindenekfelett tisztességes ember. A jelenlevő urak bízhatnak benne, hogy mint eddig, továbbra is az impérium baráti védelmére számíthatnak. Ne üljenek fel hamis reményeknek és a hazug angol propagandának. Intelligens emberhez nem méltó, hogy a londoni rádió-hírszolgálat egyetlen szavát komolyan vegye. És ekkor egy igen részletes áttekintése következett a harctéri helyzetnek, melyet az előadó végül is úgy foglalt össze: nem arról van szó, hogy a tengelyhatalmak győzni fognak, ők máris győztek. Meg fogják látni, legkésőbb 2—3 hónap múlva Oroszország is likvidálva lesz . . . Mindezt határozottsággal, egy causeur hangnemében, fölényes mosollyal, s csak a végén vált előttem világossá az egész konferencia célja, mikor újra megnyugtatta az urakat afelől,

hogy biztosak lehetnek abban, hogy soha nem fog az ő menedékjoguk itt csorbát szenvedni, mert . . . Mert bennük nemcsak vendéget, védencet, hanem többet: barátot akar látni a szónok, barátot, akivel „collaborazione”-t szeretne megteremteni. Ő állandóan itt székel Šibenikben, és bármire van szükségük az uraknak, az ő ajtaja éjjel-nappal, a nap minden órájában tárva-nyitva előttük. Írják fel a nevét és címét — egyébként, ami a címet illeti, minden carabinieri azonnal útbaigazítja őket hozzá. Ő csekély ellenszolgáltatásként csak azt kéri az uraktól, hogy ne fogják fel egyoldalúan ezt a barátságot, hanem a maguk részéről is cselekedettel bizonyítsák be, hogy bizalommal vannak, és baráti érzület vezeti őket. Az urak ismerik az itteni lakosság nyelvét, az urak sok mindent megtudhatnak, amiről olaszok nehezebben szereznek tudomást. Ha például megtudják, hogy itt vagy ott kommunista sejtek működnek vagy fejtenek ki propagandát — mindenekelőtt azonban, ami azokat a sejteket illeti . . . De ne általánosságokban mozgó jelentésekkel, hanem konkrét adatokkal tessék jönni. A festői fehér hajú és szakállú pópa egész idő alatt keresztényi alázattal bólogatott, és a végén megkérdezte, kívánják-e az urak, hogy lefordítsa a beszédet. A jelenlevők azonban mind azt mondták, hogy értették, és megtapsolták az előadót. Van-e valami kérdezni- vagy mondanivalójuk? — kérdezte még az előadó, akiről akkor már tudtam, amit távozása után mások mondtak meg nekem, hogy a kémszolgálat főnöke. Két rövid feszölalás hangzott még erre el. Nem a kommunistákról, hanem az usztságokról, mit művelnek Horvátországban . . . Erre kissé idegesen vágott közbe az előadó, hogy kéri, ne akarjanak az ő kedélyére hatni, felesleges, ő mindent tud. S nem kell, hogy neki bizonyítsák, mennyire nem őszinte az usztság hivatalos olaszbarátsága. Majd ő mond egy példát: sua eccellenza del Bono horvátországi látogatása alkalmával egy szerb család minden tagját felkoncolták az usztság azért, mert — az alkalommal olasz zászlót tűztek ki a házukra. Az usztság šibeniki tevékenységére vonatkozó felszólalásra pedig szintén azonnal reagált. Neveket és konkrét adatokat tessék szerezni

— s ne ide, hanem hozzá, az irodájába jönni. Biztosítom az urakat, mondta, hogy a ricinus ilyen esetekben kitűnően hat... S a végén egy barátságos ringraziével, jobbát felemelve, távozott. Igen lelkesen megtapsolták — s mikor a parókia kapuján kiléprünk, senki egy szót nem szólt a beszédről, de mindenki igen rosszkedvű volt — és megalázottnak érezte magát. Egy estére mintha senki se lett volna biztos a barátjában. Mint az Optimisták első fejezete végén, hamar elváltunk, és mindenki külön úton ment lakása felé...

Mikor megérkeztem Šibenikbe, Drvarhoz képest varázslatosan szépnek tűnt ott az élet. Kenyeret ettek s nem zabot, s a boltokban mindent lehetett kapni, s a néma és félelemtől megnyúlt arcok, nyomott emberek helyett mindenki napbaránított; hangosnak, majdnem vidámnak hatott a város. És mikor félig tréfásan, félig komolyan, ismerkedésünk első napján, az új barátaim arról beszélgettek, hogy néhányan visszaszöktek Šibenikbe, akik egy ideig usztraságban Horvátországba szöktek át, s hogy most el kellene verni őket alaposan — úgy tűnt nekem, hogy szabad földön vagyok. S bár még mindig gondoltam, hogy azokhoz képest, akiknek odaát kell élni, mindenki, aki Dalmáciában élhet, szerencsés — másképp néztem már Šibenikre, mikor végre a hajóra ültem, mely Splitbe vitt.

A hajóról csak olasz kereskedők társasága maradt meg emlékezetemben, öten voltak, s úgy lettem rájuk figyelmes, hogy három-négy percenként harsány nevetés hangzott fel a fedélzeten az ő csoportjukból. Ezt is először láttam: egy könyvből, mely adomák gyűjteménye volt, egész órán keresztül sorba olvasta fel egyik a vicceket a többieknek. Nem hiszem, hogy ráuntak, valószínűbb, hogy kiolvasták a boldogító irodalmi terméket, s azért tértek át aztán a kártyázásra.

Ellentétben a Kistanje—Šibenik közötti úttal, melyet mindennemű igazoló írás nélkül is meg lehetett volna tenni — senki nem kontrollálta az utasokat, csak a hotelben kérték megtekintésre a lasciapassarémat — a šibeniki—spliti úton, mindjárt a hajóra szállásnál, elkérték a személyi igazolványokat, és Splitben magában pedig, még ezenfelül, a partraszállás-



nál bizalmatlanul és alaposan mindenkinek minden poggyászatát átvizsgálták. A hivatalos közegek, ezt mindjárt látni lehetett, idegesebbek, gyanakvóbbak, mint Šibenikben, ahol például bizonyos kisvárosias kedélyességet tapasztaltam még a prefektúrán is — Splitben minden érkező, egyáltalán mindenki, bennszülött vagy jövevény, ellenséges érzületre vagy szándékra gyanús. Šibenikben a fiú, aki az autóbustól a hotelig vitte a poggyászatot, minden óvatosság nélkül elmondta, mit gondol, és hogy milyen a világ Šibenikben — azt mondta, hogy „egész jók az olaszok, csak könnyen kerülhet az ember bajba a rendőrséggel, és akkor kezdődik a ricinusítás” —, a spliti hordárom, igaz, idősebb is volt, mint a šibeniki, a Rismondó-ékhöz vezető sokkal hosszabb úton olyan néma lett, ha az adott viszonyokra tereltem a szót, mint amilyen némaságot csak M.-ben<sup>15</sup> tapasztaltam.

Anka igen kedvesen — és a hírral fogadott, hogy Micitől kapott egy levelezőlapot, 22-én keltezve, nem volt benne semmi különös, s szokása szerint, amint megválaszolta, eltépte. Azt hittem, ott üt meg a guta. Micivel egy egész sifre-nyelvben állapodtunk meg s abban, hogy Ankának fog írni, de csak címzésben és megszólításban — s most az egyetlen lap, ami miatt alig vártam, hogy megérkezzem, nincs — holott, minden mást figyelmen kívül hagyva, ami Ankának „semmi különös”, talán számomra fontos eseményeket közölt tolvajnyelven. Legalább annyit azonban megtudtam, hogy Mici szerencsésen megérkezett Drvarra, és már ez is valami volt. Azt nem sejtettem, hogy ez a „valami” az egyetlen és utolsó hírem a következő két hónap végéig. Szerencsére, másnap Anka megtalálta a levelezőlapot — és csakugyan sokat tudtam meg belőle. Azt, hogy a kórházban pillanatnyilag nincsenek újabb betegek, de minden jel szerint nagyon sok lesz — ami azt jelentette, hogy távollétünkben nem történtek újabb elhurcolások, de újabb tömeges letartóztatások előtt áll Drvar lakossága.<sup>16</sup>

A šibenikitől különböző spliti politikai atmoszféra érezhetővé vált számomra, mikor mindjárt első nap elmentem

egy kávéházba, hogy ott Lozo megbízásából egy szülővárosából, Mostarból való emigránst, Širc direktort, keressek fel, hogy megírhassam Lozónak, mit hallottam a szüleiről. Boltok és kávéházak bejárata előtt lépten-nyomon nyomtatott olasz felírások, nagy betűkkel: „Zsidók, nem szeretünk benneteket. Megfekszitek a gyomrunkat. Menjete vissza oda, ahonnan jöttetek.” Olasz fasiszták függesztették ki ezeket a fehér kartonra nyomtatott felszólításokat. A kávéházban pedig alig ültem pár percig a mostari úrral, mellénk telepedett egy birodalmi német — akiről új ismerősöm, mikor kettesben maradtunk egy pillanatra, odasúgta nekem: Gestapo. Az illető mostari emigráns, hallva, hogy Kninből jövök, érdeklődött, nem hallottam-e valamit véletlenül Flicker nevű, Kninben élő sógoráról. S mikor meghallottam, hogy az illető az egyetlen zsidó Kninben, ráismertem Ibrahimpašić elbeszéléséből, és örültem, hogy elmondhattam: semmi baja, Ibrahimpašić garantált érte, és senki még csak nem is zaklatja.

Még Šibenikben, mikor a másik Rismondóval álltam szemben, különös metódust választottam arra, hogy kifelé nyugodt maradjak. Nem is választottam, magától támadt ez a metódus, mely abban állt, hogy míg beszélt hozzám, vagy míg én feleltem, közben szakadatlanul, mint egy litániát, egy nevet mondtam magamban — semmi többet, csak épp annak a nevének, aki több mint húsz éven keresztül közel volt hozzám, mint a bőröm, és akitől elválaszthatatlan — az én számomra — az erő, az én erőm ereje. Mint egy talizmán, ez a két szótag felülemelt a szituáción. Vagy talán csak az illúziót teremtette meg, hogy a lét hidegében van hová fordulni melegért. S erre a módszerre mindjárt megérkezésem másnapján szükség volt — mert miután megebédeltünk, dr. Rismondo behívott magához a lakás másik szárnyában lévő rendelőjébe. Ott önkéntelenül is bizonyos ünnepélyességgel leültetett, s miután maga is helyet foglalt íróasztalánál, hosszabb beszédbe fogott. — „Egy olyan okos asszony, mint az én feleségem, annyi butaságot követett el, frankofil és anglofil érzelmeivel annak ide-

jén annyira tüntetett, hogy nekem most óvatosnak kell lennem. Ennélfogva” — ez volt az egésznek a veleje — „arról szó sem lehet, hogy maga nálam lakhassék. Más megoldást kell találnia. Pénzt, amennyit akar, rendelkezésére állok — de itt nem lakhat.” Az itt nem lakhat — ismerősen csengett a fülemben. Huszonkét év előtt, a splitinél is rosszabb körülmények között, mondta nekem ezt — nem magázva, hanem — barátok voltunk — tegezve valaki<sup>17</sup>, s akkor egy barátságos, biztonságos villát nyomban el kellett hagynom, hogy kint a réten, egy bokor mögé húzódva várjam meg, míg más barátok fedelet találnak valahol másutt a számomra. Ahhoz képest dr. Rismondo igazán emberséges volt az emigránshoz. Korrekt emberség szempontjából igenis minden kíváncsolomnak megfelelt az ő magatartása: felajánlotta korlátlanul az igen bőséges kasszáját. Sőt, még azt is felajánlotta, hogy ha úgy határoznék, hogy visszamegyek Šibenikbe, levelet ad az öccséhez, melyben annál énnekem szabad számlát nyit. Egy idegen úrtól, akit hozzám csak annyi köt, hogy a fiának jó embere voltam, ennél többet kívánni se lehet. Az egész kis történet azonban épp azért érdekes, mert ha más szituációkban ennél kevesebb is sok volna, egy ember számára, mint én akkor Splitben voltam, ennél kevesebb is sok lett volna, ha — egy kicsit több személyes érdeklődés, kicsit több vagy, mondjuk úgy, ha csak valami melegség kíséri. De épp az, hogy — érthető módon — dr. Rismondónak, pénzáldozat árán is — valószínűleg így formulázta meg ő magában —, az egyetlen fontos az volt, hogy lerázzon, s azonkívül személyem, sorsom nem érdekelte . . . nem, még egy szegény ördögöt se lehet hasonló körülmények között pénzzel, csak pénzzel szerencsésé tenni. Ő mutatta meg nekem, őáltala éreztem, hogy mint húsz év óta annyiszor — ezúttal azonban Mici nélkül —, megint egyszer kint vagyok az országúton.

Nőknek inkább van érzékük az olyan paradoxonok iránt, mint például az, hogy vannak szituációk — külsők és belsők —, melyekben az ember ugyan „megtette a magát” s mégse tette meg azt, amire a másiknak szüksége volna. Anka, aki

nyilván már napok óta diszkutálta az én esetemet a férjével, kétségbe volt esve, és kiöntötte a szívét. Hogy a férfiak, de különösen a Rismondók, betegesen gyávák. Hogy csupa félelemből a férje neki nem engedi meg, hogy használja a szobájukban álló, nem tudom, hány lámpás, kitűnő rádiókészüléket. Hogy el nem tudom képzelni, hogy milyen borzalmas neki a férjének a magatartása az én dolgommal szemben... S már elhatároztam, hogy megyek vissza Šibenikbe, hónapos szobába, s Anka már meg is írta az ajánlóleveleket, szerzett másoktól is, ottani ismerősökhöz, hogy legyen, aki ott kezemre jár lakáskeresésben.

S ez csak azért nem történt így, mert Anka, aki mindig rendkívül tevékeny, találkozott a spliti kórház orrspecialistájával, s az megígérte neki, hogy még ha semmi bajom se volna, az ő kedvéért akkor is helyet ad nekem a kórházban. S mikor erre elmentem dr. Jerkovičhoz, s az megvizsgált, s megállapította, hogy orrom igen rossz állapotban van, lehetne ugyan ambulatorikusan is kezelni, de semmi se szól ellene, hogy befeküdjem a kórházba — Anka még azt is elintézte a kórház igazgatójával, hogy nem kell fizetnem —, én bevonultam harmadnap a kórházba, s júl. 29-től szept. 4-ig többé el nem hagytam. Ospedale civile di Spalato<sup>18</sup> — ezen a címen nemcsak a kórházról magáról, hanem félig-meddig az 1941-es Dalmáciáról is egész könyvet — s elég érdekes dokumentum volna — lehetne, sőt talán kellene írnom.

Ez az egykori klastrom, melyben az ápolónők stílszerűen ma is apácák, épp abban az időben, melyet én ott töltöttem, Split társadalmi életében különös szerepet töltött be. Azonkívül, hogy kórház, egyben börtön — és a közeli, Horvátországhoz tartozó falvak horvát katonaszökevényeinek azieluma.

A szobában, ahol az enyémen kívül még vagy tíz ágy volt, s mind a sestra Josefina felügyelete, testi és lelki gondozása alatt — mert naponta háromszor imádkoztatta is a szobát —, első közelebbi ismerősöm egy fiatal horvát parasztfiú, aki valami szemhurut címén vétette fel magát a kórházba, hogy

alibije legyen, amiért nem tett eleget a horvát hadseregbe szóló behívó parancsnak. Mint annyszor a nagy darab, feltűnően erős, vállas, széles embereknél, elomló lágyság és jóság volt még a hangjában is. Nem én vettem őt észre, hanem ő engemet. Egészségileg is, mindjárt az első kezelés után, meglehetősen rosszul voltam, de még inkább meglátszhatott rajtam, hogy alaposan gondterhelt, nyugtalan vagyok — egy szóval félreérthetetlenül szomorúság rítt le a képemről. Közben már Ankától, aki mindjárt első nap meglátogatott, sestra Josefina és tőle a többi szobabeliek megtudták, hogy Horvátországból menekültem — és hogy a Rismondo primárius feleségének a protezséje vagyok. Az én — ha jól emlékszem — Dugopolje-beli parasztfiúam a szokatlan sápadtságomat és a többiektől elütő magamba vonultságomat azzal magyarázta, hogy még mindig bennem, a csontjaimban az üldözöttek félelme. S hiába mondtam neki, hogy tudom, Splitben már nem kell az usztaáktól tartanom — ő fáradhatatlanul bizonygatta, hogy de csakugyan nem kell itt már senkitől se félnem. Se ő, se én napközben nem feküdtünk, ha tehát én lementem a kertbe, ő hozzám csatlakozott, s mert úgy találta, hogy még mindig nem változott meg az arckifejezésem, azt képzelte, hogy nem eléggé nyugtatott még meg. És kezdte előlről. S közben megmutatta a csendőröket, akik szép számmal voltak a kórház folyosóján és a kórház kertjében képviselve — ezek mind — mondta — a mi embereink. És bizonyítékképpen oda is ment az egyikhez, és megkérdezte tőle, hogy — mik a legújabb londoni rádióhírek.

Pár nappal később már nagyon jóban voltam a csendőrökkel, akiket mind jugoszláv szolgálatból vettek át az olaszok. Legnagyobb részüket az olaszok Splitben találták, de voltak olyanok is, akiket Boszniából olaszok mentettek meg az usztaák kezétől és az éhségtől — mert ott mint pravoszlávok, függetlenül addigi szolgálati idejüktől, minden nyugdíj nélkül elbocsátást kaptak —, sőt nemcsak megmentették, hanem továbbra is csendőrként alkalmazták őket. A kórházban a rendőrségi börtönből odautalt, legnagyobbbrészt politikai foglyok

őrzése volt a feladatuk, és pedig 3—3 volt jugoszláv csendőr mellett mindig egy-egy carabinieri mint parancsnok. A mi csendőreink éppúgy beszéltek a melléjük rendelt carabinieri-ről, mint a foglyok, s körülbelül úgy is néztek rá: amelyik carabinieri „jó ember” volt, és engedte, hogy csendőrei és foglyai tegyenek, amit akarnak, azt szerették, s azt — ilyen kettő volt —, aki úrhatnámkodott, és például kijelentette, hogy a foglyoknak a kórházban ágyban a helyük és nem a kertben — azt éppúgy utálták, mint maguk a foglyok. S úgy a jó, mint a rossz carabinieri-ekkel szemben mindnyájan fölényben érezték magukat — és joggal, amennyiben a carabinieri politikailag hozzájuk képest csakugyan analfabéták voltak, szó szerint azt hitték egyedüli igazságnak, amit az aznapi San Marcóban<sup>19</sup> olvastak — míg a „mi csendőreink” úgy tettek, mintha hinnék, de csak a carabinieri előtt — egymás között aztán mulattak rajta. Ezenkívül mind idősebbek voltak, mint a felettesükként melléjük rendelt carabinieri — ez utóbbiak többnyire Sardegnából való 20 és 30 közti fiatal legények, míg a mi csendőreink között nem egynek húsz és még több szolgálati éve is volt. S fölényben érezték magukat még egy okból — s ez igen érdekesnek tűnt nekem: azért, mert állandóan csaltak, mert csalniuk kellett, és mert sikerült csalniuk, mert sikerült becsapniuk nemcsak a carabinieriit, hanem az egész fölébük rendelt idegen hierarchiát. Úgy kellett tenniük, mintha szintén csak a San Marcóból merítenék a háborús helyzetről való véleményüket — és közben, kivétel nélkül, szenvedéllyel hallgatták a moszkvai és londoni szerb nyelvű rádióhíreket, sőt azokat a röpcédulákat, melyek birtoka miatt nem egy szabad emberből lett épp itt a kórházban az ő őrizetükre bízott fogoly, a röpcédulákat megjelenésük órájában már megszerezték, és valósággal falták őket. Afféle front populáire hangulatban egész közel kerültek egymáshoz vörösök, akik foglyok voltak, és őreik, akik öt év előtt ugyanezeket a vörösöket tán puskatussal dolgozták volna meg, de ma először is háborút veszített szerbek és csak utolsósorban voltak csendőrök.

Számomra mindenesetre igen különös felfedezés volt az én nagy népszerűségem, sőt túlzás nélkül, az a kivételes rokonszenv, melyet — sohase gondoltam volna, hogy ez valaha bekövetkezhet — a volt jugoszláv csendőrök körében élveztem. Bizalmukat, természetesen, nem tudtam hasonlóval viszonyozni, mert nem lehetett elfelejtenem, hogy — csendőrök voltak, és, ha bizonyos értelemben segédszolgálatra degradálva, ma is azok. De — akármilyen különösen hangzik az én számomra is, az igazság az, hogy a rokonszenvüket — egészen őszinte rokonszenvvel viszonyoztam, különösen a szerb csendőrökét. Volt 2—3 szlovén is a volt jugoszláviai csendőrök között, ezek is igen erősen hangsúlyozták az ő jugoszláv érzelmeiket, de ezeknek semmit se tudtam egészen elhinni — s épp a szerb kollégáik mondták is nekem, hogy ezekkel szemben óvatosnak kell lenni. A szerbek szimpátiáját én persze azzal szereztem meg, hogy — az usztrasák elől menekültem. Ez azonban csakugyan komoly kapocs volt közöttünk — és itt van a noteszemben az én kedvenc csendőröm (!), a Bosanski Petrovacból való kis termetű, mokány, fekete szemű Latinović neve — és spliti címe, az ő saját keze írásával, mert feltétlenül írjak majd neki, arra kért... Ennél a Latinovićnál naivabb és meghatóbban korlátolt nacionalistát, valakit, akinél a nacionalizmus igazibb érzelmi valóság volna — elképzelni nem tudok. S nem fogom elfelejteni, hogyan, milyen arccal ült neki mindennap a Hrvatski Narodnak, és olvasta el az első sorától az utolsó betűig. A gyűlöletnek egy olyan intoxikációjában élt, hogy mindig újra új fát kellett az emésztő tüzére rakni — és nem volt nehéz találnia. Egy-egy cikket, melyet különösen igazságtalannak, sértőnek érzett, egy-egy durva, uszító, becsmérlő kitélt újra és újra elolvasott, egyszer egy egész vezércikket, melyről hiába mondtam, hogy én is olvastam, még egyszer meg kellett hallgatnom az ő lassú, szótagoló felolvasásában. Egy-egy újonnan faragott horvát szónál, mint „uljudba”<sup>20</sup> — vagy, emlékszem, egy cikk felolvasása közben, mely arról szólt, hogy a Banja Luka-i pravoszláv templom Banja Luka szégyene volt, s most már minden időkre eltűnt —, fel-felkacagott, egy nevetéssel, mely fogcsikorgatáshoz

hasonlított. Egyébként — akárcsak Ivan Karamazov a gyermekek mártíriumáról szóló napihíreket — gondosan kivágta és gyűjtötte ezeket a horvát újságcikkeket. S a programja a jövőre nézve: a törököket (így nevezte a muzulmánokat) utolsó szálíg kiirtani, s a horvátokat, miután megtizedelték őket, a választás elé állítani, hogy vagy „megkeresztelkednek”, vagyis pravoszlávok lesznek, vagy pedig ki velük Jugoszláviából. S esküvel bizonygatta, hogy soha eddig, míg az usztasák el nem árulták Jugoszláviát, s nem vették programba a szerbek kiirtását, ő soha nem látott a horvátban mást, mint testvért, még a „törökökben” sem. De az általános okokon kívül megvolt neki az ő személyes, életében fordulatot hozó élménye is — és többek között ezt is elmesélte nekem egyszer. Csak úgy mellékesen, azzal kapcsolatban, hogy a kórházi foglyok között, velem egy szobában volt egy spliti usztasa is, akit ő, ahol csak tehetett, szekírozott. Ha mind a fogoly nyugodtan élvezte a pálmafás kórházi kertet, az usztasát Latinović még a folyosón se tűrte meg, még a szoba ajtajában se. Ez az usztasa 20 év körül lehetett, és az usztasák kétnapos spliti uralma<sup>21</sup> után rá akart lőni a carabinieriekre, akik a pus-káját elszedni indultak hozzá, mire az egyik olasz rálőtt, s a jobb karját olyan szerencsétlenül érte a golyó, hogy az mindigre béna marad. Először az én horvát parasztfiúi mentorom figyelmeztetett rá, hogy ez a szobakollégánk usztasa — én igazán ezt nem találhattam volna ki magamtól, mert épp az usztasa valósággal udvarolt nekem, valósággal kutyaalázattal. Az ok valószínűleg az volt, hogy senki a betegek közül nem mutatott hajlandóságot, hogy barátkozzék vele; Latinović azonban nem érte be azzal, hogy, mint a többiek, az unatkozó usztasa közeledési kísérletei elől kitérjen, hanem akarta, tudja az, hogy ellensége, esküdt ellensége. S erről a béna karúról beszélve, mondta el nekem az ő első találkozását az usztasákkal.

Bosanski Petrovacon volt ő csendőr, mikor az usztasák bevonultak — bevonultak, és mint mindenütt, ott is főleg az ottani muzulmánok közül toboroztak maguknak fegyvertársakat. S a muzulmánok, akiket ő gyerekkoruk óta is-



mert, s akikkel soha semmi baja se volt, egy napon usztasa egyenruhában beállítottak hozzá. Akkor őt már, pravoszláv lévén, elbocsátották a szolgálatból. Az usztasák most azt mondták neki, hogy még egy éjszakát „mulathat a feleségével”, másnap reggel azonban majd eljönnek érte. Két kisgyereket — az idősebb 3 éves volt — és a fiatalasszonyt védelem nélkül itt hagyni az usztasák kényére-kedvére — eleget látott, tudta már, hogy miféle sors várhat rájuk. És elhatározta, hogy ezen az éjjelen megöli az asszonyt s a két gyereket, s azután önmagával végez. Lefeküdtek — s szó szerint emlékszem, hogy mondta el a következőket: — „Lefeküdtünk. Két ágyunk volt, egymás mellett, szépen berendezkedtünk volt, tükrös szekrény is volt. Az asszony, maga mellett a két kicsivel, mindjárt el is aludt. Én azonban nem tudtam aludni, és egyszerre csak, már késő volt, tizenegy felé, hallom, hányja-veti magát az ágyban az asszony, aztán meg hallom, nagyot sikolt. Felköltöm, s akkor sírni kezd: Sír, és úgy mondja: 'Gondold el, azt álmodtam, hogy meg akartál ölni engem meg a két gyerekünket.' Akkor aztán én is sírva fakadtam. Hogy álmodhattad ezt meg? — kérdeztem, és kérdem még most is. És akkor, hogy sirtam, odavettem magamhoz az ágyba, simogattam, ölelgettem egyre sírva, és megvallottam, hogy mi volt a szándékom — és akkor el is álltam a szándéktól. Gondoltam, ezt nem szabad, és legyen, ami lesz. És akkor, mint a csoda, reggelre megjelentek az olaszok Bosanski Petrovacon, s még aznap nemcsak bennünket, hanem még az én szép holmimat is, utolsó szálig megmentették. Mindenestül kamionra raktak bennünket és idehoztak. — Egyenesen ide, Splitbe.”

S mielőtt a csendőrök áttérnék a foglyokra, még annyit Latinovićról, hogy nem tudom, mint gondolkodott azelőtt Jugoszláviáról. Legvalószínűbb, hogy egyáltalán nem gondolkodott se erről, se másról. Nekem mindenesetre egyszer — a többi szerb csendőrök, akiknek jelenlétében beszélt, bizonygatták, hogy ők is tapasztalták — elmondta, hogy senki csendőr nem juthatott előnyös áthelyezéshez, ha előzőleg hordó borral vagy valami egyéb értékes ajándékkal

nem indult el a vesztegetés útján. S részletesen elmondta, hogy egy-egy csendőrparancsnok ilyen módon pár év alatt mi mindenre tett szert az egykori Jugoszláviában. Egy ízben azonban fültanúja voltam egy beszélgetésnek, mely közte és egy kommunista meggyőződése miatt börtönbe vetett s akkor a kórházban őrzött egykori tanító — úgy emlékszem, Kukulícnak hívták — között esett meg. Ezt a tanítót — idősebb ember, igen rokonszenves — politikai okok miatt már a jugoszláv érában felfüggesztették állásától, és éveken keresztül, azóta pincéreként kereste meg kenyerét. Időnként, ugyanez okból, mint ezúttal, rövidebb-hosszabb időre börtönbe zárták. Sovány, borotvált képű, sokat szenvedett ember, aki doktrínér, és mint a rossz pedagógusok, mindenkivel egyformán s mindig nagyon alaposan, tanítói lelkiismeretességgel beszél. Én például egyszer azt találtam mondani, hogy nagyon szeretném meglátni a most folyó események másnapját, az azutánt. Erre ő figyelmeztetett, hogy az ilyen vágy veszélyes, amennyiben az embert adott pillanatban — épp mert a dolgok végét szeretné látni — visszatarthatja attól, hogy kötelességszerűen a fejét kockáztassa. Nos, ez a tanító egyszer arról akarta meggyőzni Latinovićot, hogy Jugoszláviában se volt minden színarany, hogy ott se volt szólás- és gondolatszabadság, és az egyéni szabadságot ott sem feltétlenül tisztelték, s hogy azonkívül korrupció is volt, és pedig általános és nagy. Kettőjük között teljes volt a félreértés. Latinović a Hrvatski Narod cikkeinek szellemére vélt ráismerni — ezt nem mondta, de olyan vehemenciával ment tűzbe Jugoszláviáért, semmit, ami nem a legjobb, nem hagyott rámondani. A tanító pedig a csendőrt látta benne, csak a csendőrt, aki azonosítja magát a polgári állammal. A végén Latinović, aki nem volt épp az okos emberek közül való, kijelentette, hogy nem hajlandó valakivel vitatkozni, aki olyan képtelenségeket állít, mint teszi a tanító. Másnap azért már igen figyelmesen hallgatta, amint a tanító az orosz front eseményeit igazán alapos geográfiai ismeretei alapján kommentálta, és neki is, mindenkinek, kivéve az uszasát, szívesen tett, ha kellett, kisebb szolgálatokat. Kétszer

ment ki nekem a vasúthoz, hogy ott egy ismerős vasutasra akadjon, aki elvinné a levelem Micihez való továbbítás végett Kninbe, s mindennap megkérdezte, van-e már hírem Drvarról.

A carabinieriok, akik a mi csendőreinkre ügyeltek fel, minduntalan engem is a foglyok közé számoltak — a foglyok ugyanis, egy-két kivétellel, entellektüelek és polgári emberek, mind a magukkal hozott pizsamát és nem a kórházi betegek egyenruháját viselték, éppúgy, mint én. A mások ok meg az volt, hogy mindig a foglyok társaságában láttak, s ha például úgy találták, hogy a foglyok túl soká vannak a kórház kertjében, és beparancsolták őket, én se a kertben, hanem továbbra is a foglyokkal maradtam. (S közben a carabinierioknak ez a minden esetben általános derűtlenséget keltő tévedése csak hivatali szempontból volt tévedés — ami engem illet, én csakugyan fogolynak éreztem magam, különösen az utolsó hetekben, amikor már csak azért maradtam a kórházban, mert nem volt hová mennem.) S mint az igazi foglyok, úgy én se tudtam, mikor szakad vége ennek az én fogságomnak. Az igazi foglyok más okból, én azért, mert Micitől semmi hírem. Majd mindegyiküknek abban hasonlított a története, hogy semmit se tudtak. Egy napon le tartóztatták őket, hetekig bezárva s mindennemű kihallgatás nélkül, csak úgy mellékesen közölték velük, hogy kémgyanúsak vagy kommunisták vagy gyanúsak ellenséges államok iránt való szimpátiára. S a kórház a börtön után afféle paradicsomnak tűnt, s az egyetlen vágy volt — s az egyetlen remény — minél hosszabbra nyújtani az ott-tartózkodást. A kórházból ki, csak kettőt jelenthetett: vagy koncentrációs táborba Itáliába, vagy pedig vissza a börtönbe.

Anka mesélte, hogy pár napra a volt bánt is lecsukták az olaszok, s mikor az Ankának irtózáttal beszélt a rendőrségi börtönök antihigiénikus állapotáról, a bűzről és a férgekről és túlzásúfoltságról — Anka nem állhatta meg, hogy a maga szép temperamentumával tréfásan meg ne jegyezze: „Ugye, ha tudták volna, hogy egyszer maguk is bekerülhetnek, akkor jobb börtönöket hagytak volna örökségbe az

olaszoknak? Úgy kell maguknak!” S mert a börtönök állapota elviselhetetlen, a kórházban, ahol mikor én jöttem, négy-öt foglyot számoltak, a foglyok száma idővel 15 és 20 között mozgott — olyan betegségekkel, melyek miatt még orvoshoz se szokott menni az ember, vagy pedig — s ez volt a leggyakoribb — teljesen egészséges emberek, akiket a rendőrségi orvos — szintén régi spliti polgár — csak azért küldött kórházba orvosi vizitre, hogy az ottani orvosok megmentsék a szerencsétlent a börtön bűzétől. És a spliti kórház orvosai, majdnem kivétel nélkül mind, minden lehetségest, sőt kockázatot is megtettek az emberek érdekében. Nem volt könnyű az orvosok helyzete. Egyik oldalon a foglyok, akik — többnyire polgári emberek, tekintélyes személyiségek, legtöbbjük többé-kevésbé baráti viszonyban évek óta az orvosokkal — másik oldalon azonban a kontroll az olaszok részéről, mely aszerint, hogy a betegnek minősítettek száma nőtt, mind bizalmatlanabb lett — s végül a veszély, hogy egy szép napon valaki feljelenti őket, amiért egészséges embereknek helyet adnak a kórházban, míg betegeket, súlyos betegeket is nemegyszer visszautasítanak, mivel nincs hely, nincs szabad ágy. S ez utóbbi számtalanszor megtörtént, noha a szobákban a földre terített matracokon feküdtek már a betegek. Csakhogy, emberi és nemzeti szolidaritáson kívül, bizonyára szerepet játszott az orvosok segítőkészségében az is, hogy senki se tudhatta, mikor kerül rá a sor, rá vagy más, legközelebbi emberére, hiszen olasz szempontból Splitben alig van ember, aki régebben anglofil vagy russofil vagy jugoszláv orientációja által ne volna kompromittálva — csak egy feljelentés kell hozzá, és vége a munkának, a személyes szabadságnak. Vagy feljelentés se, csak egy kis pech — mint például annak az esete, aki egy negyedórára odaült dr. Rothkopf asztalához a kávéházban, s ennél fogva, miután Rothkopft letartóztatták, őt is becsukták.

Ez a dr. Rothkopf egyébként éppoly kevéssé volt veszedelmes, mint az, aki az asztalához ült negyedórára. Mielőtt a kórházban megismertem, már Rismondóéknál hallottam róla. Ankától, amennyiben ő volt az, aki bepártfogolta a

börtönből a kórházba s a férjétől, aki dr. Rothkopffal bizonyítgatta, hogy minden racionális okoskodás, mellyel felesége az ő félelmeit eloszlatni igyekszik, üres beszéd, teljesen kiszámíthatatlan, hogy mikor és miért és kit csuknak börtönbe. Dr. Rothkopf, szarajevói ügyvéd, a Zemaljska banka jogtanácsosa, usztasákat — és németeket megvesztegetve, szerzett magának, anyjának és feleségének utazási engedélyt Splitbe; emeletes házát, szőnyegeit, bútorait ott hagyva Szarajevóban, még mindig sikerült annyit kihoznia magával, hogy menekültként is gazdag ember maradt. S egy napon, nem sokkal azután, hogy megérkezett, megszólítják az utcán, beviszik a rendőrségre, ahol három hetet tölt a börtönben. Azt mondták neki, hogy azért, mert — az angol konzul ügyvédje volt Szarajevóban, s mert anglofil. Hiába hivatkozott a szarajevói volt olasz konzulra, aki még sürgönyileg is bizonyította a vád alaptalanságát, Rothkopf továbbra is letartóztatásban maradt, csak 3 hét után, azon a címen, hogy cukorbeteg, került át a kórházba. Napjában 3-szor látogatta felesége és anyja, és étellel-itallal s bőségesen meg jó szóval próbálták a lelket benne tartani — dr. Rothkopffal azonban nem lehetett bírní. Először is egész élete, neveltetése, minden amellest szólt, hogy vele ilyesmi nem történhet meg — s íme, mégis megtörtént. Ügyvédek s más közbenjárók — fizetettek és nem fizetettek egész raja annyit kiderített, hogy Itáliába fogják szállítani, koncentrációs táborba. Hiába próbálták megértetni vele, hogy az Olaszországba való internálás — internáltak levelei és szavahihető elbeszélések szerint — paradicsomi jólétet jelent azoknak a sorsához képest, akik ott maradtak usztasaországban — hiába volt meg még arra is a kilátás, hogy engedélyt kaphat felesége meg anyja, hogy vele menjenek az internálóhelyére — dr. Rothkopf éjjel nem aludt, nappal meg fel-alá járt, és senki boldogtalanságát nem érezte át, csak a magáét. A kommunistáknak, akiket véresre vertek, és akikre a jövőben is százszor rosszabb sors várt, azt mondta: maguk legalább tudják, miért, maguk, az más, de én... És a bánatai közt nekem még azt is elpanaszolta,

hogy hármuknak *csak* annyi a pénzük, hogy 2—3 évig futja belőle. Többet siránkozott és valóban is sokkal boldogtalanabb volt, mint bármelyik fogolytársa. S a mamája nem tudott okosabbat, mint kezét tördelve nézni és siratni a fiát — és magát, és nekem, mintegy kárpótolandó magát a jelenért, túlzottan választékos németséggel az elmúlt időkről beszélt, az usztasákról, mikor Korfuba osztrák arisztokraták társaságában utaztak, és mikor Szarajevóban ő az osztrák főhercegi párokat kalauzolta. Schillert is citálta, és azt mondta, hogy tudja: Sie hören die Klagen meines Julius an, Sie klagen nie, aber Ihr Herz blutet um Ihre Frau.<sup>22</sup> S ilyenkor szégyelltem, hogy egyáltalán van szívem. A világ szerencsétlenségéért az idős hölgy Gavriilo Principet okolta — addig minden gyönyörű volt. Nekem egyébként, akit Anka bőségesen ellátott, mindig cukrászsüteményt hozott — és a menyé, Zora, aki szerb nő volt, igen rokonszenves, egyszerű ember — egyébként az első és egyetlen nő, aki Jugoszláviában törvényszéki ügyészként működött — a menyé e között az anyós és férfi között igazán mártír volt — de sohase panaszkodott a maga sorsa, se a saját beteg szülei miatt, akiket ott kellett hagynia Szarajevóban. Csak egyszer, bizalmas hangulatban, megvallotta, hogy nehéz neki az anyósával való együttélés. Az anyósa — igen találóan így fejezte ki magát — mindig szeretetet akar kapni, s azt hiszi, hogy a szimpátiákat meg lehet vásárolni. S csakugyan, úgy, ahogy nekem cukrászsüteményeket hozott, igyekezett — a fia érdekében — mindenkire kedves lenni, s ezt úgy, hogy kínos volt nézni, mert ha a csendőreinkkel beszélt — borzasztó rosszul beszélt szerbül, noha 30 éve élt már Szarajevóban — vagy a nem polgári eredetű foglyokkal, akkor érezhetően hamis volt a hangja. A menyének egyébként, mikor az a menyé lett, első napon azt tanácsolta, hogy mindenkire barátságos, de senkivel se legyen intim, az embernek szüksége van ismerősökre, de túl közel senkit se szabad engedni. S úgy ő, mint dr. Rothkopf állandóan elégedetlenek voltak azzal, hogy a fiatalasszony nem tesz elég *démarche*-ot — holott egyre mentek a sürgönyök Rómába meg Zárába, sőt utazgattak is dr. Roth-

kopf érdekében nők és férfiak, hivatásos meg alkalmi közbenjárók és buzgó barátok meg barátnők. A rabok kórházi doyenje közben dr. Rothkopf lett. Senki olyan sokáig nem maradhatott a kórházban, mint ő. Ott volt még akkor is, mikor én elhagytam Splitet. De nála ez is sírásra volt ok: mert most már soká így nem maradhat, nemsokára vinni fogják, Itáliába, internálóhelyére. Kiderült, hogy ott az internáltság azoknál, akik magukat élelmezni tudják, csak annyiban áll, hogy naponta jelentkezniük kell, s a kijelölt várost nem szabad elhagyniuk. De dr. Rothkopfnak hasztalan mondták, hogy minden olasz helységben egy kedves és részvételtjes lakosság körében fog élni — rettegett a szerdától és vasárnaptól. Szerdán és vasárnap szokott a kórházba jönni a detektív azoknak a listájával, akiknek a csütörtöki, illetőleg hétfői hajóval kell indulniuk Olaszországba. Vagy egyenesen a kórházból kísérték őket reggel a hajóhoz, vagy még este mindjárt átszállították őket a börtönbe, hogy onnan vigyék őket a kikötőbe. Akár kórházból, akár börtönből vitték őket, az előírás az volt, hogy megkötözött kézzel kell kísérni a foglyokat a kikötőbe — a hajón aztán, már a tengeralattjáró veszedelme miatt is, felszabadítják a kezét a köteléktől. Rothkopf mániája volt a félelem ettől a pillanattól, mikor megkötözik a kezét — és „mint gonosztevőt” kötözött kézzel vezetik végig az utcán. S egyszerűen durvább, alacsonyabb rendű embereknek érezte azokat, akik nem tagadták ugyan, hogy kellemetlen a megkötözött kéz, de legkevésbé se tartották kibírhatatlannak — sőt akadt, aki azt mondta, hogy soha még büszkébben nem járt, mint fog épp így ezen a rövid úton, s csak azt sajnálja, hogy hajnalban indul a hajó, s így nem találkozhat majd elég ismerős járókelővel.

A kórházi foglyok társasége, az ő kollektív életük — helyesebben, a mi kollektív életünk — aznap jött létre, mikor a börtönből áthozták a kórházba Don Vinkót — így hívta mindenki a Novo Doba egykori szerkesztőjét, noha már rég nem pap, vagy legalábbis már rég el van tiltva mindennemű egyházi funkciótól. Ez a Don Vinko — ötven

körüli, kissé hízásnak induló, nagy szál ember, valószínűtlenül nagy orral — és, azt hiszem, a kivételesen jószívú emberek közül való — s azonkívül, hogy jó, képtelen arra, hogy ahol valami rosszat lát, ne próbáljon tevékenyen segíteni. Egész kis dolgokkal — mások kis dolgaival — a maga nagy baja ellenére is olyan buzgón foglalkozott, mintha más gondja nem is volna. Soha elképzelni se lehetett volna üdítőbb kontrasztot, mint Don Vinko — és dr. Rothkopf, és Don Vinko, aki a Novo Dobával, melyet az olaszok elvettek tőle nyomdástul s kárpótlás nélkül, mindenét elvesztette — nem unta meg dr. Rothkopft és az anyját biztatni, vigasztalni. Őt, azt gyanította, azért csukták be, mert a háború kitérőse előtt, mikor az olasz lapok a Dalmáciában élő olaszok elleni atrocitásokról írtak, ő a spliti olasz konzultól nyilatkozatot követelt — és kapott, s a Novo Dobában megjelent e nyilatkozatban az olasz konzul kénytelen volt beismerni, hogy egyetlen olyan esetről sincs tudomása, amelynek tömegéről számolt be az olasz sajtó. Ezenfelül Don Vinko szabadkőműves szimpátiáiról is tudtak — így került tehát a börtönbe, onnan a kórházba, ahol első nap felfedezte, hogy ki mindenkinek lehet hasznára. Minthogy az összes orvosokat ismerte, először is interveniált egy fiatal lány érdekében, aki az ortopédián dolgozott reggeltől estig — és munkájáért semmi fizetést se kapott. Azután rágni kezdte az orvosok fülét a mellékhelyiségek szörnyű állapota miatt, és legalább 5 embert, akit a börtönben ismert meg, az ő protekciója hamarosan a kórházba fogadtatott be — legkülönbözőbb betegségek ürügyén. Mint később kiderült, szegény ember lett, akinek nagy gondja a nővére eltartása — egy lány maradt, idősebb nő, aki nála élt mindig — de azért este, mielőtt bevonultunk a „szalonba”, marokszámra adta a cigarettát a csendőreinek, akik éjjeli szolgálatra a kórházban maradtak. (Ő maga nem dohányzott.) A „szalon” maga egyébként az ő kreációja volt: a kórház ortopédiai osztályának primáriusától megszerezte az ortopéd-ambulancia kulcsát, s esténként a foglyok ott fogadták hozzátartozóikat, akik a vacsorát hozták be nekik, s miután este 9 felé már azoknak a hozzá-



tartozóknak is el kellett menni, akik, mint Rothkopfék, legbőségesebben borraivalózták a kapust — a foglyok s velük én mindenféle rejtélyes tornaszerek közt, melyek a plafonról lógtak a fejünkre, együtt maradtunk, sokszor éjjelig is elbeszélgetve. Minthogy délután ötkor volt a kórházban a vacsoraidő, ezeknek a splitieknek, akik más városbelieknél is inkább hozzá voltak szokva a késő lefekvéshez, ez a szerzemény egész különösen kellemes volt. És most már — részben szintén Don Vinko érdeméből, nagy volt a foglyok társasága. Ott volt a kövér Marko Nani, az egykori független demokrata, aki egy állami közellátási intézmény, a Prizad éléről került börtönbe, ott volt dr. Palmarsan, egy különösen markáns arcú, még a pizsamájában is elegáns úr, mint hallottam, igen gazdag ember (én azt hittem, agglegény, aztán megtudtam, hogy húsz év előtt halt meg a felesége, s azóta egyedül él, s beutazta a világot), egyébként az eddig említettek közül az egyetlen, aki csakugyan beteg volt, isisász kínozta — és jogi kérdés, hogy mért nem hallgatják ki, s hol kéri a törvényes eljárás, s mért nem közlik legalább, hogy mi ellene a vád. Ott volt Mihajlović, igen kedves fiatalember, nagyon élénk arcjátékkal. A Stojadinović-kormány<sup>23</sup> valamelyik miniszterének volt a kabinetfőnöke. Beograd bombázását — az utcán élte át. A 4 éves kisfiáért ment a bombázott utcákon keresztül — előző este egy ismerős családnál késő éjjelig vendégségben volt, és hogy a kisfiú ne maradjon fenn olyan soká, ott adtak neki ágyat, ő meg egyedül ment haza. S mikor hajnalban elkezdődött a város bombázása, elindult a kislia után nézni. A távolság lakása és a kisfiú szállása közt gyalogosan normális körülmények közt is jó egy óra... Kisfiával, feleségével szerencsésen, de csak annyi holmival, ami testükön volt, megérkezett Splitbe. Ott előbb a bátyját, aztán őt tartóztatták le. A bátyja már Anconában, internálva — onnan igen elégedett leveleket ír, az olaszok aranyosak, és meglehetősen nagyok a szabad mozgás lehetőségei.

A társaságnak egyik igen számot tevő tagja — az egyetlen rajtam kívül, aki szintén nem fogoly — nemcsak hogy

hivatalosan nem volt fogoly, hanem csakugyan szabad és vidám ember — Don Žarko, a kórház lelkésze, kedves vegyüléke egy XVIII. századbeli francia abbénak és egy anekdotázó falusi plébánosnak — és mindenekelőtt egy dalmát öregúr, aki valamikor nem épp válogatós viveur lehetett, most inkább a nyelvével hág ki a papi reverendája méltósága ellen, de a nyelvével aztán olyan temperamentumosan, hogy néha a fülem csak úgy csengett belé. Este 9—10 felé állított be a szalonba, és hozta a legfrissebb híreket a világból, a város nagy és kis eseményeiről. És Dante nem szidta erőteljesebben a szerzeteseket, mint Don Žarko, aki tudta, és pontos adatokkal tudta, hogy azoknak milyen nagy részük van az usztasák rémtetteiben. Don Žarko mesélte nekem, hogy olyan testvérien éltek azelőtt együtt szerbek és horvátok, hogy nem egy helyütt falvaikban közös templomuk volt, egy pravoszláv és egy katolikus oltárral. Még Latinović is elismerte, hogy Don Žarko, noha horvát, azok közül való, akik szeretetreméltóak. A reverendája is dohányszagú, és a saját anekdotáin úgy tudott nevetni, hogy én mindig hálátlannak éreztem magam a magam kevésbé vidám nevéreieért. Ezer anekdotája közül az esernyős oly szép, hogy feljegyzem. A parasztnak, aki a vásárra megy, odaszól a felesége: vigyen magával esernyőt. A paraszt felnéz az égre, s azt mondja az asszonynak: nézd az eget, nem kell. Erre az asszony: samo nemoj ti verovati Bogu!

Don Žarko egyszer még egy szerzetest is meg akart fogni az én számomra, hogy hírhez jussak Drvarról... s a fejét időnként úgy vakargatta, mintha nem volna világítóan kopasz. Egykor biztos sűrű szép haja volt. — Egyébként nemcsak mulatságos történeteket tudott. Split mellett egy faluban kommunista röpcédulákra találtak — mesélte egyszer nekem. — Tegnap elfogták az embert, aki osztogatta. S elfogták, mert az ottani pap egy nagybeteg lánynak azt mondta, hogy nem oldozza fel a bűnei alól, míg el nem árulja, ki hozta a röpcédulákat a faluba. A lány beszélt, és a pap első útja a rendőrséghez vezetett.

Don Vinko szalonjában esténként csak az entellektüelek

találkoztak, reggel pedig, persze, mielőtt ott az orvosi munka megkezdődött, az esti vendégek oda jártak mosdani, s nem a lehetetlen közös mosdóhelyiségekbe, melyekben ugyan szintén voltak vízcsapok, de a medencét a csapok alatt a „guskák” és a köpöcsészék kiöntésére és öblítésére is használták. Don Vinko azonban nemcsak az entellektüellekkel törődött. Külön gondját viselte, amennyire tudta, a hatalmas mészárossegédnek, aki kommunistaság gyanúja miatt volt fogoly, s akinek igazi nevét alig tudta valaki, mert mindenki „Mosor”-nak szólította, a nagy hegy Mosornak — míg egy napon, éppoly váratlanul, mint ahogy letartóztatták, Mosorért jött egy detektív, s közölte vele, hogy szabad. Ez óriási szenzáció volt — egyébként az első, s később is csak még kétszer megismétlődő eset otlétem alatt —, a többiekért detektív csak azért jött, hogy visszavigye a börtönbe, vagy hogy a másnapi hajón való elszállíttatását közölje. Don Vinko másik védence a szegény Toncsi volt. Sovány, mint az ujjam, némelyek szerint régen egyszer zsebmetsszéssel kereste kenyerét, most azonban, mikor kommunista röpcédulák birtoka miatt letartóztatták, pincér volt. A rendőrség az utóbbi hetekben már nem tudott ricinust beszereztetni — gépkeő olajjal pótolta, s ebből itattak meg Toncsival 2 litert. Toncsi azóta fogyott így le. Hetekkel ezután került a kórházba, s még ott is negyedóránként hátra kellett szaladnia — nemcsak a belei, a hólyagja is tönkrement a két liter olajba. S Toncsi volt a legrövidebb ideig a kórházban — szegény rettenetesen nézett ki a foghíjas szájával és a mindig szaladásra kész nyugtalan tekintetével —, egy vásárnap eljöttek érte, hogy másnap a börtönből valami Nápoly melletti internáló táborba szállítsa a hajó. Ő sose többé nem látja Splitet — mondta nekem Don Vinko, aki az orvos barátaitól tudta, amit a laikus is látott: Toncsi hetei meg vannak számlálva, menthetetlenül. S ugyanez a Don Vinko, akiről mondom, ritka jóságos ember volt, aznap, mikor Toncsi elment, s este a szalonban Korošecre<sup>24</sup> került a beszélgetés, és senki nem volt, aki nem tartotta Jugoszlávia egyik leg-sötétebb politikusának, Don Vinko azonban személyesen is-

merte Korošecet, és a védelmére kelt. Nem teoretikus vagy politikai fejtegetésekkel, ilyenekbe nemigen bocsátkozott, csak egypár szívbéli szóval.

Egy szerda du. megjelent az ominózus detektív a listával, melyen Don Vinko neve volt a másnap elszállítandók között — noha egészében különös személyes intimitás köztem és közte nem volt, búcsúzóul szívből jövő csókkal csókoltam meg, s még szomorúbb lettem, azt is mondhatnám túlzás nélkül, hogy még boldogtalanabb, mert az ő távozása ráeszméltetett, hogy — én maradok a kórházban, és egyre kétségbeesettebben kérdeztem magam: meddig? Don Vinko is, akit napjában tucatszámra látogattak, s aki igazán megpróbált hírt szerezni Drvarról, hiába próbálkozott. Ő is csak annyit tudott meg, mint én már tudtam másoktól, főleg Latinović és a többi csendőrök által: Drvaron vad, napokig tartó harc után győzött a felkelés<sup>25</sup>, ott most a csetnikek<sup>26</sup> tartják mindennap megismétlődő harcok, bombázások, repülőgép-támadások árán a hatalmat a kezükben. S az én kérdésemre, hogy mi történt Micivel a harcok alatt, lehetetlen volt bármiféle hírt is kapni, mely feleletszámba mehetett volna. A kórházról tudtam, hogy ott két usztasa teljesített ápolói címen szolgálatot, az ustaški dom, mely körül bizonyára harcok folytak, szemben van a kórházzal, s a lakásunk a házban van, mely felkelés idején a legfontosabb helyen, a vasútállomással szemben, a vasútigazgatóság épülete — harcok közben tehát nagy a valószínűsége, hogy Micit baj érje. Drvar Splittől autón pár óra — és ez volt az őrlítő, épp ez a kis távolság, mely mégis áthidalhatatlan lett. Splitben, akinek rádiója volt, többet tudhatott arról, mi történik nap nap után Londonban, mint arról, hogy mi történik hetek óta Drvaron. S Don Vinko nemcsak miattam, nemcsak azért, hogy nekem segítsen, igyekezett hírt szerezni Drvarról. Sajátságos közösségbe kerültem egy spliti hölgygel, Don Vinko egyik barátnőjével, Karaman kisasszonnyal, akinek a bátyja Drvaron volt a cellulózgyár igazgatója, s aki nem, mint én, az usztasák, hanem a csetnikek miatt félt a bátyja életéért. S mikor híre járt, hogy a felkelők Drvaron kivé-

gezték Karaman igazgatót<sup>27</sup>, Don Vinko közvetítésével Karaman kisasszony felkeresett a kórházban, s kért, járjunk egymás kezére, hogy ő az ő bátyjáról s én Miciről valami biztos hírhez jussunk. S ez alkalommal a kérdésre, mit gondolok én, lehetséges-e, hogy megölték a bátyját, nem tudtam mást felelni, mint amit tudtam: a cellulózzgyár sorba bocsátotta el a szerb munkásokat, s hozott helyükbe idegenből muzulmánokat meg szlovéneket. Azok, akiket megfosztott a kenyértől s ezzel a fődéltől, nem fogják kutatni, hogy az igazgató ezt saját jószántából vagy fölöttes hatóságai rendeletére tette-e, s ha még belemennének is ilyen árnyalatok közti különbségtevésbe, a tény, hogy Karaman eszközül adta magát az usztság kezébe, számukra nem szólhatott Karaman mellett. A húga azt mondta nekem, hogy Karaman mindig juszozslávnak vallotta magát, utálta az usztságát — de, mint Don Vinko, akinek a beszélgetést elmondtam, megjegyezte, mégis elfogadott ugyanezeknek az usztságoknak a kezéből egy stallumot, a stallum vonzóereje nagyobb volt, mint meggyőződése és meggondolásainak az ereje.

Egy napon végre megkaptam az első hírt, sürgönyre és levélre válaszként, levelezőlapot a kis Lozótól, Šibenikből. „Értesüleim szerint felesége egészséges és dolgozik. Egyéb-ként is Drvaron teljes a rend és nyugalom. Mind a két gyár dolgozik, azzal a különbséggel, hogy Marek, Karaman és a többiek oda utaztak, ahová Marić szabó<sup>28</sup> és a többiek véleménye szerint engem kellett volna elutaztatni” — így hangzott a felejthetetlen első hír, s a túláradó optimizmus jegyében Lozo úgy írta alá a nevét: S. Liberović. Lozo és az öröm fogalma számomra ezzel a hírrel együvé nőtt — legalábbis egy napra, mert másnap már felvetődött a kérdés: megbízható-e a Lozo értesülése, s aztán: ami igaz volt, mikor Lozo az értesületeket kapta, igaz-e még mindig? Ez utóbbi kérdés annál inkább elutasíthatatlannak látszott, mennél tovább tartott az én kórházi fogságom, ahol — tán nemcsak azért, mert tudták, hogy nekem mit jelent Drvar — bárkivel beszéltem, az illető maga Drvarra fordította a beszéd sorját. Némelyek azt állították, hogy a londoni rádió is

megemlékezett a heroikus kis boszniai fészekről. S egyszer, hogy egy beteg érkezett Kninből a mi kórházunkba, a csendőreink nyomban jelentették nekem, s ez a knini beteg rengeteget tudott Drvarról. Azt, hogy ott egy külön köztársaság alakult,<sup>29</sup> pénzverőgépek külön drvari bankjegyeket nyomatnak, rádióemissziós készülékük van, s azon keresztül közvetlen összeköttetést tartanak fenn Moszkvával és Londonnal, a fatelepet is átalakították municiógyárrá — és mindennap repülőgépharcok zajlanak le a helység felett — ti. Drvar is kapott repülőgépeket, némelyek szerint oroszoktól, mások szerint angoloktól.

Mindezek a hírek — s ennél fantasztikusabbak is — senkit se leptek meg, mert a valóság: az, hogy Drvar orosz és angol segítség nélkül még mindig tartja magát, voltaképpen valószínűtlenebb volt, mint az orosz és angol segítség által kínálkozó magyarázat. Drvar mindenképp már legendává nőtt. S én a fejem tudtam volna a falba verni, hogy hallgattam Micire és elmentem — ha pár napig várok még, vége az usztasa-gazdálkodásnak, s én élhetnék most Mici mellett, Drvaron s nem a spliti kórház kiszámíthatatlan ideig való foglyaként. (Csak mikor hazajöttem, tudtam meg, hogy épp az utolsó három napot alig úsztam volna meg élve.)

A kórházba Don Vinko elutazása után új foglyok érkeztek, s ezúttal többnyire kommunisták. Mint Gattin professzortól hallottam, aki szintén Don Vinko távozása után vonult be a börtönből a kórházba, az orvosok a fejüket fogták, a kórházban csak úgy hemzsegték a „pizsamások” — és egészségesnek nyilvánítani valakit, az az orvos részéről annyit jelentett, hogy a bűzös börtönbe csukhatja vissza azt, aki itt aránylag boldog, aránylag szabad pizsamás nyaraló. Dr. Rothkopf kétségbeesetten rágta a cukrászsüteményeket, hogy valamivel több cukrot produkáljon — s a kórház commissariója, dr. Karaman, mindennap kevésbé barátságosan fogadta a „pizsamások” köszöntését, s Gattint, akivel azelőtt félig-meddig baráti viszonyban volt, még csak üdvözölni se merte. Karaman dr.-tól egyáltalán semmit se lehetett kapni, de a többiektől mindent. Mihajlović úgy került a kórházba,

hogy miután a börtönben megkérdezte Gattint, aki szakmája szerint biológus, hogy melyik oldalon van a vakbél, egy vakbélrohamot szimulált, autón „kellett” éjjel a kórházba szállítani — s mikor a kirurgus a rendőrügynök kezéből a nagybeteget átvette s vizsgálni kezdte, Mihajlović a nyomkodó kézre mindig szörnyű jajszavakkal felelt, de közben az orvosra kacsintott — aki nyomban abbahagyta a vizsgálást, s a rendőrügynökkel közölte, hogy az esetet további megfigyelés végett kórházban kell tartani. Mihajlović, aki szigorú diétát kapott — az ápolónővére való tekintettel —, át-átjött az én szobámba, hogy ott a pizsamakabátja zsebéből jó zsíros falatokkal csillapítsa farkasétvágyát.

Az orvos, ez esetben dr. Jerković számára, a Gattiné se volt könnyebb ügy, mint a kirurgusnak Mihajlović, sőt — Gattin ugyanis nemzetközi versenyeken első díjat nyert sportember, minden mozdulatában maga az atléta típusa — végül is fülbajban állapodtak meg, és mikor a pizsamások már nagyon előzőnlötték a kórházat, Gattin egy napon sestra Terezával festői kötést alkalmaztatott a homlokára, s ha egy-egy orvossal találkozott, akkor azok elfordultak, hogy hangosan el ne nevéssék magukat. Az idegen hatalom, mely várost vagy országot tart megszállva — a spliti kórház en miniature példa volt rá —, lehetetlent próbál. Minden intézkedésnek objektuma az a lakosság, melynek tagjait egymáshoz, eltekintve az általános nemzeti kapcsolattól, közvetlen és közvetett egyéni viszonylatok tömege köti — ezeknek a relációknak gyökeres elszaggatása nélkül, ami pedig lehetetlen, ezek a relációk kijátszanak vagy hatálytalanná tesznek ezernyi esetben felülről érkező rendeleteket. A sokat emlegetett „zsidó szolidaritás” semmi ahhoz képest, amit tevékeny összetartásban és segítőkészségben a spliti kórházban láttam — ez a szolidaritás ott az orvosoktól kezdve a Maricáig, aki a kórház folyosóit mosta fel, nem is szólva pl. Peróról, az ápolóról, aki nyíltan kommunistának vallotta magát, mint egy régi keletű, begyakorolt, mindenkire kiterjedő összeesküvés nagy és kicsi dolgokban állandóan működésben, állandóan érezhető volt. A hírhedt zsidó szolidaritás

csak annyiban hasonlított ehhez a másikhöz, hogy — azok számára, akik gyakorolták, volt benne valami, ami ellentéte a felemelőnek, igen, majdnem megalázó. Nem lehet méltósággal, méltóság érzésével összerosolyogni valaki háta mögött, akinek nem merhetek a szemébe nevetni, s ha családoknak, népeknek századokon keresztül kell ezt a magatartást praktizálni, akkor megszületik mindaz a torz és korcs, ami zsidóban és minden sokáig alkalmazkodásból, ravaszságból élő nép karakterében kellemetlen és főleg méltóság nélkül való — de természetesen ugyanezek a népek szülik aztán a legintranszigenesebb és legméltóságosabb lázadókat, a méltóságukra legérzékenyebb lelkeket is, akik mindig sebezhetőbbek, mint a „jó családok”-ból való karakterek. S ugyanez — az ellenséggel való egyenes, nyílt szembeszállás helyett az ellenséges elnyomót szemtől szemben tiszteletteljes képpel hallgatni, sőt helyeselni neki, háta megett pedig, amint „magunk között” vagyunk, lojalítás árnyéka nélkül mulatni rajta — ugyanez a magatartás, ha sokáig, generációkon keresztül kell gyakorolni, megszüli az öntetszelgő öntudatnak azt a visszataszító, magát becéző fajtáját, melyet a többi politikai foglyokkal együttérezve utáltam gospodin Brunnerben. Ez az ötven körüli úr, spliti bőrkereskedő, milliomos, akit azért csuktak be, mert — a saját állítása szerint — néhány pár, a rendőrgyűzők szerint néhány vagon elrejtett cipőtalpat találtak nála. Dr. Rothkopfnak volt önkritikája, és rá lehetett venni, hogy legalább pillanatra nevéssen magán. S a látása nemcsak abban nyilvánult, hogy elomlott a rá mért ütés alatt — el-lágyult mások baja láttán is, és kész volt segíteni. Brunner azonban úgy járt-kelt a többi foglyok között — s nemcsak úgy járt-kelt, bután ki is mondta — kiválasztott lénynek érezte magát, s az „ezeréves idegeit” emlegette, és úgy találta, hogy a többieknek, minthogy „fiatalabbak” az idegeik, semmi a fogság, de ő, ő! És nyilvános sírógörcsüket kapott, ha egy-egy ügyvédje rossz hírral kereste fel — vagy ha a felesége a bőséges ebédjével megjelent, melynek a maradékait — sírógörcs ellenére — gondosan visszapakolta és hazaküldte. Az egész azilumot jelentő kórházat veszélyeztette



azzal, hogy napjában többször telefonálgatott a kórházból — és amikor egy-egy foglyot elszállítottak, ami mindig a kórház nagy eseménye volt, és mindenkit felizgatott, gospodin Brunner még csak fel se kelt, hogy elköszönjön a fogolytársától. Én sose tudtam rászámni magam, hogy csak egy szót is beszéljek vele. De ő egyszer épp telefontól jövet megint idegrohamot kapott, és hogy a folyosón belém ütközött, nekem kiáltotta oda: „Hat ügyvédem van, hat ügyvéd — és semmit se tudok elérni!” És ha nem volt idegrohama, akkor az ezeréves idegeivel és egy mártír arcával mindenkittől különvonult, és Herbert Spencert olvasta — és látszott rajta, hogy megveti a többi foglyot, intellektüeleket, kommunistákat és más sekélyes lelkeket, akik például azzal szórakoztak, hogy a kövér Albahari törvényszéki elnököt játszott, és sorba hallgatta ki őket — és perces tárgyalás után a 10—20 éves börtönöket mérte ki falrengető nevetések közben.

Ez az Albahari volt a foglyok közt a harmadik zsidó — szintén nem politikai fogoly. Azért csukták be, mert összeköttetései révén útleveleket szerzett, hamis adatok alapján, különböző menekülteknek. Százöt kilójával ruganyos volt, mint a labda, s az egész ember a vörös nagy fejével és alacsony termetével született clown — mindenesetre bohém, jófiú temperamentum. Hamar észrevette, hogy én elkerülöm, és megfogott, hogy kifejtse nekem, nem igaz, hogy ő mások szerencsétlenségén akart meggazdagodni. Vagy 25 útlevél közül, amit szerzett, 20-ért semmit se kért, mert csupa szegény ördöggről volt szó. De ha jött hozzá egy többszörös milliomos, akkor — épp azért, hogy a szegényeknek ingyen tudja megszerezni — jogosnak tartotta, hogy azokat alaposan megvágja. Egy ilyen Brunnernek például szerezzek valamit ingyen? — kérdezte hévvel. S amit aztán láttam magam: nemcsak a jókedvét, de a borát és egyáltalán, amit kapott, emberi magától értetődésséggel osztotta meg válogatás nélkül az első emberrel, akkor is, ha az a Marica volt, a mezítlábos takarítónő.

„Valami mindig közbejön” — december 2-án kilelt a hideg, paratífusz vagy grippe, mely aztán egy éjjel heves fájdalmakkal lepett meg a bal lábamban — a meglepetés fokozódott, mikor két nappal később nem tudtam leszállni az ágyról —, közben Micivel egyetértésben az olasz orvosok, akik igen kedvesen többször is meglátogattak, megállapították, hogy ezt phlebitisnek hívják, és — én fekszem, még mindig, mint a gutaütött, és így kell feküdnöm, nem tudom még, meddig — és a jó angyal, a Mici az orvosi munkája mellett most még egy teljesen magatehetetlen embert is kapott, akit mint egy béna aggastyánt kell mindenben kiszolgálni. Ebben a különben nem privát naplóban fel kell jegyeznem, hogy mégis nyoma maradjon, a különös pillanatot, mikor éreztem: most az elhatározásomon múlik, hagyom-e, hogy belehaljak, vagy meg akarok-e gyógyulni. És ezzel kapcsolatban a másik különös élmény: úgy tűnt, hogy a halottaim *várnak* rám. S egész idő alatt, még az elmúlt éjszaka is, különös, komoly nyomatékkaal gyerekkori emlékek, helyesebben azok a komisszágok foglalkoztattak, amiket 5 és 15 éves korom közt követtem el a testvéreim<sup>30</sup> ellen. S hogy áttérjek az „objektív” feljegyzésekre: egész betegségem alatt Micinek csak háromszor sikerült újságot szerezni, s minthogy rádiónk nincs, és épp miattam Mici nem mehet el olyanokhoz, akiknek van rádiójuk, hogy tőlük híreket halljon — s közvetlen drvari eseményeken kívül, amik változatlanul érdekesek, a világ, a frontok eseményeiről alig tudunk többet, mint az írni-olvasni nem tudó momakunk, Stevan. Ótőle tudtuk meg, hogy Amerika és Japán belement a háborúba<sup>31</sup>, hogy az orosz fronton fordulat állt be — „strašno gube Njemci”<sup>32</sup> —, és hogy Afrikában is új dolgok történnek.<sup>33</sup> Mindezt persze meglehetősen zavaros formában, s később újabb, véletlenül elkapott hírek után vált csak bizonyossá s világossá a hírek jelentősége.

Mert persze Stevan már arról is tudott, hogy „a király már el is indult Beograd felé”, és hogy „szerb újévre vége lesz a háborúnak”.

1942. jan. 9.

Egy kicsit a halálból jövök vissza — s így a spliti kórház, melynek emléke pár hét előtt igen érdekesnek tűnt, most inkább kötelezettség. Megírását elkezdtem, s ha nem irtóznék úgy mindentől, ami töredék, befejezetlenül hagynám. Így azonban beérem azzal, hogy betegségem idejéből — mely egyébként még tart — feljegyzem az egyik legkínosabb momentumot. Bár egész idő alatt eszemnél voltam, amint a lázam 40°-ra szökött és lehunytam a szemem, víziószerű elevenséggel egyszerre lovon éreztem magam. A ló rohant velem, és én minden erőmmel fékezni próbáltam, mert mellettem ugyancsak lóháton Hitler ült, egész szoroson egymás mellett nyargaltunk — és a verseny köztünk azon múlt, hogy melyikünk tudja jobban visszatartani a vágató lovát. Valahányszor az enyém nagyon előrefutott, az azt jelentette, hogy nem fogom megérni Hitler bukását, az ő vége előtt kell nekem meghalnom.<sup>34</sup>

•

Professzor Gattin — a spliti fogolytársak közül leginkább óróra akartam volna még írni, mert ő és én kerültünk egymáshoz emberileg legközelebb — ő és én, noha alig lehetne kitalálni két embert, aki között kevesebb a szokások-, életmód- és természetbeli közösség, mint közte és köztem. Ha kora gyermekkorunktól kezdve egész a legutóbbi időkig a kettőnk biográfiáját sorról sorra venné valaki, aligha tudna egyetlen olyan mozzanatra bukkanni, mely mind a kettőben azonos

vagy legalábbis hasonlóságot mutatna. Csöppet se lepődtem meg, mikor Gattin elszállítása után — Olaszországba vitték, internáló táborba, s máig se világos, némely jel szerint mint kommunista-, más verziók szerint mint anglofil-gyanúsát — Jerković dr. azt mesélte nekem, hogy groteszk a Gattin körüli hivatalos félreértés, minthogy Gattin előtte, barátja előtt, de nyilvánosan is, mindig német—olaszbarátnak vallotta magát — amennyiben egyáltalán beszélt a politikai kérdésekről, melyek a világot egyébként sokkal inkább izgatták, mint Gattint. Az ő élete legfőbb tartalma egész az utóbbi évekig számtalan szerelmi élvezetből és a sport szenvedélyéből tevődött össze. Mint evezős, nemzetközi versenyeken ő képviselte Jugoszláviát, és mint ilyen, egyszer világbajnokként került ki egy nemzetközi versenyből. Mint tőle megtudtam, van egy számomra meglepően alacsony korhatár, melyen túl a legjobb evezős sem képes többé részt venni versenyeken. Nem tudom már, a 30. vagy 35. életév ez a határ, ahol egyszerre vége szakad a folytatás lehetőségének. De hogy Gattin egyszerre ezen a határon ébredt magára, már csak egy szenvedélye maradt, de ez aztán élete tengelye lett: fogyasztani a nőket. A szenvedély nem helyes szó különben, mert a tragikusnak a motívumait is magában foglalja — s ebből, minden jel szerint, semmi se volt Gattinban. Igen lelkiismeretes tanár maradt, aki nagyon szereti szakmáját, a biológiát s még jobban a fiát — rövid másfél évi házasság után halt meg a felesége —, minden szabad idejében azonban az volt, amit a franciák „viveur”-nek neveznek, s mint ilyen volt közismert Splitben. Úgy látszik, hogy elég gazdag is volt ahhoz, hogy ezt az életmódot bizonyos nagystílússággal folytassa — az elhalt felesége arisztokrata származás, és a saját családját is Splitben az előkelő polgári családok sorába számítják. Ha mi ketten mégis a spliti kórházban szinte elválaszthatatlan barátokká válhatunk, annyira, hogy Nada, az ő pillanatnyi kis nője, aki Gattint naponta látogatta, nekem harmadnap félig tréfásan, félig komolyan azt mondhatta, hogy Gattin úgy beszél rólam, hogy ő már félni kezd, nem veszem-e el tőle a Gattin szívét

— ez a mi intimitásunk nem lett volna lehetséges, ha közvetlenül találkozásunk előtt Gattin az én mentalitásom számára nem válik rendkívül fogékonyá a spliti rendőrségi börtönben eltöltött három hét élménye által. Nem mintha az én Árvay Ábrissal<sup>36</sup> az ő esetének az anticipációja volna; Saulusból Paulussá ő nem lett, ő megmaradt Gattinnak, de — ő fejezte így ki magát — ez alatt a három hét alatt többet tanult, mint az évek során, amiket az egyetemen töltött. Dr. Rothkopf is jelen volt, mikor erről beszélgettünk. Én azt mondtam, hogy minden rossz, amit átéltem, gazdagabbá tett éppúgy, mint a jó, amiben részem volt. Semmit se adnék oda, semmit se kívánok meg nem történnék. Míg dr. Rothkopf nevetve vallotta be, hogy ő ebből semmit se érez, Gattin nagyon élénken hangoztatta, hogy teljesen egyetért velem. Mi az, amit ő a börtönben megtanult? Bármilyen is, az ő személyes életében, életmódjában, ha egyszer megint szabad ember lesz, aligha lesz látszatja — ha másképp volna, Gattin nem volna Gattin. Az ő életében, melynek megvan a goethei terminológiával a démonja<sup>36</sup>, a börtönélmény csak „*touche*”<sup>37</sup> marad, holott többet kellett látnia, átélnie a börtön szörnyűségeiből, mint az összes többieknek, akik vele voltak. Ő nem annyira a túlzásfóltságról, a bűzről beszélt, mint két dologról: először a szomszéd cellába bezárt prostituáltakról, akik egy, az ő zárkájába nyíló nyitott ablak előtt, hogy a férfiakat izgassák, anyaszült meztelenre vetkőztek, s állandóan úgy veszekedtek, hogy minduntalan véres verekedésekre került sor köztük, úgyhogy egész éjszaka az állati üvöltözéstől aludni nem lehetett. De ennél is többet beszélt arról, hogy éjszaka 12 és 3 között, majd minden éjszaka, neki, minthogy jól beszél olaszul, a kihallgatásoknál tolmácként kellett funkcionálnia — és szemtanúnak lenni nap nap után, amint éjfélről reggel háromig egy-egy kérdés és felelet között rúgnak, ütnek, véresre vernek 16 éves gyerekeket éppúgy, mint 40 meg 50 éves embereket — s a gyerekek közt, akiket azért hoztak be, mert röpcédulákat találtak náluk, minduntalan felbukkant egy-egy tanítványa, sőt olyanok is, akik pár nap előtt még az ő házában voltak, a fia barátai.

S a kérdés, amit vele a fiúkhoz intéztek, mindig egy és ugyanaz: kik a barátai? kiktől kapta a röplapot? kiknek adott ő röplapot? — Szegény Toncsival is Gattin szeme láttára itatták ricinus híján a tömérdek gépolajat. Gattinban volt elég vitalitás, hogy ilyen és hasonló éjszakák után nappal a zsúfolt zárkában a politikai foglyoknak és a zsebmetszőknek — ez utóbbiakról is Gattin mindig rokonszenves melegséggel beszélt, sőt mikor egy-egy közülük a kórházba is elkerült, Gattin ott is tartotta velük a jó viszonyt — olasz nyelvecskéket adott. A kórházban a velem való együttlét mellett még egy szórakozást talált magának: minthogy valamennyi orvossal baráti viszonyban volt, azok megengedték neki, hogy valamennyi súlyosabb — Gattin szavával —, érdekesebb sebészi műtétnél fehér köpenyben asszisztáljon, ami az ő számára, minthogy szakmája a biológia, mindig izgalmasan tanulságos volt. Még csak annyit órta: egész idő alatt, amíg a kórházban volt, fűt-fát megmozgatott, hogy szabadlábba kerüljön. Nem azzal a görcsös izgalommal, mint dr. Rothkopf vagy Brunner, hanem bizonyos flegmával, sőt időnként humorral. Szűkebb ismeretségéhez és rokonságához tartoztak olasz szenátorok, sőt egy generális is — mindezek azonban félték belenyúlni a darázsfészekbe, mely — mint ők maguk bizalmasan mondták — az Ovrán<sup>38</sup> kívül tán még maga a Gestapo is. Gattin ez utóbbi név hallatára kezdte csak gyanítani, hogy valami nő bosszújának köszönheti balsorsát. S akkor még egy kísérletet tett: levelet írt Dalmazzo generálisnak<sup>39</sup>, kérve, hogy vizsgál-tassák ki bűnét, s ha bűnös, büntessék, de ha nem, engedjék szabadon. Megmutatta nekem a szép olaszszággal írt levelet, melyben többek között a következő passzus volt: „Engem, aki teljesen ártatlannak érzem magam, anélkül, hogy közölték volna velem, miért, három hétig tartottak börtönben, együvé zárva zsidókkal, kommunistákkal és zsebmetszőkkel.” Természetesen ezt mint külön fájdalmas sérelmet csak azért hozta fel, hogy annál *comme il faut*-bbnak tűnjön fel — ő maga nevetett ezen a passzuson, mikor felolvasta. Tizenöt év előtt én nemcsak felháborodtam volna ezen, de igekeztem volna

meg is győzni, hogy stb. stb. De most már nem kívánom senkitől, hogy olyan legyen, mint én szeretném — megtanultam csak nézni. És mit akarjak Gattintól, aki nem született semmiféle igazság bajnokának, mikor láttam — fájdalmas paralelként akkor mindjárt eszembe jutott —, láttam már annyiszor, hogy minden abszolutisztikus hatalom mindenkit kisebb-nagyobb mértékben, de mindenkit demoralizál — láttam Eizensteint, aki magánkívül volt, mikor a filmjét betiltották<sup>40</sup>, és nekem kétségbeesetten magyarázta, hogy aljasság és butaság, amit őellene elkövetnek — és pár héttel később, Párizsban, a *Littérature Internationale*-ban<sup>41</sup> olvashattam a talán aznap írt cikkét, melyben megírja, hogy a pártnak volt igaza, s ő belátja, hogy tévúton járt, rossz filmet csinált, s igyekezni fog a párt bölcs vezetése mellett, a kritikákat megszívlevélve, a jövőben jót alkotni.

Gattinért is eljött egy este az a bizonyos rendőrügynök, hogy mindjárt magával vigye vissza a börtönbe, ahonnan másnap hajnalban vitték más csoporttal együtt a hajóra, mely Olaszországba szállítja az internáltakat. Mindenki sajnálta — különösen, persze, a többi kórházbeli foglyok, noha ez utóbbiak egyben fel is lélegeztek. Hajó ugyanis internáltakkal csütörtökön és vasárnap indult — a többiek számára tehát megint háromnap haladék volt biztos. Az egyetlen, aki az ilyen szerda és szombat estéken nem várta izgatottan a rendőrügynököt a listával, az Marić volt, a kommunista. Érdekes módon mi ketten csak akkor kerültünk közelebb egymáshoz, miután Gattint már elvitték. Ha Gattint még érdekelt volna is Marić, de Marić aligha tudott volna mit kezdeni Gattinnal — untatta volna, s ha nem, akkor biztosan ingerelte volna, mint ahogy minden hívőt haragra és megvetésre készítet az, aki az ő hitével szemben a kényelmes közömbösség álláspontját foglalja el.

Marić hosszú és kínos útjának csak egyik állomása volt a kórház — miután Spanyolországban harcolt, Franciaországba került — kiderült, hogy velem egyidőben ő is Párizsban volt — a háború még ott érte, ott érték a németek is, akik aztán

hazatoncolták. Valami tizennyolc német börtönt járt meg, míg a jugoszláv határra ért. A német börtönökről: a foglyok — a politikai foglyok öröme, ha megszólalnak az ellenséges repülőgépeket jelző szirénák, s hogy zsúfolva vannak a börtönök, a foglyok közt feltűnően sok a zsidó — mesélte. Alig érkezett meg az akkor még jugoszláv Splitbe, érte jött a rendőrség, s felesége szeme láttára, mindjárt a lakásán, majd a rendőrségen ütötték-verték, több fogát kiütötték. Minderről, pátosz nélkül, olyan hangon beszélt, mint orvosok szoktak az eseteikről. (Kivéve Micit.) Nemcsak nagyon rokonszenves, okos is. Több fivérével együtt villanyszerelő műhelye van Splitben, de ő maga alig folytatta a mesterségét, 1919 óta kisebb-nagyobb szünetekkel hol börtönben, hol emigrációban. Középtermetű ember, a soványsága nem konstitúciójának, hanem az átélt szenvedéseknek a következménye. Közben fiatalabbnak hat, mint amilyen, noha a fölfelé fésült fekete haja már őszül. A felesége, aki naponta hozta neki a kórházba a jó enivalókat — úgy hatott, ha egymás mellett ültek, mintha egy sokkal idősebb, gondos nővérével volna együtt. A Marić testi megjelenéséről két élénk emlékem: a nagyon komoly, nagy fekete szeme és a járása. Míg fel-alá jártunk a kórház folyosóján, noha én is mindig nagyokat lépek, alig tudtam vele lépést tartani. Nem azért, mintha sietett volna, hanem mert sajátságosan könnyen, úgy járt, hogy a sarka alig érte a földet. Vitára köztünk egyetlenegyszer se került sor: egyszerűen azért, mert élveztem, az okosságánál is jobban, az árnyéktalan optimizmusát. S mikor elhatároztam, hogy nem várok tovább, és otthagynom Splitet és a kórházat, s akárhogy, de megpróbálok, ha másképp nem, Kninből gyalog is eljutni Drvarra — ő volt az egyetlen, aki úgy találta, hogy nem tehetek mást. Drvar akkor már legendává nőtt nemcsak a kórházban, hanem, mint a látogatóktól lehetett hallani, kint a városban is. Marić azt fejtegette nekem, hogy Drvar, mely valószínűleg egy emissziós készülék útján összeköttetésben van Moszkvával, onnan utasításokat és repülőgépek révén segélyt



is kaphat — s egyre terjeszkedve, tarthatja magát a háború végéig is.

Kórházi életem legutolsó napjait enyhítette meg a valamennyi közül legfiatalabb „pizsamással”, a hosszú, komoly, szép nevetésű, szőke beogradi joghallgatóval, Šarićtyal való barátság. Nem emlékszem rá, hogy mely alkalomból elegyedtünk először szóba egymással, de azt tudom, hogy első nap mindjárt, az új pizsamások közt rokonszenvesen, megkülönböztetetten kellemesen tűnt szemembe az a húsz év körüli, pápaszemes, hosszú ifjú ember a szőke hajával — és azzal a boldog ragyogással, az örömnnek azzal a hirtelen feltündöklésével, melytől megszépült az arca, ha megpillantotta a mindig feketébe öltözött, kis fekete lányt, akinek láthatóan erőfeszítésébe került, hogy az idegenekre való tekintettel csak siessen és ne szaladjon az elébe induló ifjú felé. S ha aztán leültek a kórház kertjében egymás mellé egy padra, s a lány nézte, amint a fiú a neki hozott elemóziát fogyasztja, vagy beszélgettek egymás kezét fogva, s az arcukon lehetett látni, hogy nem „fontos ügyekről”, hanem egymásról beszélnek egymással — szépek voltak éppígy ketten, szép, tiszta, távoli szigeten laktak ők akkor, s nem a spliti kórház egyébként szép kertjében betegek, politikai foglyok és a venereás osztály prostituáltjai között, mely utóbbiaknak a foglyokat és a jugoszláv csendőröket ellenőrző carabinieri elfogulatlanul udvaroltak. Egyszer, hogy a lányt megláttam, amint benyitott a kapun, a fiú helyett, aki még nem láthatta, mert aznap egy komisz carabinieri szeszélyből nem engedte meg a foglyoknak, hogy elhagyják a betegszobát, úgy megörültem vele, hogy egész spontánul odaköszöntem neki. A lánnyal magával ezenkívül csak kétszer s mind a kétszer igen röviden beszéltem: egy ízben, mikor már a fiúval barátságban voltam, s akkor is csak pár szót, nehogy feleslegesen egy percet is elvegyek az időből, amit egymással tölthetnek — s másodszor, amikor a fiú megbízásából telefonálnom kellett a spliti reáliskolába, és telefonhoz kérni a titkárnőt, signorina Carment — így hívták a lányt — és közölni vele a szomorú hírt, hogy Šarićot vissza-

vitték a börtönbe... S mégis, a lánynak egy-egy intim mosolyából, mellyel a köszönésemet fogadta, tudtam, hogy igen jó ismerősök vagyunk, mert a velem való hosszú beszélgetésekről a fiú híven és — lelkesen referált a lánynak, mint ahogy velem is lelkesen közölte a lány egyetértő észrevételeit ezekkel a mi beszélgetéseinkkel kapcsolatban. Nekem Šarićban az egyéni szeretetreméltóságán és a lányhoz való viszonyán túl is érdekes és vonzó volt, hogy az ő személyében első esetben találkoztam egy, az utánam következő nemzedékből való emberrel, akit éppúgy, mint az én generációm, nemcsak egy konkrét igazság, hanem az Igazság — és a Szépség után való vágy tett forradalmárrá.<sup>42</sup> S épp ezért a politikai feladatokon kívül az individuális, vagy ahogy annak idején mi mondtuk, a lelki problémák iránt való fogékonysága s esztétikai érzékenysége is állandóan éber. A forradalmárnak ez a nosztalgikus típusa — mint fiatalabb testvérem vagy tulajdon fiam hatott rám, s nem fogom elfelejteni, milyen elragadtatva csillogott rám a kék szeme az üveg mögül, mikor az én kedvenc igazságomat fejtettem ki neki arról, hogy mindenki, mi mindnyájan jobbak vagyunk belül, mint az életünk, melyet ma élünk.<sup>43</sup> Vajon fogok-e még Šarićyal találkozni, vagy legalábbis meg fogom-e tudni, hogy mi történt vele? A spliti rendőrségen, mikor letartóztatták, azt mondták neki, hogy kommunista, mivelhogy a beogradi joghallgatók mind azok. Még annyit erről a barátságról: ő volt az egyetlen, akivel az én és a Mici viszonyáról, arról, hogy mit jelent az én életemben ez a közösség, beszélni tudtam. S a szép az volt, hogy ha vele beszéltem, mindig úgy éreztem, hogy ketten hallgatnak: láthatatlanul őmellette is mindig ott volt az övé, a fekete ruhás fekete lány.

*Drvar, 1942. jan. 28.*

Még mindig ágyban, igen elgyöngülten, nagy megszakításokkal jegyezgetem ezt a krónikát, melynek részletei újabb események híréből is minden nappal jobban elhalványodnak. Hihetetlen sebességgel változik át régmúlttá, ami kronologikusan még közel van, s ami naplóként íródik, valósággal, belül már inkább memoáíráshoz hasonlít.

Akkor határoztam el, hogy nem várok tovább a spliti kórházban, amikor egy este a San Marco első oldalán olvastam a jelentést, hogy „a szövetséges Független Horvátországgal egyetértésben” az olasz hadsereg Horvátország egy részét meg fogja szállani.<sup>44</sup> Karaman kisasszony fűt-fát megmozgatott, hogy mielőbb hozzájussak az utazási engedélyhez, melyet szept. 5-én végre kézhez kaptam. Előzőleg Anka révén összekötetésbe kerültem a spliti szerb papnak, az igen rokonszenves, szelíd, jó embernek ható Rukala papnak a sógorával — egy meglehetősen primitív emberrel, aktív tiszt volt a jugoszláv hadseregben, de egyáltalán nem hasonlított azokhoz a volt aktív tisztokhoz, akiket Šibenikben szerettem meg. Idősebb volt azoknál, ötven körül járhat, és valószínűleg azok közül való, akik iskolázottság nélkül, még az első világháborúban, haditeljesítmények jutalmául kerültek tiszti rangba. Ő fejtette ki nekem azt a teóriát, hogy a háború után végezni fognak a muzulmánokkal és a horvátokkal — éspedig úgy, hogy aki nem akar áttérni a pravoszláv hitre, az pusztuljon innen. Természetesen nem vallási szempontból, hanem a nemzeti egység megteremtése miatt lelkesedett ő ezért a radikális megoldásért. Akkor már megtanultam, hogy több érdekeset tudok meg abból, ha másokat hagyok beszélni — úgyhogy a kétségeimnek e megoldással szemben csak halkán s csak annyiban adtam kifejezést, hogy a különben igen kedves és szolgálatkész, irántam szinte megengedhetetlenül nagy bizalommal viseltető patrióta minél több bepillantást engedjen a saját gondolatmenetébe. S nála; a primitív embernél ugyanarra a jelen-

ségre bukkantam, mint a többi szerbknél: méltóságában, jóindulatában, nemzeti öntudatában sértettnek érezte magát s egy példátlan visszaélés áldozatának. Sokszor jutott eszembe — nem tudom, hol olvastam —, hogy ha egy bárány megbőszül, akkor bőszebb a legbőszebb fenevadnál — s a világ legtoleránsabb népét — merthogy a szerb a franciánál is toleránsabb volt, az nem kétséges — sikerült megbőszíteni. — Ez az én emberem tele jóakarattal lebeszélte egyébként az utazásról — nemcsak azért, mert még nem volt világos, hogy az olaszok milyen hatalmi kört hagytak meg Kninben az usztásáknak, hanem az út másik fele miatt is, melyet Knintől Drvarig vonat híján gyalogosan szándékoztam megtenni. Az ő értesülései szerint a Knin és Drvar közötti terület harcászati szerb és usztasa csapatok között. Az ember találkozik egy patrujjal, az felszólítja, hogy vessen keresztet. Senki se tudhatja, hogy horvát vagy szerb járőrrel áll-e szemben, s ha szerbnek nézi a horvát járőrt, és pravoszláv módra két ujjal vet keresztet, azonnal lelövik; ha pedig azt hiszi, hogy horvát járőrrel került szembe, s ezért katolikus módra három ujját emeli a homlokához, amennyiben téved, s a járőr szerb, mielőtt még szót szólhatna, már a halál fia. — Mikor azonban mind e kevésbé biztató információi ellenére is megmaradtam elhárításom mellett, elvezetett a spliti pályaudvarra, s ott bemutatott egy vasúti tisztviselőnek, aki — mint ő mondta — állandóan összeköttetésben van a boszniai csetnikekkel. Ettől kaptam ajánlólevelet egy knini vasúti tisztviselőhöz — a levélben az állt, hogy az illető járjon mindenben kezemre —, s minthogy a levél írója és a volt tiszt is azt mondta nekem, hogy ez a knini vasúti tisztviselő azonnal össze fog hozni engem olyan személyiségekkel, akik eljuttathatnak Drvarra — egyetlen gondom csak az volt, hogy megérkezésem napján az illető urat csakugyan ott találjam a knini pályaudvaron — nehogy időt veszítsek, és hogy másnap már elindulhassak Drvarra. Igen kedvesen, az én megnyugtatómra, a spliti vasúti tisztviselő erre a vasúti távirda útján megkérdezte a knini pályaudvart, hogy szeptember 6-án — ez volt az utazásom

napja — az illető, akinek ajánlólevelem szólt, szolgálatban lesz-e, s én boldogan vettem tudomásul a választ, hogy igen.

A vonaton, egész úton, szláv publikumnál rendkívüli szótlanúság az utasok közt. Senki se köt ismeretségeket, senki se kérdez, senki se mesél. Az ok nyilvánvaló: a többiek is hazatérők, mint én, és akárcsak én, szoronganak; senki se tudja még, hogy az olasz fennhatóság mennyiben tűri meg maga mellett az usztasák hatalmát, s ennek megfelelően, mi az, ami még mindig kockázatos s mi nem. Mások is, mint én, rendkívüli érdeklődéssel, megfeszített figyelemmel szemlélték a kupéablakokból minden állomást, ahol a vonat megállt. A piros fejfödők, melyek viselését Drvaron annak idején az usztasák betiltották — ostobaságból, mint ahogy megtudtam, mert noha Drvaron csak szerbek viselik, Dalmáciában katolikusok és szerbek egyaránt — ezek a piros fejfödők, mintha a hazai pipacsos mezőket láttam volna viszont, megindítottak s megörvendeztettek, mert azt éreztették velem, hogy már sokkal közelebb vagyok Drvarhoz, mint voltam két óra előtt. De ami az egyes állomások látványában különösen kellemes meglepetés volt: a pályaudvarok publikumának sorai között sehol egyetlen usztasát se lehetett felfedezni. Mint ahogy egész úton — igaz, olasz közegek se —, de egyetlen usztasa se jött fel a vonatra, hogy igazoltassa az utasokat. S mennél inkább közeledett a vonat Kninhez, a pályaudvarok annál animáltabb benyomást tettek. Hangos volt mindenki, mintha mindenki élvezné, hogy szabadjára eresztheti a hangját — mikor pár nap előtt még suttogni se volt veszélytelen. Útitársaim arca és nyelve is lassanként felengedett, de én akkor már nem tudtam részt venni ebben a felderülésben — mert közben volt egy néma beszélgetésem, mely elfoglalta gondolataimat. Talán félórával, mielőtt az állomásra értünk — a nevét elfelejtettem —, az állomásra, ahová Šibenik felé szállnak át, a vonatfülkém előtt egy fiatal olasz katona áll meg meglepetten, és üdvözlő barátságosan mint régi ismerőst. Én is aztán ráismertem: Drvaron annak idején Capetano Marronének — „noi siamo tutti fratelli” —, a kedves embernek volt a kedves képű tisztiszolgája.

Kérdeztem, ő is Kninbe utazik-e. Nem, mondja, neki Šibenikbe kell menni, foglyot kísér, akit a haditörvényszék elé visznek — s már sietett is el. S mikor, mint minden állomásnál, annál a bizonyosnál is az ablakhoz mentem, más feltűzött szuronyú katonák társaságában meglátom a drvari fiatal olaszt is — s akit közrefognak, a megvasalt kezű ember, jól vasalt ruhában, szürke kalapban — Marić. Ő is azonnal meglátott, s egy szempillantással megakadályozott szándékomban, hogy — idő lett volna — leszálljak a vonatról, s még egyszer üdvözöljem. Az angolosra nyírt fekete bajusza alól alig észrevehetően csak mosolygott rám, s aztán elindult, maga mögött a katonákkal.

Kninbe érkezve első kérdésem az volt a hordárhoz, hogy itt van-e a pályaudvaron, szolgálatban van-e a vasúti tisztviselő, akihez az én bizalmas ajánlólevelem szól, s aztán, biztos lévén most már szerencsecsillagomban, poggyászoszul azonnal hozzá vezettem magam a forgalmi irodába. Meglehetősen tunya mozdulattal vette át az én ismeretlen mentorom a levelet, s éppoly álmatagon kérdezte meg aztán tőlem, hogy ugyan miben „járhatna ő a kezemre”. Fiatalember volt, és azzal az elsavanyodott, szürke arckifejezéssel, amilyennel leginkább vidéken találkozok az ember, azzal a szinte modortalán fásultsággal hallgatta meg, hogy énnekem azt mondták, hogy az ő segítségével fogok érintkezést találni azokkal, akik engem Drvarra segítenek — aztán arcára őszinte csodálkozás ült ki. Mindössze pár napja, hogy ide helyezték Kninbe, s ő itt senkit azok közül nem ismer még, akik nekem segítségre lehetnének. Tud-e valamit Drvarról? Semmit se tudott, semmi konkrétum. Úgy álltam ott, mint aki azt remélte, hogy hosszas várakozás után végre egy — városba érkezik — és város helyén egyszerre sivatag ásít rá. Ez a kicsit mafla vasutas volt az, akibe minden reményem helyeztem — és most egyszerre itt állok Kninben, és sejtelmem sincs, hogy jutok egy lépéssel előbbre.

Poggyászommal most már úgy mentem a síneken keresztül, a vagonok útvesztőjében át a Šipad-állomásra, mint aki, ha nem is a vesztőhelyre, de legalábbis igen kétségbeesetten ítélete

hirdetésének megy elébe. Egész úton ettől a pillanattól féltem legjobban, melyhez most minden lépéssel közelebb kerültem: a találkozástól Ibrahimpašićtyal, mert úgy képzeltem, hogy ő, a Šipad-vasút alkalmazottja biztosan tudni fogja, hogy mi történt a Šipad-vasútvonal drvari részén — tőle fogom megtudni, él-e még, ép-e még az a lény, akinek élete és épsége az én életem és az én épségem.

A Šipad-állomáson azonban senkit se találtam, csak azt a parasztasszonyt, a kapus feleségét, aki már nem is emlékezett rá, hogy pár hét előtt pár napig Micivel együtt a Šipad vendégszobáiban laktunk, ahol ő szolgált ki. Ő maga éppoly elhanyagolt, piszkos és morcos volt, mint a nemrég még olyan takaros és barátságos állomási épület. Épp csak hogy hajlandó lett felvezetni az egyik vendégszobába, hogy ott elhelyezzem a poggyászatot. A másik vendégszoba, melyben Micivel voltam együtt, el van foglalva — ott a két ágyban féltucat munkás alszik, akik — nem lehetett az asszony szavából kivenni — menekültek vagy csak egyszerűen vasutasok, akik Kninben rekedtek, mikor a forgalom megszűnt. A vendégszobában kaptam az első ízeltőt abból, ami később Drvarra érkezve lépten-nyomon a szemembe szökött: a gazdátlanság, a züllés, az élettelen dolgok elzüllésének a képe. Mikor pár hét előtt Kninből elindultam, a Šipad vendégszobájában ragyogó tiszta ágynemű, tisztára súrolt padló, ép székek — s most, pár héttel később . . . Az asszony azt mondta, hogy azért ilyen fertelmes piszkos minden, mert — nincs szappana. De ágynemű helyett az ágyban mért voltak csak rongyok, mint valami koldus vackán, és ezek a rongyok is feketék a piszoktól? Miután az asszonnyal megosztottam a kockacukrot, amit Ankától kaptam, a banya nyájasabb lett, és előkerített zsebkendő nagyságú rongyfoszlányokat — melyek legalább inkább fehérek voltak —, s megígérte, hogy mire visszajövök, azokkal fogja, amennyire lehet, betakarni a vánkost és a matracot.

*Drvar, 1942. február 5.*

Ma először megint íróasztal mellett s megint tintával s nem ceruzával — s ennek megfelelő megilletődéssel. A mai Drvarról kellene már írnom, és még mindig csak Kninnél tartok; annak idején, Splitben és Kninben is mindennap gondoltam rá, hogy frissiben feljegyezzem, amit látok — de távollétem egész ideje alatt képtelen voltam egy sort is írni, megbénított annak a lehetőségnek az elképzelése, hogy... az a félelem, amelyet épp Kninben — s hogy ott folytassam, ameddig feljegyzéseimben eljutottam — Ibrahimpašićnak kellett volna eloszlatni. Már sokszor megtörtént velem, hogy egy számomra eredetileg egész irreleváns ember a körülmények folytán egyszerre sorsdöntő személyiséggé nőtt az életemben. Otthagyva a züllött Šipad-vendégszobát, úgy indultam Ibrahimpašić keresésére, hogy közben előre remegtem, vajon ha megpillant, milyen lesz az arckifejezése — a lakásán, természetesen, csak egy nőt, a feleségét találtam, aki semmit se tudott mondani, még azt se, hogy hol lelhetem meg a férjét. Ez utóbbi azonban csak nekem tűnt így. A nő ugyanis azt mondta, hogy bent van a városban — s én akkor nem tudtam még, hogy ez annyit jelent, hogy lehetetlen nem megtalálnom, minthogy „a város” a Grand Hotel tájékát, egyetlenegy utcát jelent, ahol mindenkinek mindenkiel találkoznia kell — még akkor is, ha nem akar. Bőven volt alkalmam erről meggyőződni — húsz napon keresztül! A nap minden órájában tapasztalhattam, hogy mit jelent „a városban” lenni; húsz napon keresztül, mint egy közös ketrecben, szégyellve már a saját arcom látványát, ténferegtem „a városban”, ahol az első nap Ibrahimpašićyal találkoztam. Azt mondta, hogy pár nap előtt beszélt valakivel, aki Drvarról jött, s az azt mesélte neki, hogy Mici jól van, dolgozik tovább a kórházban, mint azelőtt. S aztán beszélt Kninről, a változásról, ami ott történt. A változást magam jobban láttam, mint ő, mert elég volt körülnézni az utcán — mikor Micivel jártam itt, temető volt, ahol az élők úgy



járnak, mintha a nappali világításban is rémektől félnének — most pedig élénk és hangos kisvárosi esti korzó — és sehol egy usztasa-egyenruha. Mindjárt melegében elmondom Ibrahimpašićnak, hogy hála neki, sikerült Splitben nagy örömet okoznom egy ismeretlen embernek, aki — hallva, hogy Kninből jöttem — sógora után érdeklődött, s minthogy azt mondta, hogy az az egyetlen zsidó Kninben — azonnal felelhettem neki, hogy nem ismerem ugyan, de véletlenül hallottam, hogy semmi baja, Ibrahimpašić mesélt nekem erről a Flickerről. Megtudom, hogy Flickert közben megölték. Egy bestia — Ibrahimpašićot idézem —, egy nőszemély valami okból megharagudott rá, s fellejtette, hogy Pavelićról tiszteletlenül nyilatkozott — mire az usztasák elhurcolták Flickert, és egy nappal azelőtt, hogy az olaszok átvették az uralmat, kivégezték. Nem Ibrahimpašićtól, aki mindennek ellenére lelke mélyén szimpatizált az Usztasa-Horvátországgal — más kniniektől tudtam meg: a „kivégzés” úgy történt, hogy kalapáccsal törték szét a zsidó fejét. Közben elhittem Ibrahimpašićnak, hogy ő három napig beteg volt e miatt a kivégzés miatt. Ő azoknak a rancune-ökkel teli, de természetből fogva lágyszívű embereknek a típusa, akik — politikailag a legkártékonyabbak, vagy legalábbis akiknek tömege nélkül nem lett volna lehetséges, minden külső támogatás ellenére sem az, ami Horvátország cégére alatt ezen a földön történt. Az Ibrahimpašićok titkos ideálja a „mérésékelt” usztasa-rezsim — de ha nem „mérésékelt”, akkor is jobban tetszik nekik, a tisztán személyes rancune-jeiket jobban kielégíti — mint például az olasz megszállás, mely véget vetett Kninben az usztasa terrornak.

Nem is tudtam, mennyire alapos volt a kínos benyomás, melyet a Šipad-állomás vendégszobája tett rám. Az Ibrahimpašićyal való találkozás után, holtra fáradtan amúgy is, de a korai záróra miatt főleg, nyugovóra kellett térnem, s minden más lépést másnapra halasztanom. Alig feküdtem bele a rongyhulladékokkal hiányosan elleplezett szennyes ágyba, poloskának tömege rohant meg; a padlóra terítettem a felöltömet, fejem alá a koffert tettem, és úgy töltöttem el a hosszú éjszakát.

Reggel a programom, hogy gyors utat keressek Drvarra, új feladattal bővült: szobát is kellett találnom. Éppúgy, mint Splitbe utaztamban, Šibenikben, most is egyedüli civilként a Grand Hotelben kaptam szobát; a hotel gazdája, akinek a nevét Karaman kisasszony írta fel nekem azért, hogy nála is érdeklődjem a bátyja sorsa felől, gospodin Lača, megkönyörült rajtam. Igaz, én még mindig azt reméltem, hogy csak egy, legfeljebb két napról lehet szó, s aztán útra kelhetek. S amint megkaptam a kis udvari szobámat, elindultam felkeresni a többi embert, akinek nevét Karaman kisasszonynak köszönhetem — az ő bátyjáról kellett hírt szereznem tőlük, de ugyanakkor azt reméltem, valamit meghallok arra nézve is, hogy miként juthatnék Drvarra. Minthogy azelőtt naponta közlekedett vonaton kívül autóbusz is Knin és Drvar között, lehetetlennek tűnt nekem, hogy ne lehessen valami módon, ha már Kninbe elértem, onnan Drvarra eljutnom. Hamar megtudtam, hogy a valóság minden okoskodást meghazudtol. Először is, ami meglepett, Kninben alig tudtak többet Drvarról, az ottani helyzetről, mint Splitben. Tudták, hogy a felkelők Karamant kivégezték — ezt meg is írtam a húgának —, tudták még egypár kivégzettnek a nevét — de azonkívül jóformán semmit. Ami még meglepett: a knini szerbek sokkal kevesebb lelkesedéssel beszéltek Drvarról, mely az egész boszniai felkelés kezdeményezője<sup>45</sup> volt, mint a splitiek. Az okát hamarosan megértettem, sőt világosan meg is mondta nekem egy kedves asszony — Nevenkának hívták, Slavić nevű kereskedő felesége —, aki lebeszélte arról, hogy gyalog induljak útnak. Azt mondta, hogy ő tudna nekem a knini csetnik-szervezettől egy igazoló írást szerezni, de — egy ilyen igazoló írás a drvariak és Drvar környéki felkelők szemében nekem csak ellenséges fogadtatást szerezne, s ezzel az írással aligha juthatnék el Drvarig, mivelhogy a dalmáciai felkelők és a drvariak között nagy az ellentét.<sup>46</sup> A dalmáciai felkelőkkel szemben a drvariak — s általában a boszniaiak nagy része — nem akarnak az olaszokkal együttműködni, sőt éppúgy, mint az usztasák ellen, folytatni akarják az olaszok ellen a harcot —

mondta a fiatalasszony, aki egyébként egész családjával még nemrég menekültként élt Splitben, s egyedül a férje maradt Kninben, a boltjukban. A férje ugyanis horvát. A férj, akivel aztán többször találkoztam, részleteket mesélt a knini usztasauralom idejéből, s abból tudtam meg, hogy amit Drvar átélt, az nem volt a legszörnyűbb. Nemcsak mesélt, hanem ahogy egyszer a knini főutcán egymás mellett mentünk, megmutathatta egy nagy épület kapuja előtt, a lépcsőn a sikálókefe ellenére még látható vérnyomokat: a nyílt utcán öldösték az usztasák az áldozataikat, s legvadabbak épp uralmuk utolsó napjaiban voltak. Egy másik, az ő házával szemben levő épület előtt suttogva mondta: „Ez itt a Gonosznak a székháza, minden gázság innen eredt.” Ez az épület a ferencendi barátok klastroma volt. — Általában, tanulságos volt vele Kninben fel-alá sétálni. Első pillantásra ártalmatlan járókelők, akik most békésen vegyültek el az esti korzó publikumába, noha usztasa személyiségek, rettegett véredek voltak még 10 nap előtt. Ő mindenkiről, persze, személy szerint tudta, ki micsoda, mi minden terheli „lelkét”. Különös volt a fiatal, szenvedélytelen, szolid ember szájából szavakat hallani, a borzalom és irtózat akcentusával, szavakat, mint: „fenevad”, „véreb” — de még különösebb volt — különösen az első napokban volt ez érezhető — hogy az utcán járók 3/4 része magában vagy egymás közt suttogva, ugyanúgy néz a másik 1/4 részre, mint az én fiatal kereskedőm. Mikor én Kninbe érkeztem, akkor még az első napokban a citadellán ott lengett a horvát zászló, és egészen biztos még senki se volt abban, hogy mit hoz a holnap reggel — vagyis az olasz politika végérvényesen hogy véli jobban a maga számítását megtalálni. Nemcsak a szerbek, de a horvátok, helyesebben: az usztasarezsim érdekeltejei se tudták. Pillanatnyilag mindenesetre a tegnapi hóhérok, hóhér-bűnrészesek és porkolábok s azok, akik tegnap még bujkáltak előttük, rabjaik voltak, s hozzátartozóik, barátaik vérét látták a kezükön száradni — egyenrangúként mentek egymás ruháját súrolva, egymás mellett. A városnak egyszerre euforikus és végtelenül feszült az atmoszférája. Megismerkedtem — természetesen az utcán, azáltal,

hogy időnként Ibrahimpašićyal is jártam együtt — horvátokkal, az ő horvát ismerőscivel is. Azok előttem is arról suttogtak egymás közt, hogy nem lehet keresztüllátni az olaszok politikáján; a naivabbak és tüzeesebbek perfídiáról beszéltek, s végül is nem értették, hogy „a szövetséges” Olaszország milyen okból, milyen intencióktól vezéreltetve — véteti le például a knini citadelláról a horvát zászlót. A Grand Hotel kávéházában napjában háromszor láthattam a veliki župant<sup>47</sup> fehér kamásnijával és gondozott fekete szakállával — szemmel láthatóan mindennap savanyúbb képpel Nikolićnak hívták, és Slavić úgy mutatta meg nekem, hogy „ez az ember még ma is lopott ágyban és rabolt párnákon fekszik minden éjjel”. Kninben egyébként az usztasák hatalma még pár nappal a hivatalosan közölt „olasz—horvát egyezmény” előtt megszűnt, éspedig olyanformán, hogy valaki elterjesztette a városban a hírt, hogy közelednek a csetnikek — annyian vannak, mint a hangyák —, s a puszta hírre, mely vakláрма volt, valamennyi usztasa, élükön épp ezzel a Nikolićyal, hanyatt-homlok menekült . . . S éppúgy, mint ahogy a szerb emigránsok, ők is akkor kezdtek visszazállingózni a városba, mikor az olaszok átvették a fennhatóságot. S ezek a különös körülmények a magyarázata a különös atmoszférának, melyben én ezt a várost találtam: egész biztosan se a szerbek, se a horvátok nem tudták, hogy holnap kinek lesznek a barátai a győztesek, az új hatalom: az olasz hadsereg. A falakon nemcsak régi, de legújabb keletű falragaszok is, amelyek a horvát kormány rendeleteit közlik, némely kirakatokban még továbbra is ott a Pavelić képe, némely, bár igen kevés gomblyukban még ott a horvát usztasa-jelvény — de ugyanakkor semmiféle horvát hatóság által kiállított utazási engedély nem érvényes, ha nincs rajta az olasz bélyegző. „Ki ismeri itt ki magát?” — mondta nekem nevetve Šlejmer doktor, akivel mindjárt másnap találkoztam. Mint annak idején Drvaron a Seidl kocsmáros, ez a Šlejmer doktor is politikai barométerként szolgált. Ellentétben azzal, ahogy akkor fogadott — és visszautasított, mikor Micivel jártam nála, most maga volt a kedvesség és nyájasság irányomban. Még rádióhírekkel is ellátott. Mint

kniniek mondták, azelőtt a Grand Hotelben mindennap a veliki župan asztalánál ült — most már soha, s a knini szerbek ezt biztos jó jelnek vették.

Még knini tartózkodásom másnapján ismerkedtem meg, vagyis találkoztam újra Knin olasz katonai parancsnokával, capitano Puccival. Karaman kisasszony egy barátnője, valami Bonačić nevű spliti hölgy által íratott neki, hogy legyen segítségemre — s Slavić, akit kérdeztem, hol találhatom meg a kapitányt, épp javában magasztalta, mesélve róla, hogy több száz szerb családnak mentette meg az életét önzetlenül, minden ellenszolgáltatás nélkül segítve elő menekülésüket — s mint ahogy Kninben mindenkivel az utcán találkozik az ember, úgy volt ez esetben is. Slavić magát félbeszakítva, mutatott egy előttünk haladó, kissé hajlott hátú, magas olasz katonatisztre — itt van Pucci. S amint elébe álltam, hogy mindjárt az utcán átadjam neki a levelet — a módortalanságom oka, hogy akkor még mindig reméltem, hogy órák kérdése, mikor indulhatok útra —, Pucci barátságosan nyújtotta a kezét: Most vissza akar menni Drvarra? — mondta. Én nem ismertem volna rá, pedig Micivel együtt épp az ő hivatalának egyik szobájában ültünk és vártuk, hogy a sötétség beálltával engem az autó elszöktessen Dalmáciába. — Ó, akkor mind a ketten érthető módon annyira izgatottak voltak — szólt most, s ő mentetetett engem, amiért nem ismertem rá. A levelet mindjárt az utcán elolvasta, és közölte velem, hogy ő is úgy tudja, hogy Karaman már nem él, de egyébként, ami az én Drvarra való visszatérésemet illeti — azzal várnom kell, mert „a helyzet még nem eléggé világos”. Másnapra meghívott magához, a hivatalába, hogy „kicsit elbeszélgessünk” — mintha régi jó ismerősök, majdnem baráti viszonyban volnánk, oly szívélyesen. De azonkívül, hogy újból élvezhettem a kedvességét — az ember azt hinné, hogy akinek halálos gondja van, arra mosolygó arc, jóindulat nem tesz benyomást, holott — tanú vagyok rá én — épp ellenkezőleg; aki nagy bajban van, az egyáltalán nem rideg „materialista”, igenis segítség neki még egy melegebb tekintet is — másnap a hivatalában se tudtam meg tőle semmi közelebbit. Ő se tudott

semmit, még nem volt eldöntve, hogy Drvart is megszállják-e az olaszok. Lehetséges — s ezt a verziót ő közölte velem először, azután pár napon keresztül másoktól is hallottam —, nincs kizárva, hogy nem olaszok, hanem német, sőt talán bolgár csapatok fognak Drvar és környékére menni, míg Horvátország többi részét a magyarok szállnák meg. A pusztaság lehetőség, hogy németek lesznek Drvaron, az én egész vállalkozásomat illuzórikussá tette; mert ha ez bekövetkezne, az én jelenlétem Drvaron csak súlyosbíthatná Mici helyzetét. Úgyhogy ha a német verzióval kapcsolatban Pucci túlságosan nem is hangsúlyozta volna tanácsát, hogy várjak — úgyse mertem volna mást tenni, mint — semmit, és várni a híreket a további fejleményekről.

De hogyan vár az ember 1941 őszi Kninben híreket? Arról, ami bent az országban történik, legkevesebbet a horvát újságokból lehet megtudni — s ezek is Kninbe meglehetősen rendetlenül és mindig késéssel érkeztek. És semmiképpen, se olasz, se horvát újság, természetesen, Drvarról nem beszél. A német megszállás kiterjesztését Prijedorától egész Drvarig, nyugodtabb megfontolás után, a németek oroszországi helyzetét tekintve, igen valószínűtlennek tartottam, annak ellenére, hogy Kninben mindenki erről beszélt. Mindenki — mert híreket csak úgy lehet Kninben kapni, hogy az ember a „városban” fel-alá jár a reményben, hogy valaki ismerősbe ütközik, vagy hogy elles egy-egy szót. Harmad-negyednap már sok ismerősöm volt, és mindegyik tudta, mért vagyok ott — és ahányszor — minddel napjában többször — találkoztam velük, az volt a hiú reményem, hogy megállítanak, és valami újságot közölnek velem. Ha csakugyan megállítottak, azért volt, hogy ők kérdezzenek, nem hallottam-e valami újat. A Grand Hotel igazgatója, a jó Lača — akinek szembetűnő különossége az volt, hogy két nagy tenyerét közvetlenül az ülepe alatt összefonva járt fel-alá a kávéházban — mint mások zsebre tett kézzel, őt csak így láttam mozogni, vagy ha állt, beszélgetni —, a jó Lača reggelenként szinte büntudattal intett nekem már messziről, hogy semmi újság. Négy napja voltam Kninben, mikor azt hittem, hogy ezúttal különös szerencsés

találkozás jutalmazza állhatatos ténfergésemet a városban. Éspedig az történt, hogy egy erősen bandzsító, egész parasztöltözetű fiatalemberben, aki örvendve szólított meg — ráismertem az én kistanjei éjszakai szállásadómra, pop Đujićnak az öccsére, aki mindjárt közölte velem, hogy a Kninnel szomszédos Topola faluban lakik, hogy, természetesen, csetnik, és állandó összeköttetésben van Drvarral — a legközelebb érkező kurír társaságában, az ő közbenjárásával, majd elindulhatok Drvarra. Leghelyesebb lesz, ajánlotta aztán meggondolva a dolgot, ha írok a feleségemnek, hogy szerezzen a drvari „štab”-tól nekem igazoló írást, a levelet ő már másnap továbbítani tudja, s három-négy nap múlva már kezemben lehet az igazolvány, s indulhatok ugyanazzal a kurírral vissza, aki azt hozza nekem. Kissé elcsodálkoztam, mikor azt mondta, hogy dr. Šlejmeren keresztül fog értesíteni, ha előbb már váratlan jó alkalom kínálkozna, hogy útnak indulhassak. Egyébként, az első találkozásunk alkalmával, igen optimista volt. A fiút alig ismertem meg, annyival derűsebb, voltaképp állandóan lelkes volt az arckifejezése. Nem hitte, hogy bárki is elűzheti Drvarról a felkelőket, s amit Splitben meséltek, ő azt itt Kninben ismételte nekem: orosz vagy angol repülőgépek vittek muníciót, ágyút, gépfegyvereket a drvariaknak — mondta, miközben a kancsal szemével vidáman kacsinogatott.

Már egy hete ültem és sétáltam Kninben, mikor egy nap angyal jelent meg ott. Lecke: egyáltalán nem igaz, hogy az angyalok gyönyörűek, földöntúli nemes fényben ragyogók. Bárkivel is kerülsz érintkezésbe, gondolj rá, hogy egyszer angyalként jöhet szembe veled. — Velem ezúttal egy kövér, lesoványodottan is még kövér, kis, tömzsi zsidó képében jött szembe. Már öt lépés távolságból kiáltott felém: „A felesége jól van, három nap előtt beszéltem vele.” Egy ember, aki 3 nap előtt Drvaron volt — az első ember, aki onnan jön, s akivel magam beszélhetek. Szebbet, jobban, érdekesebbet emberben még sose láttam, mint ebben a pillanatban számomra ez a dr. Lipković, akit néhányszor láttam Drvaron, hová egy-egy betegével Srneticáról utazott át, hogy a betegség

felől a kórházat, illetve Micit konzultálja. Egyetlen orvos se kíserte annyiszor a betegeit Drvarra, mint ő — a kíséretért ugyanis a munkásbiztosító külön orvosiapidíjat fizetett, s Mici mindig dilemmában volt, hogy meghívja egyszer ebédre hozzánk, de — túl kevésé lehetett bármi közösséget is felfedezni ahhoz, hogy esetleg egy du.-t vele töltsön az ember — s egy meghívás, minthogy Drvaron ő társaság és egyébként is foglalkozás nélkül a másnapi vonatra várt, a feladatot jelentette, hogy egy délutánon, esetleg estén át mi legyünk a társasága.

Dr. Lipković minden igyekevése ellenére — megint meg kellett ismételnem a tapasztalatot, hogy milyen kevés az, amit egy emberről valaki kívülálló harmadik révén megtudni lehet. A legfontosabb, amit tőle megtudtam, hogy Mici 3 nap előtt még épségben a kórházban dolgozott. De természetesen arról, hogy milyen lelkiállapotban, arról semmit se tudott nekem mondani. Azt nekem kellett kitalálnom — mindenesetre ez nem volt túl nehéz, miután arról igen részletes adatokat közölt velem, hogy milyen most az élet a kórházban s általában Drvaron. Tőle hallottam először, hogy Drvaron kommunisták kezében a hatalom. Azt is tőle tudtam meg, hogy naponta s napjában többször légiriadó van Drvaron — horvát repülőgépek dobnak meglepően kevésé hatásos bombákat —, s hogy, Mici a légiriadók idején nem megy le a pincébe, tovább végzi a dolgát. Azt is mesélte, hogy a felkelés első napján fosztogatások fordultak elő, s hogy Mici, ha a kórházban éjjeli szolgálatot kell teljesítenie, egy nagy koffert visz magával (az én kézirataimmal), s ott tartja az ágya alatt. Az, hogy a felkelés első napjaiban 14 fosztogatót kivégeztek, úgy látszik, az ő téves információja volt, mert erről Drvaron senki se tud semmit. Ő maga, dr. Lipković majdnem egész idő alatt Drvaron volt, miután Srneticán — ahol szintén kitört a forradalom — a lakását kifosztották, s felgyújtottak mindent. Ellenében Srneticával, Drvaron minden épen maradt, és jelenleg szigorúan rendben ott minden, mondta. Ő is a kórházban kapott munkát, s munkája fejében kosztot — pénzt, más fizetést ott senki se kap. A kórházi viszonyokról, helyesebben



dr. Ermencnek a többi orvossal szemben való magatartásáról csúnya dolgokat mesélt — szerinte, dr. Ermenc abban a hi-szemben, hogy a horvátok fognak Drvarra visszajönni, erre az esetre úgy akarja magát bebiztosítani, hogy dr. Gračaninnak udvarol, s a többi orvos terhére dr. Gračanint minden munka alól lehetőleg kivonja. Dr. Leviról<sup>48</sup>, a kórház komiszáriusáról se tudott jót mondani — brutális, tudatlan és gyáva.

Dr. Lipković, aki azelőtt úgy hatott, mint valami vidéki boltos, most rongyos és piszoktól sötét színű ingben, borotvátlanul, rossz cipőben állt előttem; borotvátlanul képével inkább csavargónak, semmiképp se fix fizetéses, falusi jóléthez szokott orvosnak nézte volna az ember. Hogy került Kninbe? Ravaszul. Egyetlen vágya volt a bombázott és különben is, jövőjét tekintve, kétséges biztonságú Drvarról elkerülni. Hal-lotta, hogy az olaszok meg fogják szállni a szomszédos Grahovót, és ezért örömmel állt rá, hogy odavezényeljék orvosként — egyetlen kikötése volt, hogy ő válogathassa össze az ápolószemélyzetet a kórház számára, melynek megszervezése az ő feladata lett volna. A „štab” ebbe beleegyezett, s erre a doktor vörös keresztet karszalagot varratott egy Oštreljából menekült tanító és felesége, továbbá egy ugyancsak onnan menekült szlovén mérnök és felesége ruhája ujjára, hogy azokat magával együtt kiszabadítsa a drvari hadszíntérből. Úgy a tanítónak, mint a mérnöknek mindene odaveszett, utóbbi legalább az ágyneműjét megmentette — mind a kettőnek azonban több egész apró gyereke volt, úgyhogy tekintélyes egészségügyi karaván volt az, mely dr. Lipkovićyal az élen elindult Grahovo felé. Grahovón igen barátságtalanul fogadták őket — az ok az volt, hogy a grahovóiak minden-kiben, akit Drvar küldött, ellenséget láttak, mert a grahovóiak nacionalisták mind.<sup>49</sup> Az expedíció alig két napig volt Grahovón, mikor oda megérkeztek az olaszok. Egy fiatal olasz tiszt megkönyörült a sokgyermekes társaságon, s autóval Kninbe szállíttatta őket. A mérnök és a tanító, valamint családjaik, Lipkovićot életmentőjüként ünnepelték, s a doktor látható élvezettel ünnepeltette magát. Közben azonban neki is meg-

volt a súlyos gondja. Feleségéről és anyjáról nem volt semmi híre. Csak azt tudta, hogy azok Prijedorban rekedtek — s ott, némely hírek szerint, minthogy Srneticáról valók s hozzá még zsidók, letartóztatták, sőt, voltak hírek, melyek szerint mint kommunistákat rögtönítélő bíróság elé állították őket. Szegény dr. Lipković, miután Kninben az én segítségével sikerült egy inget és nyakkendőt vennie, a postára ment, hogy a saját és az általa megmenekült mérnök ismerőseinek Prijedorba válaszfizetett sürgönyöket menesszen a kéréssel, hogy tudják meg, mi történt a feleségével és az anyjával. S ettől fogva dr. Lipkovićnak már megvolt a foglalkozása Kninben: napjában ötször ment a postahivatalba, hogy nincs-e sürgöny a számára. Ezekben az utakban s általában minden útjában elválaszthatatlan kísérte volt a szlovén mérnök, akit viszont nem lehetett másképp látni, mint két pici gyerekével, mind-egyiknek a kezét fogva. Különben boldogabb embert még nemigen láttam, mint ezt a kerek képű, lassú szavú szlovén mérnököt, akinek az ágyneműjén kívül minden holmija odaveszett; ragyogó arccal, valami állandó csendes örömmel járt-kelt és élvezte Knint, helyesebben, az ő és családja életbiztonságát, mintha csak egy félelme volna: hogy talán nem is igaz, és egyszerre csak megint Drvaron fog felébredni. Nemesyszer láttam, amint kezét csak azért szabadítja ki egyik csemetéje kezéből, hogy némán megszorítsa Lipković dr. kezét.

Két napja volt Lipković Kninben, mikor a kávéházban reggel Lača az én asztalom felé mutatott három idegen férfinak, akikkel együtt ült nem messze tőlem. Akkor már úgy ismertem a knini fiziognómiákat, hogy tudtam, nem odavaló vagy legalábbis újonnan jött az a három, akik egyenesen felém tartottak — és úgy szorongatták a kezem, majdnem úgy, mint én annak idején a šibeniki korzón Lozónak. Ők tudták rólam, ki vagyok, helyesebben, tudták, hogy a doktornő férje vagyok — én azonban annyira senkivel se érintkeztem Drvaron, hogy embereket, akik nem étkeztek, mint mi, annak idején a Činovnički domban, még látásból se ismertem. A három drvari bemutatkozott: Hlavač vasúti mérnök, Gavranic erdőigazgató és Chyba, ugyancsak a Šipad tisztviselője —

igen, ez utóbbi annak az asszonynak a férje, aki nélkül nem szántam volna rá magam, helyesebben nem hittem volna el, hogy közvetlen veszély fenyeget, mely elől menekülnöm kell. A kérdés, amit egyidőben s először intéztek ők hozzám, én őhozzájuk: mi hír Drvarról? Csalódásomra én többet tudtam, mint ők, mert hiszen Lipkoviçon kívül majdnem naponta beszéltem Puccival is. Családjaik sorsáról mindjárt megnyugtathattam őket, minthogy dr. Lipkovićtól úgy tudtam, hogy a felkelők kizárólag az usztasákat és azokat végezték ki, akik fegyveresen ellenálltak<sup>50</sup>; a kivégzettek között, Lipković szerint, nő egy sem volt. (Ma már tudok két nőről: Šiklis bányaigazgató felesége az egyik — két fia volt usztasa — és valami Angelka nevezetű nő a másik, akit agyonlőttek.) Gavranic megjegyezte: „A mi szerencsénk, hogy kommunisták a vezetők ott — ha nacionalisták kezében a gyeplő, akkor egyetlen horvát nem marad életben.”

Ők, mindhárman horvátok, a felkelés előtt való napon hivatalos ügyekben elhagyták Drvart — és Kninbe mindhárman együtt jöttek Prijedorból. S egybehangzóan azt mondták, hogy amit ott láttak, átéltek, az „már nem politika, hanem vérengzés, őrjítő tombolás a vérben”. Mikor ők Prijedorban voltak, az usztasák azt a hírt terjesztették, hogy a csetnikek támadásra készülnek. Nehogy a még el nem menekült szerb lakosság az esetleges támadás alkalmával segítségére lehessen a csetnikeknek, az usztasák kiadták az utasítást, hogy ártalmatlanná kell tenni a helybeli szerbeket. Ezzel megkezdődött egy két álló napig tartó mérsárlás — a megszálló német hadsereg katonáinak a szeme láttára. Hlavać többek között a következő jelenetnek volt szemtanúja: az utcán, kezében revolverrel, megy egy usztasa, és megállítja a vele szembejövő embert: „Mi vagy? Szerb?” Erre az feltépi a kabátját, az ingét, és azt kiáltja: „Srbin sam i srbujem. Pucaj, svinjo!”, és a következő percben dörrenés, s az ember véresen terül el az utca kövén. Mindhárman látták: sintérkocsi járta az utcákat, és arra rakták fel a hullákat — a hullákat, melyekről már előzőleg minden ruhadarabot leszedtek részben a gyilkosaik, részben a többi csőcselék.

Hlavać annak a véleményének adott kifejezést, hogy ha valaha, akkor most bebizonyosodott, a szerb nem olyan nép, amellyel el lehet úgy bánni — mint más népekkel. Olyan arccal és azzal az idegenkedő elképedéssel beszélt erről, mint békés polgárok a kályha mellett a kiszámíthatatlan „tömegek”-nek egy-egy vakmerő fellépéséről. Ő semmi körülmények között se tenne valami olyat, mint az, aki feltépte a ruháját, és úgy tartotta oda a mellét, haragos hitvallóként, az usztasa revolvere csövének — ő okosabb, s ezért kicsit felülről néz le az ilyen népre, másrészt imponál neki ez a temperamentum — és a két ellentétes érzés között egy harmadik kerekedik felül: „unheimlich” neki ez az emberfajta, és fél tőle. Ő ezt úgy fejezte ki, hogy amint Drvarra mehet, felpakolja a családját, és viszi Horvátországba, valahová, ahol csak horvátok laknak.

Ez a másik két úrnak is a programja. Ezenkívül azonban mindenben különböznek. Chybának nincsenek gyerekei, csak felesége — és a nagy földrengést szeretné arra felhasználni, hogy feleségét valahol Horvátországban tegye le, ő maga pedig Dalmáciában kezdjen független életet. Kevésbé okos, mint Hlavać, vele egykorú, szintén 40 körül van, de mint az arckifejezése, a lelke is már kissé savanyú. Hlavaćtal együtt, egyelőre nem értem, miért, hangoztatja, hogy mennyire megérti a szerbeket. S ez alkalommal szépen elmondja, mit beszélt vele egy szerb paraszt, mikor Knin felé közeledett a vonat. Az usztasákról beszélt a szerb paraszt, és azt mondta: „Követelték a pénzünket, odaadtuk. Követelték a marháinkat, hagytuk, hogy elszedjék. Elvették a födelet a fejünk felől, túrtuk. Jöttek a feleségünkért, elvitték a lányainkat, nem szóltunk. A fejünket követelték — s akkor felkeltünk és nekik rontottunk.”

A harmadik úr, Gavranić, a három közül legkevésbé ravasz és legtemperamentumosabb. Kisgyerekeiért és feleségéért úgy aggódik, hogy minduntalan excitált állapotba kerül, ha Drvarról van szó — s majdnem mindig Drvarról beszélünk. Azt mondja, hogy valami illegális röplapon Maček minden tisztességes horvátnak kötelességévé tette, hogy legalább egy

szerepet megmentessen. S valósággal agresszíven fordul a két barátjával szembe a kérdéssel: mondják meg az urak, ki az, akit ők megmentettek! És rendkívüli hévvel bizonygatja, hogy ha őt történetesen otthon éri a felkelés, neki semmi baja se történt volna. És elmondja, hogy hogyan mentette meg Zarićot, akit az usztrasák már el is vittek, s ő nem sajnálta a fáradságot, útnak indult, hogy Zarićot kihúzza a transzportból — s Petrovacon sikerült is ez neki.

Hlavac nem vonja kétségbe Gavranic érdemeit — de nem olyan biztos abban, hogy Gavranicot, ha véletlenül nincs távol Drvartól, ma még az élők közé számlálhatná. Mert minden mástól, minden esetleges személyes ellenség bosszújától eltekintve — mondja, megtörténhetett volna, hogy a felkelés hírére az usztrasák, mint a többi horvátokat, Gavranicot, őt és Chybát is felfegyverzik. Ha nem fogadod el tőlük a fegyvert, áruló vagy, és ők ölnek meg mindjárt. Ha meg elfogadad . . . (Mert ekkor már elmondtam az uraknak, amit Lipkovicótól hallottam, hogy ti. mindenkit, akit az usztrasák fegyvereztek fel, a felkelők kivégeztek.)

Gavranic, aki mint a többiek is, közben meglehetősen sokat ivott, mind indulatosabb lett, s mikor egy percre egyedül maradt velem, azt mondta: „Ne higgyen egy szót se ennek a kettőnek. Most így beszélnek, de azért a zsebükben a Kulturbund igazolványa. Tegnapelőtt váltották ki a németeknél Prijedorban. Für alle Fülle.”

Most már nem egyedül jártam Drvarra várva a „várost”. A három úr elválhatatlan volt tőlem — igen különös volt a számomra, s mindenesetre igen jellemző a horvát viszonyok változására, hogy bennem lehetséges protektorukat látták a drvariak előtt. Eleinte komolyan vettem, hogy nekik nyugodt a lelkiismeretük — és kértem őket, induljunk együtt útnak gyalog; nekem, mivelhogy betegesen rosszul tájékozodom, kellett volna valaki, aki oly jól ismerje az utakat, mint ők. De mindhárman visszahőköltek erre az ajánlatra — ellenben szidták az olaszokat, akik még mindig nem foglalták el Drvart, s néhány tucat ott hatalmaskodó idegentől, akiknek semmi veszténivalójuk, engedik magukat feltartóztatni.

Kninben közben az emberek még mindig nem tudták, hogy Horvátországban élnek-e még, vagy már Olaszország törvényei az érvényesek. Egy napon például megjelent az utcán egy horvát finánc, akit egy horvát csendőr kísért, és a szerb boltok redőnyeit pecsétviasszal s a horvát állami címerrel lebélyegezte. A piros pecsét mellé piros cédulát ragasztottak, melyen az állt, hogy aki ezt a pecsétet eltávolítja, a horvát törvények értelmében halállal bünhődik. Majd minden második házban volt egy bolt, melynek lehúzott redőnyére rákerült ez a piros pecsét és melléje a piros cédula. Huszonnégy óráig se tartott ez a szenzáció — új szenzáció váltotta fel már másnap: a fenyegető piros cédulák letépve hevertek a boltok előtt, a pecsétek feltörve, sőt a legtöbb helyen a redőnyök is felhúzva, s a nyitott boltajtón keresztül látni lehetett az eredeti tulajdonost, aki szemlét tart egykori áruraktára maradvékain, amit az usztrasák el nem vittek tőle, s a tulajdonos körül egész sereg ismerőse, akik élvezik a viszontlátást a régi bolttal, régi boltossal — s főleg élvezik, hogy a piros cédula az utca porában.

Azt beszélték Kninben, hogy az én kistanjei szállásadóm, pop Đujić, akit ottani horvátok „pop vatrá”-nak hívtak, s aki a csetnikek vezére, a piros cédulák miatt bejött a falujából Kninbe, s egyenest az olasz parancsnokságra ment, hogy ott igen nyomatékosan a szerb—olasz barátság ígéretére hivatkozva, tiltakozzék. Állítólag esetleges következményekről is szólt, melyekért minden felelősséget az olaszokra hárít előre is. S ennek az intervenciónak volt a gyors eredménye az az új szenzáció.

— Kinek a szövetségesei az olaszok? — kérdezte felháborodottan az a knini horvát bíró, akivel Ibrahimpasić révén kerültem egyszer az utcán össze. Ibrahimpasić úgy találta, hogy az olasz politika perfídiája épp abban áll, hogy kitér az egyértelmű válaszadás elől.

Valóságban, gyakorlatban a válasz egyértelműen jelent meg előttem, mikor kimentem a Knintől alig félóránnyira fekvő faluba, Topolára. A pop Đujić bandzsál öccse lakott ott, s ő mondta, hogy menjek ki hozzá. Azzal biztatott, hogy össze

tud ezen a délután hozni egy kurírral, aki frissen érkezik épp akkor Drvarról. Ez a találkozás a kurírral nem jött ugyan létre, de a kirándulás, mindjárt az út kifelé, tanulságos volt. Đujić tanácsára nem a Topolára vezető út, hanem — a víz-eséshez vezető legrövidebb út iránt érdeklődtem az első szem-bejövönél. — Oda Topolán keresztül kell menni — felelte a jóindulatú paraszt, és némi habozás után ő kérdezett: — „Horvát-e az úr? Csak azért kérdem, mert ha az, akkor nem ajánlom, hogy oda menjen.” Soha paradoxabb szituációt: ez a tanács olyan helyen hangzik el, mely hivatalosan a „Független Horvátország”-hoz tartozik, s melyet a „Független Horvátországgal” egyetértésben a horvát mellett a szövetséges olasz hadsereg tart megszállva. S hogy a tanács helyénvaló volt, erről mindjárt Topola határához érve meggyőződhettem: az egész falu egyetlen fegyveres tábor — kamaszkorban lévő fiúkkal is találkoztam, akik szintén fegyverrel vagy töltényekkel babráltak a házuk előtt. Đujić, akit a falu kocsmája előtt más korabeli parasztfiúkkal hatalmas kőlapot asztalként körülülve kártyázva találtam, különvonult velem, borral és szőlővel vendégelt, és mesélte: „Az olaszoknak megmondtuk, hogy vehetik a fejünket, de fegyvereinket — soha. S az olaszok ebbe belenyugodtak.” Én azonban épp két nap előtt szemtanúja voltam Kninben, hogy egy teherautóból az olasz parancsnokság előtt megláncolt szerb paraszt szállt ki, fegyveres olasz katonák őrizték, akik ugyancsak az autóból tekintélyes mennyiségű lőszert is raktak ki, s vittek be az épületbe. S eszembe jutott, amit Pucci nekem egy ízben mondott: Mi nem al-lakmazzuk a vad német metódusokat, de természetesen, akinél fegyvert találunk, azt agyonlőjük. Đujić sunyin mosolyog. Valami túlbuzgó olasz tiszt követte el a baklövést tegnapelőtt, hogy letartóztatta azt a csetniket. Másnap, tegnap már szabadon engedték — az elkobzott muníciót is visszaadták neki.

Közben Kninben egész kis kolóniává szaporodott azoknak a száma, akik „Drvarra” vártak, s napjában ötször kérdezték egymástól, van-e már valami híruk. Volt ott egy szlovén pár — egy férfi és a sógornője. A férfi felesége néhány nappal a

felkelés előtt érkezett Drvarra látogatóba — s azóta semmi hírt se hallottak felőle. A férj, maribori cipőgyáros, nagyobb összeg jutalmat ígért újságok útján annak, aki hírt hoz neki a feleségéről. S ültek Kninben ketten — egyébként furcsa pár, a fiatal férj és a fiatal sógornő, egymástól elválaszthatatlanok, ami miatt Hlavac bosszankodott, mert a tenyeres-talpas, hangos nő, akinek Mariborban fűszerkereskedése volt, igen kedvére való lett volna. De a férj és a sógornő még egyazon szobában is háltak, és a férj a sógornőjéről, a sógornő pedig a férjről igen nagy véleménnyel volt — nagyszerűen vezeti a fűszerkereskedését, noha csak lány, mondta a férj, akit a sógornő ugyanezekért az erényekért tisztelt — hozzátéve azt is, hogy senkivel se szeret annyira kávéházba és moziba járni, mint épp ezzel a sógorral. Emellett általános érdekességű dolgokat is megtudtam a cipőgyárostól — Mariborban történt, hogy egy ismerőst, egy diáklányt kommunizmus gyanúja miatt reggel a németek letartóztattak. Délben a lány anyja ebédet visz a börtönbe. Nem kell már annak ebéd, egy óra előtt végezték ki — közlik az anyával a börtön előtt. Az asszony megőrült.

Drvarra várt még egy magányos zagrebi nő is. Ötven év körüli, sovány, fekete asszony, akinek fél karja hiányzott. Az elmúlt világháborúban, Szerbiában úgy vesztette el, hogy menekült karján a csecsemőjével, s útközben érte egy bomba. Úgy találták eszméletlenül vérbe fagyva, s mellette épségben a csecsemője. Ő is életben maradt, miután amputálták az egyik karját. Férje már előbb elesett a háborúban, s itt maradt ő maga a csecsemővel, fél karjával és egyetlen ing nélkül, mert ami rajta volt, amikor a bomba érte, az csak véres rongy volt már. A csecsemő, akit mégis felnevelt és iskoláztatott is, állatorvosként került Drvarra, pár héttel a felkelés előtt. S Lipković dr. volt az első, aki a szegény asszonynak hírt adott arról, hogy a fiának semmi bántódása se esett, noha horvát.

Várt Drvarra egy Rokvić nevű vasutas is. Oriás, de görnyedt ember, aki egész nap, többé-kevésbé éhesen, ott lebzelt



a Šipad kantinjában. Kilenc gyereke maradt Drvaron és a felesége, de épp erre való hivatkozással nem merté vállalni a kockázatot, hogy gyalog induljon velem útnak.

A három drvari „horvát” már megérkezésekor mesélte, hogy a zagrebi telefonközpontot felrobbantották, s hogy több száz millió a kár. Pár nappal azután Kninben a Grand Hotel kávéházának üvegablakain óriási plakát jelent meg, a merénylők nevével, személyleírásával és fényképével, nagy pénzt jutalmat ígérve annak, aki a nyomokra vezet. A merénylők, ha jól emlékszem, mind katolikusok, nő is volt köztük, s mind a zagrebi központi telefonállomás tisztviselői voltak; a hirdetőményben az is fel volt említve, hogy az egyes merénylőknek mi volt a beosztásuk a postahivatalban. Nem sokkal azután, ugyancsak a horvát belügyminiszter, Artuković<sup>51</sup> aláírásával, egy másik nagy plakát jelent meg a Grand Hotel kávéházának üvegablakán. Arról szólt, hogy a telefonközpont ellen elkövetett pokolgépes merénylettel „kapcsolatban” a rögtönítélő bíróság mint „duhovni začetnici”-t egy tucat embert kivégeztetett — és a nevek, születési hely, életkor következik hosszú sorban, legnagyobb részét pravoszlávok és természetesen zsidók. Ezen a napon hosszú órákat ültem e mögött az ablak mögött a kávéházban, és néztem az embereket, akiket a nagybetűs plakát megállított, az arcukat néztem, amint olvassák. A legtöbben, különösen a műveletlenebbek, munkás- és parasztkülső emberek, lassan, eleitől végig elolvasták, mozgó szájjal, ahogy már primitív emberek és gyerekek szoktak olvasni. Néztem, figyeltem minden erőmből az olvasó arcokat, de azonkívül, hogy kivétel nélkül komolyak voltak, semmit el nem árultak. Még a nők arca sem — mert nők is megálltak, hogy elolvassák a plakátot. Senkinek még arcizma rándulását se lehetett felfedezni. Már mindenki megtanulta, hogy nem szabad érzelmeket nyilvánítani. Néha két-három személyből álló, arra haladó társaságot is megállítottak a kiáltó nagy betűk. Megálltak, elolvasták, s még csak egy tekintetet se váltva, hangtalanul mentek együtt tovább. Aztán eszembe jutott: én is így tettem, sőt még gondoltam is rá, hogy a kávéházból valaki megláthat — s noha arc miatt

egyelőre még senkit se lehet felelősségre vonni, dresszírozva vagyunk mind a legbizalmatlanabb óvatosságra.

Az én horvátjaim, a drvariak, mind dühösebben szidják az olaszokat. Tíz- meg húszezer főnyi hadseregről beszéltek, mely még mindig csak tárgyal a drvari felkelőkkel<sup>52</sup>, ahelyett, hogy egyszerűen nekik rontana, és kiverné őket. Közben nemcsak a drvari kolóniának, de Kninnek is nag szenzációjára a Grand Hotel előtt megjelent egy elegáns autó, s abból egy, az én egykori Róhrig hadnagyomra<sup>53</sup> emlékeztető, amilyen fiatal, olyan hízott, elhízott német tiszt szállt ki. Még aznap erre a túlságosan szembetűnő jelenségre mutatott nekem capitano Pucci — most már egy-két napon belül biztos eldől Drvar sorsa, mondta, mert ez a Todt-osztagbeli német tiszt is azért jött. A felkelők elfogtak két, ugyancsak Todt-osztagbeli német tisztet még a felkelés elején — és ez a kövér azok miatt sürgeti az olaszokat, azoknak a kiszabadítására vár. A kövér azután két-három naponként újra és újra megjelent Kninben az autójával. Hat tojásból való rántottát reggelizett a Grand Hotel kávéházában; mindig egyedül ült az asztalánál, és mindig mindenkire felülről nézett le — illetőleg senkit egy pillantásra se méltatott. (Később megtudtam, hogy a két német tisztet a felkelők akkor már rég kivégezték.)

Kninben az utolsó héten mindennapossá váltak az olasz katonatemetések. Útban Drvar felé estek el ezek az olasz katonák, akiknek holttestét a knini ferencrendiek templomában szentelték be, s onnan vitték őket ki a temetőbe. A zászlóval letakart koporsó mögött, melyet tehcrautóra raktak, minden temetésnél kivétel nélkül egy fehér ruhás knini „hajadon”, kezében virágkoszorúval, csinos, nagyon sovány lány, minden mozdulatában liba és hisztérika, aki mint műkedvelő előadás, erre az alkalomra egy különösen ünnepélyes, szende képet vágott, s ment, mintha minden esetben ő volna a nap hősnője, lesütött szemekkel és lehetetlenül magas sarkú cipőben lassan, lassan. (A komikus az volt, hogy ugyanezt a szüzet minden este ott lehetett látni a korzón, egész más arccal s hangosan.) Utána fegyverben az olasz katonaság képviselőjében a parancs-

nok meg Pucci és egy-két század olasz legénység. Mögöttük az ún. horvát civil hatóság képviselői: a szakállas veliki župan az elmaradhatatlan sárga kamásnijával, mellette egy tagbaszakadt, fekete szemüveget viselő úr, azelőtt usztasa, s még két-három horvát előkelőség. Utánuk a knini horvát katonaság, tisztek és legénység, fegyver nélkül. (Egy horvát tisztt, eredetileg szlovén, akivel a Drvarra váró szlovén pár révén ismerkedtem meg, úgy nyilatkozott, hogy szeretne minél előbb szabadulni a horvát tiszti uniformistól — mert egyetlen funkciójuk a gyászkíséret — ami persze még mindig jobb, tette hozzá kesernyésen s határozatra képtelenül, mint az orosz frontra menni.) A menetnek végén meglehetősen nagy számban knini civil lakosság — és egyszerű jószívűből, sok könnyes szem. Amerre a koporsó elhaladt, katonák és civilek tisztelegve álltak meg — a városból kiérve, a temetőhöz vezető országúton megáll a teherautó a koporsóval. Az olasz parancsnok háromszor kiáltja a halott katoná rangját és nevét, és az olasz katonák mindannyian kórusban utána. Azután a parancsnok a fehér ruhás hajadonhoz lép, s miután a hajadonnal kezét szorította, a kísérő civil lakossághoz fordul tisztelegve. Grazie — kiáltja. S most a teherautó a koporsóval egyedül folytatja az útját a temető felé, olasz, horvát katonaság, civilek, mindenki megy vissza a városba.

A temetések szaporodtak, s Pucci mind pesszimiztikusabb véleményeket közölt velem. Az olaszok már csak pár kilométerre vannak Drvartól, de ennek ellenére, úgy látszik — mondta —, a dolog nem lesz egyszerű, mivelhogy ott kommunisták vannak, akik nemcsak az usztasák, hanem az olaszok ellen is ellenségesek. Egész kommunista rezsimet léptettek életbe<sup>54</sup> ott, mindenüvé „komesarokat” neveztek ki, és nincs kizárva, hogy az olaszok kénytelenek lesznek repülőgépekről bombázni Drvart.

Az én drvari horvátaim, akik mindennap várták, milyen hírekkel jövök Puccitól, kijelentették, hogy már nem hisznek Puccinak. Az olaszok késedelmeskedésére — félórára vannak Drvartól, és mégse vonulnak be — ők magyarázator vélték

találni. Az olaszok nem mennek be, megvárják, hogy a felkelők között az ellentét — kommunisták és nem kommunisták ellentéte — kiélesedjék, és egymást öldössék. Dr. Šlejmer magyarázata számomra valószínűbbnek látszott. Drvar az olaszoknak az ott felhalmozott rengeteg fakészlet miatt fontos. Az a fa úgy kell nekik, mint éhesnek a kenyér — mondta Šlejmer, s félnek attól, hogy ha kieroszakolják Drvarra való bevonulásukat, a kommunisták felgyújtják az óriási faraktárt. Közben megindult az autóbuszforgalom Grahovo és Knin között, s akik Grahovóról jöttek, mesélték, hogy egész nap hallani Drvar felől az ágyúzást. És egy este, mikor már a hírvárástól félőrülten jártam a várost, az úttesten hosszú sor jármű, a sötétben alig volt kivehető, hogy micsoda, csak a zaj árulta el, hogy valami nagyon nehéz — egy-egy jármű előtt négy meg hat ló. Nehéztüzérség — mondják mellettem. Hová? — kérdem az egyik lóháton ülő olasz katonát. Drvar ellen — kiáltja le, s a sora a nehézütegeknek hosszú, hosszú, és rettenetesen dübörögnek az utca házsorai közt — a dübörgő szót azóta is elválaszthatatlannak érzem a „düh” tőtől, ami filológiailag aligha helytálló, de... ahogy akkor a sötétben eldübörögtek a szemem előtt, abban volt valami komor, dühödten fenyegető.

Mint majd mindennap, szeptember 26-án is a Šipad kintin-jában ebédeltem az én horvátaimmal, s mikor ebéd után elindultunk, mint mindig, híreket várni, a városba, Gavranic fejét csóválva áll meg, és a magasba mutat. Egész szokatlanul tiszta kék volt az ég, és csak egyetlen kis felhő látszott. — Nem látja, hogy az a felhő mozog? Pedig csöpp szellőt se érez az ember. És ami a legkülönösebb, figyelje csak, felfelé tart... Szinte azt hinném — mondja végül —, tűz, nagy tűz lehet, ha idelátszik a füstje.

— Nagy tűz, de hol?

Idegesen felel: — Már párszor megmutattam magának. Épp e mögött a hegy mögött fekszik Drvar.

Ő maga azonban annyira nem volt meggyőződve arról, hogy a felhő tűznek a Kninig ellátszó füstje, hogy a másik

két horvátnak, akik később jöttek csak utánunk, nem is szólt az egészről.

Délután, jó pár órával később, Hlavać hív, menjek vele, valamit vásárolni akar az egyik kis boltban. Ha valakinek volt valami ürügye „valahova” menni, s hívott, mindig követtem a reményben, hogy „meghallok” véletlenül valamit. Azt hiszem, csak professzionátus spionok járhatnak így utcákon, boltokban és kocsmákban — szakadatlanul fülüket hegyezve. Idegtépően fárasztó foglalkozás, de ezúttal legalább csakugyan „meghallottam” valamit. A boltban, mely egyben kocsmá is, utánunk még két ember tért be, s megütötte a fületem a szó: „tűz”. Arról beszéltek, hogy Drvar ég<sup>55</sup>. Különös: félóra óta legalábbis ebben a kocsmában mindenki tudta. S már azt is tudták, hogy óriási tűz lehet, mert a knini tűzoltókon kívül Šibenikből és Spalatóból is már útban vannak a tűzoltók. Hlavaćyal együtt rohanok a knini tűzoltólak-tanyába, ahol az emberek izgatottan öltöznek uniformisaikba, míg mások, már egyenruhában, az útra kész tűzoltószerelvények körül foglalatoskodnak. Hlavać, mint mindenkivel, az egyik tűzoltóparancsnokkal is jóban van, s az készséggel beleegyezik, hogy Hlavać tűzoltó-egyenruhába bújjon, és velük menjen Drvarra. Mondom Hlavaćnak, míg az átöltözik: szólni, hogy engem is magukkal vigyenek. — Hova gondol, ezt kérni se lehet — mondja Hlavać, s én megértettem, hogy azért, mert zsidó vagyok. A tűzoltók aligha gondoltak volna erre, de Hlavaćnak eszébe jutott még ebben a pillanatban is, hogy az én társaságomban való érkezés Drvarra őt kompromittálhatná, még a tűzben álló Drvaron is. A horvátok még mindig nem voltak vele tisztában, hogy ahol az olasz hadsereg mint okkupáló hatalom megjelenik, ott „Horvátország” megszűnik hatalmi tényezőként létezni. Rohantam a Grand Caféba, Gavraniciyal és Chybával közölni az újságot, utánam, már tűzoltósisakkal a fején, uniformisban Hlavać, aki a poggyászáért jött — és hogy a másik két horvátot magával hívja. Gavranic, azt hiszem, miattam habozott — s így történt, hogy míg Hlavać kapacitálni igyekezett őket, a tűzoltószerelvények elrobogtak, és Hlavać lemaradt, s megint vissza kellett vetköznie

civilnek. Késő este már vissza is jöttek a tűzoltók. Mi vártuk őket. S megint egyszer megismétlődött a Šegota-féle spliti tapasztalat: azt mondták, hogy porrá égett a vasútigazgatóság épülete is, az épület, ahol a mi lakásunk is volt — s hogy egyáltalán — ez utóbbi azonban igaz volt — lehetetlen minden oltási kísérlet, azért fordultak máris vissza. Másnap reggel Hlavac ismerős tűzoltóparancsnokát is megtaláltuk. Az azt mesélte, hogy Hlavacénál — szintén a direkción épületében — feketekávét ivott, s több, a házban lakó nő is ott volt, s mind jól vannak. Kérem, ott volt-e Mici is, s mutatom Mici fényképét neki. Persze — mondja —, ott ült mellettem, a doktorné, hogyne! S én lelkesedve, hálásan újabb fél liter bort hoztattam — mert kocsmában kaptam ezt az első biztos hírt arról, hogy Mici túlélte mindent, él, él! Csak épp nagyon fáradtnak látszik — mondta a jó ember, aki, mint később kiderült, se Micit, de még Hlavacét se látta soha. Csak nem volt szíve hozzá, hogy annyi éhes kérdésre pusztán nemmel feleljen — kicsit részeg is volt, a részegségnek abban a stádiumában, mikor meglágyul a kemény szív is.

Ez volt utolsó együttlétem az én drvari horvátaimmal. Feltűnt nekem, hogy nem várnak rám a Grand Cafében, hogy megtudják, kaptam-e már Puccitól permessót Drvarra; majd óránként ostromoltam Puccit, aki egyelőre csak azt felelhetette, hogy jöjjenek valamivel később, mert egyelőre még nem érkezett engedély arra, hogy civilek mehessenek Drvarra. Én, természetesen, mindig valamennyiünk számára kértem a permessót. A kommandó előtt ácsorogtam, s találkoztam ugyan velük ott, de éreztem, hogy külön utakon járnak, titkuk van, zavarba jönnek, ha találkozunk. De elkerülhetetlen volt a találkozás, mert a kommandó előtt jöttek-mentek az emberek, főleg olasz tiszték, akiktől hírt lehetett hallani. Ott ismerkedtem meg azzal a fiatal olasz tiszttel is, aki jól beszélt horvátul, és összekötő tisztként autózott Drvar és Knin között. Vállalkozott, hogy levelet visz Micinek a kórházba. Kemény harcok voltak — beszélte el — a Pločán<sup>56</sup>, ahol 120 foglyot azonnal kivégeztünk.

— Százhuszat? Csak? — szóltak az én horvátaim, akik alighogy a tiszt átvette a leveletem, egy számomra ismeretlen úrral, később megtudtam, Šimunovićnak hívják, minden magyarázat nélkül eltűntek a kommandó épületében — ahonnan pár perc múlva az újsággal jöttek vissza, hogy megvan az engedélyük, autót is szerzett nekik Šimunović, mennek Drvarra — s izgalmukban s örömükben el is felejtették, hogy szégyelljék előttem magukat.

Pucci azzal fogad, hogy Bugliarello, az olasz orvos-ezredes tegnap jött vissza Drvarról, ahol a kórházat „az orvosnő” mutatta meg neki, és Bugliarello elszörnyedve beszélt neki arról, hogy milyen állapotban a kórház, és milyen nagy benyomást tett rá az orvosnő, aki ilyen nehéz viszonyok között dolgozott ott. Hála Puccinak, egy órával később én is mehettem autón Drvar felé. Katonai teherautón, egyedül én drvari, a többiek, vagy tízen, mind grahovói szerbek. Több pénzük volt, mint nekem, s valószínűleg nem úgy, mint én, aki utolsó percben tudtam csak meg, hogy mehetek, volt idejük készülni a hazamenésre — bevásároltak, s nagy kosár élelmiszerral, gyümölcssel volt mindegyik megrakodva. Örömben mint a gyerekek hancúroztak egész úton, és óriási fürt szőlőkkel tömték egymást, engem és a bennünket kísérő olasz katonákat. Kérdezték tőlem, hogy én is szerb vagyok-e — mondtam, hogy zsidó. Nevettek, és azt mondták, hogy nehéz megmondani, mi *volt* rosszabb, szerbnek lenni vagy zsidónak. Ellenkéntben az én „intelligens” horvátaimmal, ezek a grahovói szerb parasztok s félparasztok tudták, hogy múlt időben kell már beszélni a papíron még egzsisztáló rezsimről. S később, mikor az olasz katonák érdeklődtek, hogy én is „ortodosso” vagyok-e, mielőtt felelhettem, rám néztek és kórusban feleltek: tutti, tutti<sup>57</sup>. Mikor Grahovón nagy ricsajjal megállt a kocsink, barátokként búcsúztak el tőlem. Grahovo határában olasz katona kiabál utánunk. A kocsi megáll. Dr. Visocchi szalad az országúton, hogy kezet szorítson velem, és üdvözlétét küldje Micinek. Ő most Grahovón állomásozik, és véletlenül meglátott a teherautón. Alig megyünk negyedórája, és egy szembejövő autóról kiszáll egy olasz tiszt, és újra meg-

állítja a kocsinkat. Az összekötő tiszt volt, aki már jött vissza Drvarról, és — Mici válaszát hozta nekem Drvarról. Két hosszú hónap után, először láttam az ő betűit. Három sor volt csak, nagy sietségben. „Dragi, dragi, preživela sam sve, živa sam i zdrava”<sup>58</sup>. . . A másik mondat, hogy várjam meg Kninben, amint lehet, jönni fog<sup>59</sup>. . .